

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192455

UNIVERSAL
LIBRARY

PUP-881-5-8-74-15.000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 83.1
V 32 N
Accession No. PGM 1796
Author वटी, अनंत वामन.
Title नवा देव

This book should be returned on or before the date last marked below

न वा दे व !

लघुकथांचा संग्रह

डॉ. अनंत वामन बर्डी

मूल्य : तीन रुपये

चंद्रहास प्रकाशन, नाशिक.

- प्रकाशक -

चंद्रहास प्रकाशन
वर्दी कॉलनी, नाशिक.

- मुद्रक -

श्री. द. शं. पोतनीस
गांवकरी मुद्रणालय, नाशिक.

- मुखपृष्ठ -

प्रभा काटे

मुखपृष्ठावरील चित्र
‘नवकथाकाराची हॅट’
ह्या कथेंतील प्रसंगाचें आहे.

सर्वाधिकार लेखकाचे स्वाधीन

श्रावण शुद्ध दशमी, शके १८७८
१५ ऑगस्ट १९५६

ति. गंगाधरमामांस-

सादर अर्पण.

अ नु क्र म णि का

१.	नवा देव !	१
२.	बलात्कार	१३
३.	द्विभार्यायोग	२४
४.	अजब प्राणी	४०
५.	नर्स ताराबाई	५१
६.	श्री. र. गो. फाटक	६०
७.	रंगरावांची गैशा	७२
८.	स्वर्गवाणी	८४
९.	कला आणि कुलीन	९५
१०.	सुटका	११५
११.	फौजदार आणि काव्य	१२३
१२.	सुखी जोडपें	१३२
१३.	नवकथाकाराची हॅट	१४३

नवा देव !

दु पारची वेळ होती. हवेंत बराच उष्मा होता. मनसुखच्या छोट्याशा दुकानात तर वाराहि विशेष येत नव्हता. दुकानाच्या आंतल्या बाजूस एका आरामखुर्चीवर मनसुख एक वर्तमानपत्र वाचत होता. ह्या वेळी दुकानात गिःहार्डकाची विशेष वर्दळ नसे. ही संधि साधून आरामखुर्चीत पडल्या पडल्या मनसुख एकदोन डुलक्या घेई. आताहि त्याचे डोळे सुस्तावले होते. त्यान गल्ल्यापाशी बसलेल्या आपल्या दुकानच्या नोकराकडे पाहिल. माडीमध्ये कुठल तरी रहस्यमालेच पुस्तक लपवल्यासारख धरून ते वाचण्यात तो मग्न झाला होता. मनसुखन एकदा अगला आळेपिळे दिले. मग त्यान वर्तमानपत्र आपल्या तोडावर ठेवून दिल. थोड्याच वेळात त्यान डोळे मिटले.

त्याचा नुक्ताच कोटे डोळ्याला डोळा लागला अमेल एक गोरगोरा, दिसायला सुंदर, राजाबिडा आणि हसतमुख असा माणूस त्याच्यासमोर येऊन उभा राहिला त्यान भारीपैकी कपडे परिधान केले होते. त्याच्याकडे पाहतांच पाहणारा क्षणार्धात त्याच्या अकित होत असे. अशी काहीतरी विलक्षण जादू त्याच्या अगात होती. तो हसत हसत मनसुखला म्हणाला,

“ काय मनसुख ! कम काय चालल आहे ? ”

“ ठीक आहे ! ” मनसुख म्हणाला, “ पण आपण कोण ? ”

“ मला ओळखलं नाहीस तू ? ” जरा आश्चर्याने त्या तेजःपुज माणसाने विचारलं, आणि तरीहि मनसुखच्या डोक्यांत काहीच प्रकाश पडलेला दिसून न आल्यामुळे तो म्हणाला, “ मी सैतान ! ”

“ सैतान ? ” आश्चर्याने ‘ आ ’ वासून मनसुख उद्गारला आणि त्याच्याकडे पाहताच राहिला.

“ होय ! ” हसून सैतान म्हणाला.

“ पण-पण- ” मनसुख गोधळून बोलू लागला, “ मला वाटलं होतं तुझं रूप-तू काळाकुट्ट असशील, कुरूप असशील ! ”

“ हा हा हा ! ” मोठ्यान हसून सैतान म्हणाला , “ तुम्ही मानवांनी माझी खूपच बदनामी करून ठेवली आहे. परमेश्वराची स्तुति करण्याच्या भरांत तुम्ही माझी निंदा करून ठेवली आहे. ज्याच्यावर मी प्रसन्न झालों नाही, त्यांनी माझ्याविषयी काय वाटेल ते लिहून ठेवलं आहे. ” नंतर स्वतःशीच विचार करून किंचित् हसून सैतान म्हणाला, “ आणि गंमतहि अशी की, माझ्या कृपेन ज्याची बरकत झाली आहे, असे लोकांहि परमेश्वराचीच स्तुति करतात ! ”

“ पण तू इथं कशाला आलास ? ” मनसुखनं विचारलं.

“ मी तुझ्यावर प्रसन्न झालो आहे. तुझा मित्र चिमणदास ह्याच्यावरहि मी प्रसन्न झालो आहे ! जरा माझ्याबरोबर येतोस का ? ”

“ कुठ ? कशाला ? ”

“ जरा चल तर खरा ! मला तुला कांही तरी दाखवायच आहे ! येतोस ? ”

मनसुख म्हणाला, “ चला, ” आणि त्यानं आपल्या अंगात कोट चढविला. शेघंहि बाहेर येऊन एका भल्या मोठ्या मोटारीत बसले. मोटार हाकतां हाकतां सैतान म्हणाला, “ तुझं वय काय ? ”

“ पस्तीस ! ”

“ बँकेत किती शिल्लक आहे ? ”

“ विशेषशी नाही ! ”..

“ इस्टेट वगैरे ? ”

“ कांही नाही. ”

“ तुझी बायको दागिन्यांकरता कधी तुझ्याकडे हट्ट धरत नाही का ? लं तुझ्याकडे कांही मागत नाहीत का ? श्रीमंतांच्या मुलांच्या चैनी पाहून आपणांसहि तसंच पाहिजे, असा हट्ट ते तुझ्याकडे धरत नाहीत का ? ”

“ धरतात. ”

“ मग तू त्यांच्या हौशी पुरवतोस ? ”

“ नाही ! ” जरा खिन्न स्वरांत मनसुख म्हणाला, “ माझ्याजवळ तेवढे पैसे नाहीत ! ”

“ मग तुला ह्याचं कधी वैषम्य वाटत नाही ? ”

“ वाटत ! पण करणार काय ? परमेश्वरानं माणसाला ज्या स्थितीत ठेवलं आहे, त्या स्थितीत राहिल पाहिजे ! ”

“ परमेश्वर ! ” सैतान म्हणाला, “ तुला एक सांगतो, आता ह्या जगावर परमेश्वराची सत्ता नाही ! माझी सत्ता आहे. माझ्या आदेशाप्रमाणं जे वागतात, त्यांच्यावर मी संपत्तीची, वैभवाची बरसात करतो. मनाचे जे खंबीर असतात, ते माझा सल्ला कृतीत उतरवतात, आणि श्रीमत होतात. मनसुख, आता काळ बदलला आहे. आता पैशाची देवता लक्ष्मी राहिलेली नाही. पैशाची देवता मी आहे- सैतान ! ” बोलतां बोलता सैतानाला जरा आवेश चढला होता. तो पुढे म्हणाला, “ म्हणे परमेश्वर ! जे मनाचे कमकुवत असतात, ज्याच्या अंगात धमक नसते, कर्तृत्व नसत, असे लोक आपलं अपयश, आपल्या मनाचा कमकुवतपणा लपविण्याकरता ‘ परमेश्वर ’ ह्या शब्दाचा उपयोग करतात ! ”

नंतर बराच वेळ कोणी काहीच बोललं नाही. मुंबईच्या डांबरी रस्त्यांवरून मोटार भरधाव जात होती. थोड्याच वेळात मोटार वरळीच्या भागांत आली आणि एका भव्य प्रासादासमोर उभी राहिली. सैतान मोटारीतून खाली उतरला आणि त्यानं मनसुखला आपल्या पाठीमागे येण्यास खुणावलं.

बंगल्याच्या भव्य प्रवेशद्वारातून आत शिरल्यावर एक मोठं आवार लागत होतं. त्यांत सुंदर बगीचा होता. नंतर बंगल्याचं ‘ पोर्च ’ लागलं. ‘ पोर्च ’ मध्ये एक अद्यावत मॉडेलची भली मोठी गाडी उभी होती. सैतान मनसुखला नंतर बंगल्यांत घेऊन गेला. बंगल्यात मोठमोठी दालनं होती आणि तीं शोभेच्या वस्तूनी आणि सुंदर फर्निचरनं सुसज्ज होती. कोच, खुर्या, नक्षीकाम केलेली टेबलं आणि मोठमोठी कपाट, मच्छरदाणीचे पलंग ! — तें सारं सामान पाहून तर मनसुखचे डोळेच फिरले. आंतल्या एका खोलीत गेल्यावर सैतानानं एक मोठी तिजोरी उघडली. तिजोरीत सोन्याच्या विटा आणि जडजवाहिर होतं.

सारा बंगला पाहून झाल्यावर सैतानानं मनसुखला बिचारलं, “ हें पाहिजे तुला ? ”

“ काय ? ” आश्चर्यानिं मनसुखनं विचारलं.

“ हा बंगला- ही तिजोरी- ही मोटार-नोकरचाकर- वैभव ! ” सैतान म्हणाला.

मनसुखला सैतानाच्या बोलण्याचा अर्थच कळेना. तो गोंधळून उभा राहिला. तेव्हा सैतान म्हणाला, “ हे सारं मी तुला देईन पण मी सांगेन तसं तू ऐकल पाहिजेस ! ”

“ काय सांगणार आहेस तू ? ” मनसुखन विचारलं.

“ तुझ्या हिताचंच सांगणार आहे ! ” सैतान म्हणाला, “ ऐक. तू आता पस्तीस वर्षांचा झाला आहेस. तू आतापर्यंत बरेच धंदे केलेस. तरीपण तुझी स्थिति सध्या काय आहे ? कसाबसा तू आपल आणि आपल्या बायकोपोराच पोट भरू शकतोस ! नाही का ? ”

“ पण मी सचोटीन धदा करतो ! ” मनसुख म्हणाला.

“ आता आणखी दहापंधरा वर्षात तुझ शरीर थकून जाईल. तुझी मुलं मोटी होतील त्याच्या शिक्षणाचा खर्च तुला केला पाहिजे. तुझ्या मुलींना चांगली स्थळ शोधावी लागतील. तुझा ससार वाढतो आहे आणि उत्पन्न मात्र तोटकच आहे ! कस भागवणार आहेस त ? ”

सैतानाचा हा प्रश्न ऐकून मनसुख निरुत्तर झाला. हे प्रश्न त्यालाहि भंडावत होते खरे ! त्याच्या ओठावर उत्तर आलं होत, “ परमेश्वर आहे काळजी करणारा ! ” पण परमेश्वराच्या विषयीचे सैतानाच्या तोडचे जे शब्द त्यानं नुकतेच ऐकले होते, त्यामुळे त्याला ते वाक्य उच्चारण्याचा धीर झाला नाही.

तो काहीच बोलत नाही अस पाहून सैतान म्हणाला, “ परमेश्वर, सचोटी, पाप, वगैरे भाकड कल्पनाच्या नादी लागून आतापर्यंत ज्या सध्या तुझ्याकडे चालून आल्या होत्या त्या तू फुकट दवडल्यास ! पण आता तरी तसला मूर्खपणा पुन्हा करू नकोस ! मी सांगेन तसं वाग मग हा बंगला, हे वैभव, थोड्याच दिवसांत तुझ्या मालकीच होईल ! ”

“ मग काय करूं मी ! ” मनसुखनं विचारलं.

“ सध्या तुझ्या दुकानात एक भागीदार आहे ना ? ”

“ आहे ! रमणलाल त्याचं नांव. फारच सज्जन आहे तो ! अडचणीच्या वेळी त्यानं मला भाडवल पुरवलं आहे ! ”

“ नफ्यांतला निम्मा बाटा तू त्याला देतोस ना ? ”

“ तसा आमचा करार आहे. ”

“ लेखी ? ”

“ नाही—तोडीच. आम्ही एबढे मित्र आहोत की आमचे सर्व व्यवहार तोडीच आहेत. ”

“ आता नीट ऐक. तू जर नफ्यातला त्याचा हिस्सा त्याला पुरा दिला नाहीस, तर ते त्याच्या लक्षात येईल ? ”

“ नाही येणार. त्याचा माझ्यावर पूर्ण भरवसा आहे ! ”

“ मग तर फारच उत्तम ! ” सैतान म्हणाला, “ मग येत्या महिन्या-पासून नफा त्याला देऊच नकोस ! त्यानं विचारलं तर साग, अलीकडे दुकान नीट चालत नाही म्हणून ! ”

“ काय ? मी माझ्या मित्राला फसवू ? त्याचा केसानं गळा कापू ? ” रागानं थरथरत मनसुख म्हणाला

“ चिमणदासनं हेच केल. आणि आता त्याची बँकेत पधरा हजाराची शिल्लक आहे ! ”

“ नाही, असा नीचपणा माझ्या हातून व्हायचा नाही ! ” मनसुख ओरडला.

तो एकदम जागा झाला पाहिल तर तो आपल्या आरामखुर्चीत होता तसाच होता त्याच्या अगाला दरदरून घाम मात्र सुटला होता.

दोन तीन वर्ष अशीच निघून गेली मनसुखच दुकान रुटूखुटू करत चालल होता. सारा दिवस राबून तो कसाबसा संसारापुरता मिळवत होता. ससार वाढत होता. पण त्याच उत्पन्न मात्र वाढल नव्हतं. त्याची बायको असतुष्ट होती त्याची मुलहि असतुष्ट होती. पण मनसुख आपलं आयुष्य रेटत होता, दुकानचा हिशेब चोख ठेवत होता आणि रमणलालचा हिस्सा त्याला पोहोचता करीत होता.

दुपारची वेळ होती. नेहमीप्रमाणे मनसुख आरामखुर्चीवर पडला होता. पण आज तो दुःखात होता. त्याचा मित्र रमणलाल एका मोठ्या आजारानं नुकताच वारला होता. तो मरतांना मनसुख त्याच्या खाटेशी होता. रमणलालनं त्याचा हात हातांत धेऊन त्याला सांगितलं होतं, “ मनसुख, आपण

लहानपणापासूनचे मित्र. एकमेकांच्या अडीअडचणीना उपयोगी पडलों. आता मी जातो. पण-पण-” आपल्या बायकोकडे अश्रूंनी भरलेल्या डोळ्यांनी पाहतात रमणलाल म्हणाला होता, “ आता हिचा तूच सांभाळ कर. तू हिचा भाऊ आहेस ! ”

“ रमण, तू त्याची बिलकूल काळजी करू नकोस ! ” मनसुखनं आश्वासन दिलं होतं. “ भाबीला मी कांहीहि कमी पडू देणार नाही ! ”

त्याला रमणलालविषयीचे एकएक प्रसंग आटवत होते. त्याचे डोळे पाण्यानं किंचित् ओलावले होते. विचार करता करता त्यानं तोंडासमोर धरलेलं वतंमानपण हळूहळू त्याच्या तोंडावर पडलं. त्याचे हात खुर्चीच्या बाजूला पडले.

“ काय मनसुख, काय हालहवाल आहे ? ”

त्याला शब्द ऐकू आले, म्हणून त्यानं दचकून त्या दिशेकडे पाहिलं. पाहता तो सैतान समोर उभा !

“ ठीक आहे ! ” जरा त्रोटकपणानंच मनसुखनं उत्तर दिलं.

“ बॅकेंत किती जमा आहे ? ” सैतानानं विचारलं.

“ शून्य ! ” मनसुख जरा चिडक्या स्वरांत म्हणाला.

“ मी सांगितलं तसं तू केलेलं दिसत नाही ? ” सैतानानं विचारलं.

मनसुखनं निश्चयानं नकारार्थी मान हलवली.

“ मी सागतो तसं वागण्यांत माणसाचा फायदाच असतो ! ” सैतान म्हणाला, “ चिमणदास पहा आता कसा श्रीमंत झालाय ! पर्वाच त्यानं शिवाजी पार्कला एक हवेशीर फ्लॅट भाड्यान घेतला आहे. पांच हजार तर नुसती पागडी दिली त्यानं ! आपली मोटार बदलून नवी घेण्याचा त्याचा विचार चालू आहे आता ! ”

“ असू दे ! ” एक सुस्कारा टाकून मनसुख म्हणाला, “ त्याच नशीब त्याला हात देतय ! ”

“ नशीब ! ” सैतान म्हणाला, “ इतका कसा रे बावळट तूं, मनसुख ? नशीब बिशीब कांही नाही. फक्त मी सागतो तसं तो करतो. बस्स ! ”

“ पण तुझा सल्ला मला नाही पसंत पडत ! ”

“ मनसुख, असा वेडेपणा करू नकोस ! आता तुझे केस पिकू लागले

आहेत. पैसा करायचा असेल, तर तुला आता थोडेच दिवस शिल्लक आहेत. मी सांगतो ते अजून तरी ऐक ! वरळीचा बंगला. -ती मोटार-ती तिजोरी! -”

“ काय करायला सांगतोस तू ? ”

“ विशेष काही नाही. सध्या तुझ्यापुढे एक उत्तम संधि चालून आली आहे ! ह्या संधीचा फायदा घेशील तर तू वरळीच्या रस्त्याने चालू लागला असं समज ! ”

“ पण मीं काय करायचं तें तर सांग. वरळीचा बंगला मला नको आहे असं थोडंच आहे ! ”

“ गोष्ट अगदी सोपी आहे. तुझा भागीदार रमणलाल नुकताच मेलाला आहे ना ? ”

“ होय ! ”

“ त्यानं तुला भाडवल दिलं होतं ना ? ”

“ होय ! ”

“ त्याची काही चिठ्ठीचपाटी आहे ? ”

“ नाही ! ”

“ मग त्यानं काही भाडवल दिलं नव्हतं असं सांग. हे सारं माझ्या मालकीच आहे असं जगाला सांग आणि आपल्या मालकीचं करून टाक ! ”

“ काय ? ”

“ रमणलालचा वारस कोण आहे ? ”

“ त्याची बायको-तिला मी नफ्यातला तिचा हिस्सा नियमितपणानं देणार आहे. आणि अखेर तिच भाडवलहि फेडणार आहे ! ”

“ मनसुख असा मुलखावेगळा वेडेपणा करू नकोस. जन्माचं सोनं होण्याची ही वेळ आहे. ह्या वेळी भावनांच्या आहारी जाऊ नकोस. मी सांगतो ते ऐक. मनसुख, हे दुकान तर तू बळकावून बसच, पण उलट रमणलाल-कडून आपल्याला दहा हजारांच येण आहे, अशी त्याच्या बायकोवर फिर्याद कर ! ”

“ काय म्हणतोस तू ? ”

“ तुझ्या हिताचंच सांगतो. पाहिजे तर बनावट कागद कर. पण ही संधि सोडू नकोस ! ”

“ आणि भाबीला भिकेला लावू ? ”

“ तिचं काय होईल ह्याची काळजी तुला कशाला ? ती भिकेला लागेल

पण तुझी बायको सुखी होईल ! ह्या भांडवलावर तुला मोठा धंदा उभारतां येईल. सध्या लढाई चालू आहे. तिच्यांत तुझ्या दहा हजारांचे लाख व्हायला वेळ लागणार नाही ! लाखाचे दोन लाख - दोनाचे चार - फक्त एवढी साधी गोष्ट करायची ! ”

मनसुखच्या मनाची थोडीशी चलबिचल झाली. मग तो एकदम भानावर आला. त्याला मृत्युशय्येवरचा रमणलाल आठवला. त्याचे मरतेवेळचे शब्द आठवले. क्षणकाल का होईना, आपल्या मनाची चलबिचल व्हावी याचा त्याला राग आला ही अधम गोष्ट करण्याचा सल्ला देणाऱ्या सैतानाचाहि त्याला राग आला तो सैतानाकडे पाहून एकदम ओरडला, “सैतान, चल जा, निघ इथून ! तुझ्या असल्या सल्ल्याची मला मुळीच जरूरी नाही ! ”

सैतान स्वतः शीघ्र खिन्नपणानं हसला आणि निघून गेला.

आणखी चारपाच वर्षे गेली. लढाई संपून गेली होती, परंतु महागाई वाढतच होती. जनतेला युक्त्याप्रयुक्त्या करून कसे लुबाडावं ह्यांत ध्यापारी वर्ग प्रविण झाला होता. दिवसेंदिवस व्यापाऱ्यांना आपल्या जुन्या तिजोऱ्या अपुऱ्या पडू लागल्या होत्या पण मनसुख मात्र होता तसाच राहिला होता

त्याच दुकान होत तिथच राहिल होत त्यातला मालहि तेवढाच होता. बाजारावर मदीची छाया पडू लागल्यामुळे त्याची विक्री जरा कमी झाली होती उलट घरमालकान त्याच्या दुकानाच भाड मात्र वाढवलं होतं.

मनसुख आता त्रासलेला दिसत होता. घरात बायको असंतुष्ट होती तिच्या बरोबरीच्या बायका आता सोन्यामोत्याच्या दागिन्यानी मढवून निघाल्या होत्या तिच्या अगावर मात्र फुटका मणीहि नव्हता तिच्या मैत्रीणीच्या मुलीची लग्न चागल्या श्रीमताच्या मुलाबरोबर होऊन गेली होती. तिच्या मुलीला मात्र तिच्या मनासारख स्थळ मिळत नव्हत. मनसुखची मुलहि असंतुष्ट होती. त्याच्या बरोबरची मुलं झकपक कपडे करीत, नाटकसिनेमाना जात, मजा मारत. त्याची बिचाऱ्यांची कोठलीच हौस भागत नव्हती. घरांत बायकोची नेहमी कुरकुर चालत असे.

मनसुख अजूनहि त्या आरामखुर्चीवर रोज दुपारचा आराम करीत असे. त्याची ती आरामखुर्चीहि अजून बदललेली नव्हती. आरामखुर्चीत तोडासमोर वर्तमानपत्र घेऊन तो अजूनहि पेंगत असे. परंतु अलीकडे आरामखुर्चीत त्याला

आराम वाटत नसे. आरामखुर्चीवर येऊन तो पड्डला की निरनिराळे विचार त्याच्या मनात धैमान घालीत. घरांतली कुरकूर त्याला आठवे. आपल्या बरोबरचे जे लोक श्रीमंत झाले होते त्याची त्याला आठवण येई. मग त्याला शंका वाटे, आपल चुकल तर नाही ? सैतानान दिलेल्या सल्ल्याप्रमाण आपण वागलो असतो तर ? तर कदाचित् आपणहि आज श्रीमंतीत लोळत राहिलो असतो पण सैतानान सांगितलेली कृत्यं किती भयंकर होती ! कोठलाहि सुसंस्कृत माणूस ती करायला धजावला नसता ! पण इतरांनी काय केल ? कसा पैसा केला ? चिमणदासनं काय केलं ? खुद्द भावाला फसवल. त्याच्या बायकोला देशोधडीला लावल ! आणि आज तो वैभवात लोळतो आहे ना ? पण त्याच्या मनाला समाधान असेल का ? की केलेली पाप त्याच्या मनाला टोचण्या देत असतील ? आपल्या मनाला तरी समाधान आहे का ? आहे! -- आहे ? नाही ! निश्चित सांगता येत नाही -- ,

“ ओहो , मनमुख ? नुकतीच माझी आठवण काढली होतीस त ! हो ना ? ”

मनमुखन समोर पाहिल त्याच्या कल्पनेप्रमाणे सैतान त्याच्या समोर हसतमुखानं उभा होता

“ अ ? -- होय ! ”

“ ठीक ठीक ! अखेरीस आता तरी शहाणपण मुचू लागलेल दिमत्य तुला ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ मनमुख ! ” आर्जवाच्या स्वरात सैतान म्हणाला, “ आता तुला शेवटची संधि देतो आहे मी ! ही संधि जर तू वाया दवडलीस तर मात्र जन्मभर तुझ्या कपाळी दारिद्र्यच लिहिलेल आहे ! पाहा, नीट विचार कर ! ”

“ काय करू मी ? ”

“ हे पाहा, तुझ औषधाच दुकान आहेना ? मग अस कर तर ”

“ काय ? ”

“ सध्या विषमावरती नवीन निघालेल औषध दुर्मिळ झालं आहेना ? त्याच्या किमती भरमसाट वाढलेल्या आहेत ना ? ”

“ होय. एका बाटलीची किमत चारशे रुपये झाली आहे ! ”

“ मग तू त्या औषधाचा व्यापार का नाहीस करत ? ”

“ औषधच जर मिळत नाही तर व्यापार कसा करूं ? ”

“ अगदी भोळा आहेस तू, म्हणून तर असा ह्या दुकानांत खितपत पडला आहेस ! ” जरा हसून सैतान म्हणाला, “ अरे वेड्या, त्या औषधाचा व्यापार करायला ते औषध मिळालंच पाहिजे, अस थोडच आहे ! आणि तें औषध जर सर्वांनाच मिळाल तर त्यावर तुला एकट्यालाच कसा नफा मारतां येईल ? ”

“ मला नाही कळला तुझ्या बोलण्याचा अर्थ ! ”

“ गोष्ट अगदी साधी आहे ! त्या औषधाच्या जुन्या बाटल्या गोळा कर. पाहिजे तर त्याच्यावर मूळ लेबलांप्रमाणे खोटी लेबलं छापून घेऊन चिकटवून दे. बाटल्यांत खडूची भुकटी भर, आणि अस्सल औषध म्हणून चारचारशे रुपयांना एकएक बाटली विक ! ”

“ खडूची भुकटी ? ”

“ होय, खडूची भुकटी ! नाहीतर खायाचा सोडा घाल. पांच रुपयांच्या सोड्यांत तू पांचपचवीस हजार रुपये कमावशील ! ”

“ सैतान ! काय करायला सागतोस तू हें मला ? असं खोटं बनावट औषध विकून मी काय लोकांच्या प्राणाशी खेळू ? ”

“ त्यांत काय आहे ? सोडा बायकार्ब पोटांत गेल्यान फायदा नाही झाला तरी नुकसान तर होणार नाहीना रोग्यांच ? ”

“ आणि परमेश्वरापाशी ह्या माझ्या पापाचा काय जबाब देऊं मी ? ”

“ काढलास पुन्हा परमेश्वर ? वेड्या, आता जगाचा सत्ताधारी मीच आहे. ह्या शतकात जी दोन महायुद्ध झाली, त्यात तुमच्या परमेश्वराचा पूर्ण पराभव झाला आहे ! आता मी - सैतान - परमेश्वर आहे ! माझी जे उपासना करतील, त्यांनाच बरकत होईल ! समजलास ? ” सैतान म्हणाला, “ अजून माझी उपासना कर ! पहा ! वरळीचा बंगला-मोटार-तिजोरी ! ”

“ सैतान ! चल निघ इथून, चालता हो ! ” मनसुख ओरडला, “ मी सारा जन्म दारिद्र्यात काढीन, पण असल रौरवांत नेणार पाप कधी करणार नाही ! ”

सैताननं विकट हास्य केलं आणि तो अदृश्य झाला.

दोन चार दिवसांनी मनसुख असाच आरामखुर्चीत बसला होता. सैताना सांगितलेल पाप आपण केलं नाही, हें किती बरं झालं असा विचार तो करत होता. येवढ्यांत एक मोटार त्याच्या दुकानाशी येऊन उभी राहिली.

त्यानं पाहिलं तो मोटारीतून चिमणदासशेट उतरत होते. त्यांनी तिथूनच त्याला हाका मारल्या, “मनसुखभाय, अरे मनसुखभाय !”

मनसुख लगबगीनं दुकानाच्या दारापाशी गेला आणि त्यानं विचारलं, “काय चिमणदासशेट ?”

“अरे जरा माझ्याबरोबर चल पाहूं.” ठेरी-हीहि त्याची मोटारबंगल्या-प्रमाणेच ह्या आठदहा वर्षांतली कमाई होती ! - सावरीत चिमणदासशेट म्हणाले.

“तुमच्या घरी ? कशाला ?”

“अरे कशाला काय कशाला ? चल तर खर, माझा नवा बंगला दाखवतों तुला !”

चिमणदास शेटनी त्याला फार आग्रह केला. म्हणून मग कोट चढवून आणि नौकराला दुकानावर नीट लक्ष ठेवायला सांगून मनसुख शेटजीच्या मोटारीत जाऊन बसला.

मोटारीन ‘घूँस’ असा कर्णमधुर आवाज केला आणि तिनं पळायला सुरवात केली. वाऱ्याच्या मद झुळुकी मोटारच्या खिडक्यातून आंत घुसून मनसुखच्या शरीराला सुखवू लागल्या मोटारीत गाद्या तरी किती मऊ मऊ होत्या ! खरंच, मुंबईतल्या दुपारच्या उष्म्याच्या वेळी मोटारीतून फिरण्यांत काय सुख आहे ! अस मनसुखला वाटलं.

मोटार जाता जाता वरळीला गेली आणि तिथल्या एका भव्य बंगल्याच्या आवारात शिरली. बंगल्याला भल मोठ पोर्च होतं, तिच्यात जाऊन ती उभी राहिली. मोटार थाबताच ड्रायव्हर पटकन खाली उतरला आणि मोटारचं मागील दार उघडून शेटलोकांनी खाली उतरण्याची वाट पाहात तो उभा राहिला.

चिमणदास शेट मनसुखला बंगल्यात घेऊन गेले. दिवाणखान्यांत हांतरलेल्या मऊमऊ गालिच्यांवरून चालताना मनसुखच्या पायांना अपरिमित सुख होत होतं. चिमणदास शेटनी मनसुखला एका कोचावर बसवला आणि आपणहि त्याच्या शेजारी बसले. मग त्यांनी हिरे जडवलेली एक सिगारेट केस आपल्या खाशातून बाहेर काढली आणि ती उघडून मनसुखपुढे धरली. डबीतल्या सिगारेटना निर्देशून ते म्हणाले, “अस्सल इजिप्शियन तंबाखूच्या आहेत ह्या !”

मनसुख सिगारेट ओढत नव्हता. त्यानं शेटजींचे आभार मानले आणि तो कोचावर रेलून बसला.

समुद्रावरून येणारा गार वारा त्याला अतिशय आल्हादकारक वाटत होता.

शेटजी बसल्याबसल्या त्याला आपल्या कुटुंबाची हकीकत सांगत होते. त्याचा मोठा मुलगा इंग्लंडला जाणार होता एका गिरणीमालकाचा मुलगा त्यांना जावई म्हणून मिळाला होता -

मग त्यांनी त्याला चहा दिला. चहाबरोबर केकच्या फाका होत्या. त्यांना निर्वेशून शेटजी म्हणाले, " माँजिनीतून स्पेशल ऑर्डर देऊन बनवून आणली आहे ! "

चहा पिऊन झाल्यावर शेटजी म्हणाले, " चला, आता माझा बंगला दाखवतो. दोन लाखाला केला सौदा ! "

मनसुखला घेऊन शेटजी निरनिराळ्या खोल्यांतून फिरले. मग ते त्याला आपल्या झोपावयाच्या खोलीत घेऊन गेले. तिथ त्याची भली मोठी तिजोरी होती. ती त्यांनी उघडली. मनसुखनं आत डोकावून पाहिलं. तिजोरी सोन्याच्या चिपानी आणि दागदागिन्यांनी भरलेली होती.

तिजोरी बंद करून शेटजींनी मनसुखला आपलं पितळेच्या गजांचं, शिसवीच्या लाकडाचं मुद्दाम बनवून घेतलेलं, नक्षीदार देवघर दाखवलं. देवघरात डाकोरजीची मूर्ति होती त्या देवघराला किती खर्च आला, त्याकरता खास गुजराथेतून सुतार कसे आणले होते, वर्गरे माहिती शेटजी सांगत होते.

पण त्याच्या बोलण्याकडे मनसुखच लक्ष नव्हतं. तो आपल्याच विचाराच्या तट्टीत होता मग शेटजीच्या बोलल्यात पाय ठेवल्यापासूनच आपण हे सार पूर्वी केव्हा तरी पाहिल आहे, ...ती भली मोठी नवी मोटार, ते भव्य पोर्च, ते कोच, ते पलग, त्या गाद्यागिरद्या, ती तिजोरी आणि त्या सोन्याच्या विटा- सारसार आपल्या ओळखीच आहे, असा त्याला सारख वाटत होता.

त्यानं डाकोरजीच्या तोंडाकडे पाहिल आणि त्याला आश्चर्य वाटलं. डाकोरजीचा चेहराहि त्याला ओळखीचा वाटला-चांगलाच ओळखीचा वाटला ! आपण तो चेहरा कुठं आणि केव्हा पाहिला आहे, हे त्याच्या लक्षांत आलं, आणि त्याच वेळी आपले गुबगुबीत हात जोडून चिमणदास शेटनी उच्चारलेले शब्द त्याच्या कानांवर येऊन पडले, "ही सारी डाकोरजीची कृपा !"

बलात्कार !

आज गावांतल्या साऱ्या शाळा ओस पडल्या होत्या. शाळांतून मुलं न आल्यामुळे मास्तरांनीही शाळाना बुटीस दिली होती. कचेऱ्यातल्या कारकुनानी आपण आजारी असल्याच्या चिठ्ठ्या साहेबाना पाठवून दिल्या होत्या. दुकानदारांनी दुकानं आपल्या नोकरांवरच सोपवली होती. पेन्शनरानी आपल्या रोजच्या वामकुक्षीच्या कार्यक्रमाला चाट दिली होती

आधीच बलात्काराचा खटला म्हटला म्हणजे कोर्टात गर्दी व्हावयाची. त्यांतून आजचा खटला तर विशेष मनोरंजक होता. एका सुशिक्षित तरुणीवर एका सुविद्य तरुणाने बलात्कार केला होता आणि ह्या खटल्याला थोडस सामाजिक महत्त्वही प्राप्त झाले होते. स्त्रियांना शिक्षण दिले की त्या वाहवणारच, असं गावातील सनातनी दुष्काचार्य प्रतिपादन करू लागले होते, आणि ह्या सबबीखाली त्या खटल्याची रात्रीदिवस चर्चा करीत होते. सुधारक त्यावर टोमणे मारीत, “आम्ही नुसते शिकून उपयोगी नाही, तर आमच्यात खरोखरीच सुसंस्कृतपणा यावयास पाहिजे. ह्या सनातन्याची पुरुषप्रधान संस्कृति आमच्या हाडीमाशी इतकी भिनलेली आहे की, त्यावर शिक्षणाचाही परिणाम होत नाही !” आणि असं म्हणून ते हिरीरीन चर्चा करीत. वर्तमानपत्रांनीही आपल्या वाचकवर्गाची आवड लक्षात घेऊन ह्या खटल्याला बरीच प्रसिद्धि दिली होती. ह्या सगळ्या गोष्टींचा परिणाम म्हणूनच आज खटल्याच्या तारखेच्या दिवशी गावातील साऱ्या लोकानी भल्या पहाटेसच आपली जेवणखाण उरकून घेतली होती आणि जेव्हा फटफटू लागले होते, तेव्हा सारे नागरिक कोर्टाचा रस्ता चालू लागले होते.

कोर्टाचा दिवाणखाना तुडुब भरून गेला होता आणि आवारातही लोकांची झुबड उडाली होती. कोर्टाचं काम सर्वांना नीट ऐकू यावं म्हणून ध्वनिक्षेपकांची व्यवस्था करण्यांत यावी, अशा सूचनाही कोर्टाच्या नाझराकडे गेल्या.

आजची फिर्यादी सुशिक्षित तरुणी अतिशय लावण्यवती आहे, अशी बातमी कांही माहितगाराकडून तिथं जमलेल्या लोकांत पसरली होती. आणि मग तर काय ? खटला केव्हा सुरू होतो, अस सर्वांना होऊन गेलं होतं.

अखेरीस कोर्टाची वेळ झाली. जजसाहेब नेहमी उशीरां येत पण आजच्या खटल्याच महत्त्व व त्यान लोकात उत्पन्न झालेली खळबळ लक्षांत घेऊन ते कोर्टाच्या वेळेच्या पाच मिनिट आधीच हजर झाले. काळा गाऊन घातलेल्या, पाढ्या केसांच्या, निर्विकार मुद्रेच्या त्याच्या धीरगंभीर मूर्तीन कोर्टात प्रवेश करताच सर्वत्र ' शुक्शुक् ' सुरू झाली आणि थोडक्याच वेळात कोर्टाचा दिवाणखाना शांत झाला. कोर्टाच्या बेलिफान पुकारा केला,

“ नलिनीबाई देशपांडे हजर है ? नलिनीबाई देशपांडे SSS - ”

सर्वांचे डोळे दरवाजाकडे वळले. जिच्यावर बलात्कार करण्यात आला होता, ती शिकलेली आणि सौंदर्यवती तरुणी पाहण्याकरता प्रत्येकजण उत्सुक झाला होता. कोर्टाच्या त्या दिवाणखान्यात जमलेला प्रत्येक तरुण मान उंचावून आणि प्रत्येक वृद्ध चष्मा नीटनेटका करून श्वास निरोधून त्या स्त्रीची वाट पाहात होता. जणू आपल्या श्वासोच्छ्वासाच्या आवाजालादेखील बिचकून कदाचित् ती येणार नाही, अशी त्यांना भीति वाटत होती !

गुन्गुगाप्रमाणे वाटणारे दहापाच सेकंद गेले. दरवाजापाशी उभ्या असलेल्या बेलिफाची चर्या विस्मयचकित झालेली दिसली. किंचित् मागं सरून त्यानं त्या सौंदर्याच्या राणीला कोर्टात येण्यास वाट करून दिली आणि एखाद्या राज-हंसीप्रमाणे डौलदार पावलं टाकीत नलिनी देशपांडेन कोर्टात प्रवेश केला.

सारी सभा मंत्रमुग्धाप्रमाणे तिच्या लावण्याकडे पहातच राहिली. म्हाताऱ्याच्या हनुवट्या त्यांच्या छात्यावर पडल्या. तरुणानी हुरहुरीचे सुस्कारे टाकले. एवढे निर्विकार चेहऱ्याचे जजसाहेब, पण त्यांच्या कठोर चेहऱ्यावर-देखील मार्दव दिसू लागलं. कायद्याचा शाब्दिक कीस काढण्यात आनंद मानणाऱ्या वकीलांनीदेखील आपल्या पगड्या सावरल्या.

नलिनी देशपांडे सुंदर होती, सुरेख होती; जनतेनं निकाल दिला, वृद्ध कोर्टानंही निकाल दिला. आरोपीच्या पिंजऱ्यांत उभ्या असलेल्या विस्वास पुणेकराकडे कांही तरुणानी हेव्याचे कटाक्ष फेकले. कांही तरुण पुटपुटले, “ अशा सुंदर तरुणीवर ह्याने बलात्कार केला, तर तो त्याचा मोठासा गुन्हा नाही ! ”

खटल्याच्या कागदपत्रांवरून नजर फिरवून जज्जसाहेबांनी आरोपीला प्रश्न केला, “ तुमचा वकील कोण आहे ? ”

“ मी वकील दिलेला नाही, महाराज. ” तो तरुण अदबीनं उत्तरला.

जज्जसाहेबांनी त्याच्याकडे किंचितशा आश्चर्यानं एक कटाक्ष टाकला आणि त्यांनी आपल्या पुढल्या कामाला सुरवात केली. ते नलिनी देशपांडेला म्हणाले, “ तुमची फिर्दाद काय आहे ती माडा. ”

त्या तरुणीनं आपली फिर्दाद एका कागदावर लिहूनच आणली होती. तिनं ती वाचून दाखविण्यास सुरवात केली

“ माझ नाव नलिनी देशपांडे. दोन वर्षांपूर्वी मी बी. ए. ची पदवी संपादन केली. घरची गरीबीची स्थिति असल्यामुळे मला एखादी नोकरी करणं भाग होतं. गेल्या चार महिन्यांपासून ‘ वात्स्यायन लॅबोरेटरीज ’ ची फिरती विन्नेती म्हणून मी काम करीत आहे.

“ निरनिराळ्या औषधांच्या दुकानदारांच्या किंवा सद्गृहस्थांच्या भेटी घेऊन, त्यांना आमच्या लॅबोरेटरीजचा माल खपविणे, ही माझी कामगिरी आहे. त्याबद्दल मला प्रवासाचा भत्ता, बाहेरगावी राहण्याचा खर्च व महिना दोनशे रुपये असा मुशाहिरा मिळतो.

“ साधारण महिन्यापूर्वी एका घरावर ‘ विश्वास पुणेकर एम्. एस.सी. ’ अशी पाटी पाहून औषधाची विन्ने करण्याकरता मी त्या घरात शिरले. घरांत आरोपी एकटाच असावा. त्यान माझं चागल्या प्रकारे आदरातिथ्य केलं. त्याची वागणूक पूर्णपणे सभ्यपणाची होती. आमच्या लॅबोरेटरीजच्या औषधा-विषयी आमची मोकळेपणानं चर्चा चालली होती. निरनिराळ्या औषधांचे नमुनेहि पण मी आरोपीला दिले.

“ आरोपीविषयी मला पूर्ण विश्वास वाटत होता, तो काही असभ्यपणाची वर्तणूक करील अशी मला शंकाहि आली नव्हती. एवढ्यांत अंगात कांहीतरी संचारल्याप्रमाणे आरोपी आपल्या जागेवरचा उठला आणि त्याने माझ्यावर. . . माझ्यावर ”

फिर्दाद वाचतांवाचतां नलिनी थाबली. तिचे गाल लालबुद झाले. तिची, जीभ अडखळ लागली. नंतर मोठ्या निर्धारानं तिनं कसेबसे शब्द उच्चारले “ आणि त्याने माझ्यावर बलात्कार केला ! ”

एवढं बोलून तिनं आपली देहलता एका खुर्चीवर टाकून दिली. आपल्या

घर्ममधून थरथरत्या हातानं तिनं एक छोटासा रुमाल काढला, आणि त्यानं आपल्या कपाळावरचे घर्मबिंदु तिनं टिपून घेतले. तिचा चेहरा गोराभोरा दिसत होता. खरच, काय घडलं होतं हें ! तिची बेअब् झाली होती - तिच्या आयुष्याचा नाश झाला होता ! -

जज्जसाहेबानी आरोपी विश्वास पुणेकर ह्याला प्रश्न केला, “ तुम्हांला गुन्हा कबूल आहे ? ”

“ होय महाराज, गुन्हा-जर तो गुन्हा असलाच तर-मला कबूल आहे ! ” विश्वास पुणेकर म्हणाला.

“ स्पष्ट बोला. ”

“ ह्या तरुणीवर मीं बलात्कार केला, हे सत्य आहे ! ”

विश्वास पुणेकराचं हे भाषण ऐकून लोकांची निराशा झाली. त्यानं मुठ्यातच वकील दिला नव्हता. त्यामुळे गावच्या वकीलापेक्षाहि लोकांचीच अधिक निराशा झाली होती. त्यातून आता तर सुरुवातीलाच त्यान आपल्यावरचा आरोप सरळ कबूल करून टाकला होता ! मग खटल्यात आता काय ‘ राम ’ उरला ? जेव्हा आरोपीला गुन्हा नाकबूल असतो आणि त्याचा वकील फिर्यादी स्त्रीला आडवेतिडवे प्रश्न विचारतो, तेव्हाच बलात्काराच्या खटल्याला खरी रगत चढते. आणि ह्या खटल्यात तर काय ? वकीलहि नाही, आणि आरोपीलाहि गुन्हा कबूल आहे ! एवढ्या उत्सुकतेन खटला ऐकावयास आलेल्या जनता-जनादर्नाचा हा प्रकार पाहून विरस झाला त्याना त्या भरात वाटल, आरोपीला कोर्टान चांगली सात वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा ठोठावावी !

“ महाराज, ” तो आरोपी पुणेकर तरुण म्हणाला, “ पण ह्या बाबतीत मला थोडंसं बोलायच आहे. फिर्यादीन सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या असल्या, तरी त्या पूर्ण सत्य मात्र नाहीत. तिनं काही गोष्टी मोठ्या चतुराईन गाळल्या आहेत. तरी महाराज, न्यायदान नि पक्षपातीपणान व्हाव म्हणून फिर्यादीची उलटतपासणी घेण्याची मला परवानगी देण्यात यावी. ”

‘ उलटतपासणी ’ हा शब्द ऐकतांच लोकामध्ये पुन्हा थोड्याशा चैतन्यानं संचार केला ! आता खटल्याला थोडा तरी रंग भरणार आणि आजचा दिवस अगदीच फुकट जाणार नाही, ह्या विचारान त्यानी आपले कान टवकारले.

जज्जसाहेबांनी विश्वास पुणेकराला नलिनीची उलटतपासणी घेण्याची परवानगी दिल्यावर विश्वासनं तिला प्रश्न विचारावयास सुरुवात केली.

“ आपण कुठल्या लॅबोरेटरीजच्या एजंट आहांत ? ”

“ वात्स्यायन लॅबोरेटरीज . ”

“ ही कंपनी कोणती औषधं तयार करते ? ”

“ आमची कंपनी याकुतीची औषधं तयार करते. ”

“ आपल्या काही औषधाची नावं सांगा पाहू ? ”

“ रमणीविलासार्क, मदनचंद्रिका, बलभीममजरी, अनंगरंगगुटिका वगैरे. ”

“ आपण ज्या दिवशी माझ्याकडे आलात त्यावेळी माझ्या खोलीत आणखी कोण होत ? ”

“ कुणीच नव्हतं. ”

“ माझी वागणूक आपणाला सम्यपणाची वाटली, हे आपण कबूल केलंच आहे ? ” .. •

“ होय. ”

“ आपण एक गोष्ट सांगण्याचं टाळलं आहे. काय तें आठवत का ? ”

“ कोणती गोष्ट ? ”

“ आपली चर्चा झाली आणि नंतर तो प्रसंग घडला. ह्या दोहोच्या-मध्ये काय घडलं ? ”

“ काय घडलं ? मला नाही आठवत ! ”

“ अशी उडवाउडवीची उत्तरं देऊ नका. तुमच्या कंपनीचं एखादं स्मरणशक्ति वाढवणारं औषध नाही वाटत ? ”

नंतर विश्वासनं आपल्या खिशात जतन करून ठेवलेला एक हिरव्या रंगाचा छापील कागद बाहेर काढून, आणि तो नलिनीला दाखवून त्यानं प्रश्न केला, “ हा कागद आपण ओळखता का ? ”

“ होय. आमच्या एका औषधाची जाहिरात आहे ती ! ”

“ त्या औषधाचं नांव काय ? ”

“ अनंगरंगगुटिका. ”

“ ही अनंगरंगगुटिका तुमच्या लॅबोरेटरीजमध्ये तयार करतां का ? ”

“ अर्थात् ! ”

“ कुठल्याकुठल्या औषधी असतात त्या गुटिकेंत ? ”

“ अत्थंत दुर्मिळ आणि गुणकारी औषधी आहेत त्या गुटिकेंत. ”

“ काहीची नावं सागा पाहू ! ”

“ मदनबाण, गुलाबकळी, वसंतबहार, रंभामूळ, रमणीविलासिनी, ह्या वल्लीच्या मुळाचा, सालीचा किंवा फुलाचा अर्क असतो ह्या गुटिकेंत. ”

“ आणखी काही औषधं आहेत का ह्या गुटिकेंत ? ”

“ होय. ”

“ सागा पाहूं नावं ? ”

“ सालममिस्त्री, वाघाची चरबी, कोल्ह्याचे दांत, हत्तीच्या गंडस्थळा-
तील मद, मानारच्या आखातांतील मोत्याचं चूर्ण, मगाच्या नाभीतील कस्तुरी
आणि मानससरोवरातील कमलांचे पराग, हेहि घटक ह्या गुटिकेंत असतात. ”

“ हे सारे पदार्थ तुम्ही कोठून पैदा करतां ? ”

“ ह्याकरता आमच्या लॅबोरेटरीजनी खास माणसं ठेवली आहेत. तीं
नेहमी रानावनातून आणि हिमालयांतून फिरत असतात. ”

“ ह्या औषधीची नाव आता तुम्ही सांगितली किंवा ह्या जाहिरातीत
छापली आहेत, त्या औषधी तुमच्या ह्या ‘ अनंगरंगगुटिकें ’त खरोखरच
असतात ? ”

“ अलबत ! ”

“ अगदी शपथेवर सांगता ? ”

“ तुमची शपथ ! ”

“ ह्या गुटिकेच हे अनुपान तुमच्या लॅबोरेटरीजना कसं मिळालं ? ”

“ आम्हांला ते एका दुर्मिळ संस्कृत ग्रंथांत सापडलं. ”

“ त्या ग्रंथाचं नांव काय ? ”

“ संजीवनीचंद्रिका. ”

“ तिचा लेखक कोण ? ”

“ धन्वंतरी रय्यकभट्ट. ”

“ हा धन्वंतरी रय्यकभट्ट कोण होता ? ”

“ पांचव्या शतकांतील सम्राट हर्षवर्धन ह्याचा रय्यकभट्ट हा राजवैद्य
होता. ”

“ सम्राट हर्षवर्धन ह्या गुटिका घेत असे ? ”

“ तसा उल्लेख आढळतो. ”

“ तो ह्या गुटिका का घेत असे ? ”

“ त्याच्या नाटकशाळेत तीन सहस्र स्त्रिया होत्या. म्हणून खास त्याच्या-करताच धन्वतरी रुय्यकभट्टाने ह्या ‘ अनंगरंगगुटिका ’ तयार केल्या होत्या. ”

“ रुय्यकभट्टाला तरी हे अनुपान कस मिळालं ? ”

“ ते नक्की सागतां येणार नाही. पण श्रीकृष्ण ह्या गुटिका घेत असे आणि त्याच्या मथुरेच्या वैद्यराजाच्या शिष्यपरंपरेतून रुय्यकभट्टाला हे अनुपान प्राप्त झालं, अशी आख्यायिका ‘ संजीवनीचंद्रिके ’ त दिलेली आहे परंतु हा भाग कदाचित् सातव्या शतकाच्या प्रारंभी कुणीतरी ‘ संजीवनीचंद्रिके ’ त घुसडून दिला असावा, असं काही विद्वानाचं मत आहे. त्यामुळे ही आख्यायिका तेवढीशी विश्वसनीय नाही. ”

“ म्हणजे तुमची गुटिका मूळ संस्कृत ग्रंथावरहुकूम तयार केलेली आहे. इतरं नकली गुटिकाप्रमाणे ही नकली नाही ? ”

“ अगदी खरं. सम्राट हर्षवर्धनाला रुय्यकभट्ट ज्या गुटिका देत असे, त्यापेक्षा आमच्या गुटिका काकणभर सरसच आहेत. कारण आमच्या शास्त्रज्ञानी रुय्यकभट्टाच हे अनुपान मिळाल्यानंतर, त्यातील औषधीवर जवळजवळ पाच शतक आमच्या प्रयोगशाळातून प्रयोग केले. आणि मग त्या अनुपानात थोडी सुधारणा करून त्यांनी ह्या ‘ अनंगरंगगुटिका ’ तयार केल्या ”

“ सम्राट हर्षवर्धन घेत असे त्यापेक्षाहि ह्या तुमच्या गुटिका सरस आहेत ? कुठलं हि विधान करताना आपण न्यायासनासमोर करीत आहोंत हे लक्षात ठेवा. ”

“ मुळांतल्यापेक्षा आमच्या गुटिका सरस आहेत, हें प्रयोगांनी सिद्ध केलं आहे. आणि तरी त्याची किंमत माफक आहे. शंभर गोळ्यांच्या बाटलीस फक्त दहा रुपये. पाच बाटल्याची एकदम ऑर्डर देणारास टपालखर्च माफ. . . ”

“ विचारलेल्या प्रश्नांची तेवढी मुद्याला धरून उत्तरं द्या. नाहीतर न्यायमूर्तींच्या नजरेला मला हा प्रकार आणून द्यावा लागेल. आपल्या अनंगरंग-गुटिकेचे गुणधर्म काय आहेत ? ”

“ ह्या गुटिका म्हणजे साक्षात मदनाचे बाण आहेत. ह्या दोनच गुटिकांच्या सेवनाने नपुसकाचादेखील महावीर्यवान पुरुष होतो. त्याला कुठलीहि स्त्री रभेसारखी दिसू लागते. सूर्याला पाहून जसा अंधःकार, किवा व्याघ्रास पाहून जशी हरिणी, त्याचप्रमाणे ह्या गुटिकाना पाहताच नामर्दाई मिळून पळून जाते. ”

“ हा गुण गुटिकांच्या सेवनानंतर किती वेळांत येतो ? ”

“ साधारण पांच मिनिटांत. ”

“ अगदी नक्की ? ”

“ कदाचित् आधीच. ”

“ आपण जे हे औषधीचं गुणवर्णन केलं आहे, त्या थापा नाहीत ना ? ”

“ त्यात यत्किंचित्देखील अतिशयोक्ति नाही. असल्यास अल्पोक्तीच असेल. ही एकएक गुटिका म्हणजे एकएक मदनबाँबच आहे ! ”

“ इथं कोर्ट आहे. उपमाउत्प्रेक्षाची इथ जरूर नाही ! बरं, मी बलात्कार केला, तेव्हा आपण मला विरोध केला का ? ”

“ केला. ”

“ मग ? ”

“ पण तुमच्या अगांत हत्तीचं बळ सचारलं होतं. तिथं माझा काय पाड लागणार ? ”

“ जी गोष्ट सागायची आपण टाळता आहांत, ती आता सांगाल का ? ”

“ मी जेवढं सांगितलं त्यापेक्षा अधिक मला आठवत नाही ! ”

“ किती धडधडीत खोटं बोलते ही बाई ! ’ असं सुचवणाऱ्या दृष्टीनं विश्वासनं एकदा न्यायमूर्तीकडे पाहिलं आणि मग नलिनीकडे अगदी रोखून पाहात त्यानं प्रश्न केला, “ नीट आठवण करा. हा प्रकार होण्यापूर्वी काय झडलं ? ”

“ कांही नाही. मी आपली औषधांची माहिती देत होतें तुम्हांला. ”

“ हं-आणखी थोडी आठवण करा-हं. आता आठवेल तुम्हांला ! ”

“ मी एका औषधाचा नमुना दिला तुम्हांला. ”

“ अस्सं. आता कसं आठवलं ? कुठल्या औषधाचा नमुना दिलांत तुम्ही मला ? ”

“अनंगरंगगुटिकेचा.”

“आणि त्या नमुन्याचं मी काय केलं ? ”

“तुम्ही एक फुलपात्रभर पाण्याबरोबर त्या गुटिका गुट्टकन गिळून टाकल्या.”

“आणि मग ? ”

“आणि मग तुम्ही माझ्यावर झडप घातली ! ”

“तुम्ही बसू शकता ! ”

सा-या कोर्ट विरून एकदा विजयी मुद्देनं नजर फिरवून विस्वास म्हणाला, “जज्जसाहेब, माझं बचावाचं भाषण फारसं मोठं नाही. उलट-तपासणीत ज मुद्दे स्पष्ट झाले आहेत, त्याचा जर आपण पूर्वग्रहविरहित निःपक्ष-पातीपणानं विचार केला, तर आपणांला अस दिसून येईल की, मी पूर्णपणे निर्दोषी आहे, फिर्दादीने केवळ दुष्ट हेतूने ही फिर्दाद माझ्यावर गुदरली आहे. उलटतपास-णीत स्पष्ट झालेले महत्त्वाचे मुद्दे असे : मुद्दा नंबर एक—अनंगरंगगुटिका हें औषध शास्त्रशुद्ध रीतीन तयार केलेल आहे. तिचं मूळ अनुपान पाचव्या शत-कातल्या सम्राट हर्षवर्धनाचा राजवैद्य जो स्यकभट्ट त्याच्या ‘सजीवनी-चंद्रिका’ ह्या दुर्मिळ संस्कृत ग्रंथावरून घेतलेलं आहे. मुद्दा नंबर दोन—हें औषध अत्यंत प्रभावी आहे व ते सेवन केल्यापासून पाचच मिनिटात पुरुषाची कामशक्ति उद्दीपित होते आता सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा जो नंबर तीन तो पुढे मांडतो—ह्या अशा ज्वलज्जहाल औषधीच्या दोन गुटिका फिर्दादीनं मला दिल्या. त्या मी नमुन्यादाखल सेवन केल्या, तेव्हा फिर्दादीनं मला विरोध केला नाही ! फिर्दादी स्त्री सुशिक्षित आणि चतुर आहे. त्या गोळ्या मी घेतल्या की त्यांचा माझ्यासारख्या तरुणावर काय परिणाम होईल, ह्याची जाणीव फिर्दादीने ठेवावयास पाहिजे होती. त्यांतून आम्ही एकांतांत होतो, आणि माझ्यासमोर ही अशी सौंदर्याची खाण बसलेली होती. महाराज, आता आपणच विचार करा. अशा परिस्थितीत माझ्या मनाच्या कितीही विरुद्ध असलं तरी जो प्रकार घडला तोच घडल्याविना कसा राहतां ? त्यावेळी गुटिकांच्या सेवनामुळे मी मदनाच्या हातांतील केवळ एक बाहुलं बनलो होतो ! तरी माझा बचाव असा आहे की, फिर्दादीवर मी बलात्कार केला हें मला एकदम कबूल आहे. परंतु परिस्थितीच अशी होती की, तो बलात्कार करूनहि मी पूर्णपणे निर्दोषी आहे ! ”

जज्जसाहेबानी आरोपीच भाषण लक्ष देऊन ऐकलं. नंतर त्यांनी थोडा वेळ कागदपत्र चाळले आणि मग गभीरपणान त्यांनी निर्णय दिला, “ आपण एखाद्या माणसाला अफू खावयास दिली आणि मग त्याला गाढ झोप लागली तर त्याबद्दल आपण त्या माणसाला दोषी धरू शकू काय ? एखाद्या माणसाला आपण विष दिल आणि तो मेला तर त्या माणसावर आपण आत्महत्या केल्याचा आरोप ठेवू शकू काय ? समजा, कापसाचा एक गठ्ठा आहे. आपण त्याला एक काडी पेटवून लावली. साहजिकच कापसाचा गठ्ठा पेट घेईल. पण पेटती काडी लावल्यावर त्या कापसाच्या गठ्ठ्यान पेट घेतला म्हणून आपण त्या कापसाच्या गठ्ठ्याला गुन्हेगार ठरवू शकू काय ? अर्थात् नाहीच. कारण पेटत्या काडीच्या सान्निध्यात आल्यावर पेट घेण हा कापसाच्या गठ्ठ्याचा स्वभावधर्मच आहे. ते नैसर्गिकच आहे ! तद्वतच ह्या खटल्यातला आरोपी जो विश्वास पुणेकर ह्याला आपण दोषी ठरवू शकत नाही. ‘ वात्स्यायन लॅबोरेटरीज ’ चं अतिशय जालीम कामोद्दीपक औषध जे ‘ अनंगरंगगुटिका ’ ते फिर्दादी नलिनी देशपांडे हिने आरोपीस खावयास दिल. तें औषध आरोपीने खाल्ल्यावर त्याचा काय परिणाम होईल, हे त्या औषधीचे गुणधर्म चांगल्या प्रकारे माहीत असलेल्या फिर्दादी स्त्रीला समजावयास पाहिजे होतं. ते औषध घेतल्यावर विश्वास पुणेकरासारखा तगडा तरुण फिर्दादी स्त्रीसारख्या सुंदर तरुणीच्या सान्निध्यांत स्वस्थ बसून राहील, हे मुळीच शक्य नव्हतं. सबब, ह्या गुन्हाच्या विशिष्ट परिस्थितीचा आणि पुढे आलेल्या पुराव्याचा सर्व बाजूनी विचार करून मी असा निकाल देतो की, आरोपी विश्वास पुणेकर याला मी, नलिनी देशपांडे हिच्यावर बलात्कार केल्याच्या आरोपातून पूर्णपणे दोषमुक्त म्हणून सोडून देत आहे ! ”

विश्वास पुणेकर कोर्टातून घरी आला. खटल्यातून पूर्णपणे दोषमुक्त होऊन सुटून आल्याबद्दल त्याला आनंद होण साहजिक होतं. त्या आनंदाच्या भरांत तो शीळ घालीत खोलीतल्या खोलीत येरझाऱ्या घालू लागला. किती तरी महिन्यांपासून खोलीतल्या भितीच्या फळधावर दाटीदाटीन उम्या असलेल्या ‘ अनंगरंगगुटिका ’ च्या असंख्य बाटल्या त्याला नलिनी देशपांडे-सारख्या सुंदर दिसत होत्या. खिडकीतून दिसणाऱ्या खोलीबाहेर पडलेल्या

कसल्या तरी रानपाल्याच्या आणि विटकुरांच्या भुग्याच्या राशी त्याला सोन्याच्या टेकडीसारख्या दिसत होत्या.

येरझान्या घालतांघालता तो अस्वस्थ होऊ लागला. तो कुणाची तरी वाट पहात होता. पण ती व्यक्ति अजून आलेली नव्हती. त्याची शीळ हळूहळू बंद पडली. येरझान्या थांबवून तो खिडकीशी उभा राहिला. आणि जेव्हा ती अपेक्षित व्यक्ति त्याला दुरून येताना दिसली, तेव्हा तर तो थोडासा रागावलेलाच होता.

“ किती उशीर हा ? ” त्यानं रागान विचारलं.

“ मी तरी काय करूं ? लोक मला सोडीचनात ! ऑर्डरी देण्याकरतां लोकांची नुसती रीघ लागली होती ! ”

“ होय ? ” त्यान आनंदान विचारलं.

“ होय. आणि ते बुद्धे जज्जसाहेब—त्यानी मला चेबरमध्ये बोलावून घेतलं, आणि पहिली ऑर्डर नोदवली. गावांतल्या झाडून साऱ्या पेन्शनरानी ऑर्डरी दिल्यात गुटिकेच्या. आता आपल्या ‘वात्स्यायन लॅबोरेटरीज’ ला भरभराटीचे दिवस येणार ! ”

“ बरं. आता ते काढून टेबलेलं मंगळसूत्र घाल पाहू गळ्यात. त्यावाचून गळा कसा ओकाओका दिसतो ! ”

“ खरंच बाई ! मलाहि सारखं चुकल्याचुकल्यासारखं वाटत होतं कोर्टात. ” मंगळसूत्र घालता घालता ती म्हणाली.

द्विभार्यायोग !

पंडित रोहिणीचंद्र त्या दिवशी माझ्याकड आला, तेव्हा त्याची मुद्रा खिन्न दिसत होती. ह्याचा अर्थ असा नव्हे की, त्याचा चेहरा नेहमी आनंदी असे. पण त्याच्या चेहऱ्यावर आनंद नसला तरी खिन्नपणाहि क्वचितच असे. त्याच्या चेहऱ्यावरचा स्थायीभाव म्हणजे गंभीरपणा !

आणि तसा गंभीरपणा त्याच्यासारख्या ज्योतिष्याच्या तोंडावर असावा, हे साहजिकच होतं. जगावर कोणती संकटं कोसळणार आहेत, कोठकोठल्या भागांत दुष्कळ पडणार आहेत, कुठे भूकंप किंवा रक्तपात होणार आहेत नि आपल्या मित्रांपैकी कोणाला कधी अपमृत्यु आहेत, ह्या सर्व गोष्टी अगाऊ माहित असलेला माणूस आनंदी दिसणंच असंभाव्य !

त्यानं जरी अलीकडं ' पंडित रोहिणीचंद्र ' हे नांव धारण केलेलं असलं तरी त्याचं खरं नांव तुमच्यामाझ्याप्रमाणेच " रामचंद्र गोपाळ जोशी " असे अगदी साधं, सरळ नि नीरस होतं. लहानपणापासूनची आमची मैत्री मी डॉक्टर झालों नि तो बी. ए. होऊन कारकून झाला. नंतर त्याला ज्योतिषाचा आणि कुडल्या पाहण्याचा नाद लागला. पुढे त्याला असं दिसून आलं की, कारकुनी-पेक्षा हाच धदा अधिक किफायतशीर आहे. एक दिवस त्यान आपली नौकरी सोडून दिली नि आपल्या घरावर ' सुप्रसिद्ध ज्योतिषी पंडित रोहिणीचंद्र ' अशी एक भली मोठी पाटी लावून दिली.

अर्थातच, त्यान ' रोहिणीचंद्र ' हे नांव कां धारण करावं ह्याला, तें नांव ज्योतिषशास्त्राला चांगलंच परिचित आहे, ह्याखरीज आणखीहि एक गुलाबी कारण होतं.

" काय पंडित रोहिणीचंद्र ? " तो स्वतःला मोठा ज्योतिषशास्त्रकोविद समजत असला, तरी तो मला राम्या जोशीच होता व मी त्याला नेहमी थट्टेनं ' रोहिणीचंद्र ' अशीच हाक मारी. " आज खुषीत नाही दिसत स्वारी ? एखाद्या ग्रहाची तुझ्यावर वक्रदृष्टि झाली की काय ? "

त्यावर त्यानं माझ्याकडे एकदा नापसंतीच्या दृष्टीनं पाहिलं आणि मग माझ्या थट्टेकडे दुर्लक्ष करून तो म्हणाला, “ होय, मी मोठ्याच पेचात सापडलों आहे. ”

तो हे बोलला त्यावेळचा त्याचा चिंतातुर चेहरा पाहून मीहि गंभीर झालो नि त्याला विचारलं, “ काय झालंय, सांग तरी. ”

“ मोठीच चमत्कारिक आहे माझी अडचण ! ” तो हनुवटी चोळीत सागू लागला, “ रोहिणीशी माझं लग्न होणं इतक्यांत शक्य नाही, अस मला वाटू लागलंय ! ”

त्याच्या ह्या उत्तरानं मला चांगलाच आश्चर्याचा धक्का बसला. रोहिणीवर त्याचं असीम प्रेम असल्याचं नि त्याचं लग्न जवळजवळ नक्की ठरल्याच तो मला वरचेवर सांगे. मग हा काय प्रकार होता ? त्यांच्या लग्नात अशी काय अडचण उभी राहिली होती ?

“ कां ? ती लग्नाला तयार नाही का ? तिच्या घरची मंडळी विरुद्ध आहेत ? ” मी विचारलं.

“ ऊह ! ”

“ मग अशी कोणती अडचण आहे ? आणि अशा एखाद्या अडचणीला भिऊन तिच्याशी लग्न न करण्याइतकं तुझं प्रेम लेचपेचं थोडंच आहे. ? ”

“ होय. अशी एखादी मानवनिर्मित अडचण असती, तर मी तिला दाद दिली नसती. ” तो गंभीरपणानं म्हणाला, “ माझी अडचण दैवी आहे ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ पर्वा सहज मी माझी कुंडली पाहिली. ती पाहण्याचा मूर्खपणा मी केला नसता, तर फार बरं झाल असतं, अस आता मला वाटू लागलंय. तुम्ही डॉक्टर लोक जसे स्वतःसाठी स्वतःची औषधं घेत नाही, तसंच आम्ही ज्योतिष्यानीहि स्वतःची कुंडली पाहू नये. पण त्या दिवशी माझं कुतूहल अनावर झालं. म्हटलं, ‘ पाहू या तर खरं काय आहे कुंडलीत. आपली सहज गंमत. नुसती कुंडली पाहिल्यानं थोडंच कांही नुकसान होणार आहे ? ’ पण ती मी मनाची निव्वळ फसवणूक करित होतो. सहज म्हणून मी कुंडली पाहिली सात्र, नि मग माझं मनःस्वास्थ्य कायमचं बिघडलं ! ”

“ असं काय आहे तुझ्या कुंडलीत ? ”

“ त्यांत मुरु-मंगळाचा अशुभ दृष्टिसंबंध झाला आहे. ह्याचा अर्थ मला द्विभार्यायोग आहे ! ”

“ एकदम दोन बायका ? ”

“ नाही आधी प्रथम पत्नीचा मृत्यु. नंतर दुसरी बायको ! ”

तरी त्याची अडचण नीटशी माझ्या लक्षात आलेली नाही, अस पाहून तो स्पष्टीकरण करू लागला, “ ह्याचा अर्थ असा की, मी जर रोहिणीशी आता लग्न केल तर तिला लवकरच मृत्यु येईल, नि त्याला मी कधीहि तयार होणार नाही. जिच्यावर मी प्राणातिक प्रेम करतो, तिला मी आपल्या हातानी मृत्यूच्या जबड्यात कसा ढकलू ? ”

त्याची अडचण आता माझ्याहि लक्षात पुरती आली होती. त्यातून मार्ग कसा काढावा, ह्यावर मी विचार करू लागलो त्यान रोहिणीशी लग्न केल्यान तिला अपमृत्यु येणार होता व त्यांच लग्न न झाल्यास ती दोघहि जन्माची दु खी होणार होती.

“ चल ! तुझ हे ज्योतिषशास्त्र म्हणजे निव्वळ थोताड आहे. ” त्याला धोर यावा म्हणून मी म्हणालो, “ असा कुठे आकाशातील ग्रहाचा माणसाच्या आयुष्यावर परिणाम होतो का ? सृष्टीच्या नियमानी बाधले गेलेले ग्रह आकाशात भ्रमण करीत असतात, नि तुम्ही ज्योतिषी त्याचा सबध माणसाशी जोडतां ! ”

“ मला तुझ्याशी ह्या बाबतीत वादविवाद घालायचा नाही. ” तो निर्णायक स्वरात म्हणाला, “ ज्योतिषशास्त्र खर की खोटं, हा प्रश्न सोडून दे. एवढं मात्र मी खात्रीन सागतो की, आतापर्यंत ज्योतिषशास्त्राच्या आधारें मी जी जी भविष्यं वर्तविली, ती अगदी बिनचूक नि सांगितलेल्या वेळेप्रमाणे बरोबर ठरली. कुडलीप्रमाणे मी भविष्य करीत असे. कित्येकदा तर तें इतकं अशक्य कोटीतल वाटे की आपलं भविष्य चुकणार आणि आपली फजिती होणार असं माझ मलाच वाटे. असं वाटलं की, मी पुन्हा ती कुडली तपासून पाही आणि मग त्यातले ग्रह जणू माझ्या कानात तेंच भविष्य अगदी ओरडून सांगत. आमचं शास्त्र खरं आहे म्हण किंवा मला कांहीतरी दैवी देणगी आहे म्हण, पण आतापर्यंत मी केलेली सारी भविष्यं खरी ठरली आहेत, हे मात्र खरं. ”

मी गप्प बसलेलों पाहून तो परत बोलू लागला, “ बढाई मारण्याचा माझा स्वभाव नाही, पण माझी भविष्यं किती अनपेक्षित रीत्या खरी ठरतात,

ह्याची तुला एकदोनच उदाहरणं देतों. आपला तो दत्तू खरे ! व्हिष्टरी मिल-मध्ये चाळीस रुपयांवर कारकून होता. त्याची कुंडली मी सहज पाहिली आणि त्याला सांगितलं, 'अमुक अमुक दिवशी आकस्मिक लाभाची आनददायक वार्ता तुला कळेल.' त्याच्या कुंडलीत गुरुहर्शलाचा शुभ दृष्टियोग होता. आता दत्तू खरे कशा तऱ्हेचा माणूस आहे, ठाऊकच आहे तुला स्वतःच नाक कापून दुसऱ्याला अपशकून करील. केवळ माझ भविष्य खोटं पाडावं म्हणून त्यानं मी सांगूनहि लॉटरीच तिकीट घेतलं नाही. आडव्या उभ्या शब्दांची बक्षिसांची कोडी तो नेहमी सोडवीत असे, पण तेहि त्यानं बदल केलं. माझी नाचक्की होणार, अम मलाहि वाटू लागलं. पण अखेरीस माझ भविष्य अगदी अकल्पितपणें मी सांगितल्या तारखेला खरं टरलं ! ”

तो चितेत असूनमुद्धा ह्या वेळी त्याचा चेहरा अभिमानान थोडासा खुलला.

“ ते कस ? ” मी उत्सुकतेन विचारलं.

“ त्याच दिवशी एका सॉलिसिटरकडून त्याला एक पत्र आलं त्याचा कोणी चुलत-चुलत-मामेकाका आफ्रिकेत वारला होता. त्याची खूप इस्टेट होती, नि त्याचा सर्वात जवळचा नातेवाईक वारस दत्तू होता ! एकदम तो लाखोपति झाला. ”

मी विस्मयचकित झालो.

“ अशी आणखी कितीतरी उदाहरण मी देऊ शकेन. ” तो पुढं म्हणाला, “ राम उपासनी मोठा पट्टीचा पोहणारा पण त्याची कुंडली त्याला पाण्यापामून भय असल्याचं स्पष्ट दाखवीत होती. मी त्याला सूचना दिली. तोहि समजस असल्यामुळे त्यानं काळजी घ्यावयास सुरवात केली, आणि पोहण सोडून दिल तरी पण माझ्या मनाला स्वस्थता नव्हती अमुक एका दिवशी त्याला जलमृत्यु येणार होता. ते मी अर्थातच त्याला सांगितलं नव्हतं, पण त्याच्या वडील भावाला मी तसं सांगून ठेवलं होतं. त्या दिवशी राम मित्रमडळीबरोबर चौपाटीवर फिरावयास गेला नि भेळ खात बसला. इतक्यात समुद्रात कोणीतरी पोहोवयास गेलेला इसम गटांगळ्या खात असलेला त्यांना दिसला. तो फार दूर नव्हता. रामला वाटलं, आपण त्याला सहज वाचवू. त्यानं समुद्रांत उडी घेतली नि त्या इसमाला घेऊन तो बाहेर आला. त्याच्या मित्रांनी त्या माणसाला रामच्या

हातांतून गुडघाभर पाण्यांतूनच उचलून घेतलं, नि किनाऱ्यावर आणून ते त्याला शुद्धीवर आणण्याचे प्रयत्न करू लागले. राम मात्र त्या थोड्याशा पोहण्यानहि थकून गेला होता—त्याला पोहण्याचा अलीकडे सराव नव्हता म्हणून असेल ! त्याच्या पोटऱ्यांत एकदम वांब आले नि तिथंच तो कोलमडून पडला. त्याचे मित्र त्या बेशुद्ध माणसाला शुद्धीवर आणण्याच्या प्रयत्नांत गर्क झाले होते. त्याच्याभोवती बघ्यांची गर्दी झाली होती. रामकडे कुणाचंच लक्ष नव्हतं. एवढा पट्टीचा पोहणारा असूनदेखील तो त्या दिवशी गुडघाभर पाण्यांत बुडून मेला आणि माझं भविष्य खर झालं ! ”

त्याच्या भविष्याविषयी मीहि अशा बऱ्याच गोष्टी ऐकल्या होत्या. त्यावर विश्वास ठेवणं मला भाग होतं. असा एखादा सत्य भविष्य वर्तविणारा ज्योतिषी असूच शकणार नाही असं मला म्हणता येईना. रोहिणीचंद्राच्या अशा गोष्टी ऐकल्या की, मला आमच्या डॉ. पडघमकरांची आठवण येई. एखाद्या रोगावरची त्याची औषधयोजना आम्हांला चमत्कारिक वाटली तरी अखेरीस ती प्रभावी ठरे. ‘हेच औषध का दिलं ?’ अस त्यांना विचारलं तर, ‘मला वाटल आपलं हे औषध द्यावस !’ एवढंच ते म्हणत.

आम्हा डॉक्टरात जसे डॉ. पडघमकर, तसाच ज्योतिष्यात रोहिणीचंद्र काहीतरी दैवी देणगी असलेला असावा, असं मी मनात समजत असे.

“आणि माझी भविष्यं अशी खरी ठरतात म्हणूनच मला रोहिणीशी लग्न करायला भीति वाटते. मला द्विभार्यायोग अगदी स्पष्ट आहे. माझं भविष्य अगदी खरं ठरणार, ह्याविषयी मला मुळीच शंका नाही. अशा स्थितीत, तूच साग, मी तिच्याशी कसं लग्न करूं ? तू ह्यातून काहीतरी मार्ग काढशील म्हणून मी तुझ्याकडं आलो आहे.” एवढं बोलून रोहिणीचंद्र खुर्चीत मागे रेलून बसला. जणू काय असं करून सारी जबाबदारीत यान माझ्यावर ढकलून दिली !

एकंदर परिस्थितीचा थोडा वेळ विचार करून मी म्हटलं, “असं केलं तर?—तुझी पहिली बायको मरणारच! तर तू पहिलं लग्न रोहिणीशी न करतां दुसऱ्या एकाद्या मुलीशी कर. आणि . . . आणि . . .” पुढं कसं बोलावं हेंच मला समजेना. त्याच्या भावी पत्नीच्या मृत्यूची कल्पना त्याला स्पष्टपणें सांगणं मला बरं वाटेना.

“ हं. आलं लक्षांत. ” पं. रोहिणीचंद्र एकदम म्हणाला, “ माझ्याहि मनांत हीच कल्पना आली होती. ”

एवढं बोलून त्यानं एक समाधानाचा मुस्कारा टाकला. कदाचित्, ह्या विचारानं त्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीला जी टोचणी लागली होती ती, मी त्याच्याशीं सहमत झाल्यामुळे कमी झाली असावी.

“ नंतर मग दुसरं लग्न रोहिणीशी कर ” — मी.

“ हो. तें ओघानंच आलं मग ! ”

पं. रोहिणीचंद्र येताना खिन्न चेहऱ्यानं आला होता, पण जातांना खुषीत गेला.

धोड्याच दिवसांत, रोहिणीची समजूत घालून त्यानं एका मुलीबरोबर लग्न करून टाकलं. बत्सलेची—त्याच्या नूतन परिणित पत्नीची—फसवणूक होत असलेली पाहून मला तिची कीव येई, नि रोहिणीचंद्राचं भविष्य निदान ह्या बाबतीत तरी खोटं पडाव अशी मी मनातल्या मनात आशा करी.

एक दिवस तो बत्सलेला माझ्याकडे घेऊन आला आणि म्हणाला, “ डॉक्टर, आमची ‘ ही ’ अतिशय अशक्त आहे. तिला चांगला औषधोपचार सुरू करा. ”

मी बत्सलेकडे पाहिलं. ती म्हणजे निव्वळ हाडाचा सापळा होती. जरा जोराचा वारा आला तर ती उडून जाईल अशी भीति वाटे. अशी मुलगी लवकरच परलोकवासी होईल, हे भविष्य वर्तवायला कांही पं. रोहिणीचंद्रासारखा ज्योतिषी नको होता !

तिला तपासून झाल्यावर, मी रोहिणीचंद्राला म्हटलं, “ बऱ्याच अशक्त आहेत ह्या. त्यांना बरीच इंजेक्शनं द्यावी लागतील. कॉडलिव्हर ऑईलची पिपंच्या पिपं पाजावी लागतील. ”

“ तू काय पाहिजे ते कर. खर्चाची मुळीच काळजी करूं नकोस ! ” तो अगदी आनंदांत म्हणाला.

कितीहि औषधं दिली तरी तिचा मृत्यु टळणार नाही ह्याची त्याला खात्री होती. म्हणून तो मला माझी शिकस्त करण्याची परवानगी अगदी सहज देत होता.

त्याचं हे वाक्य ऐकून वत्सलेनं त्याच्याकडे एकदा प्रेमाद्रं दृष्टीनं पाहिलं. तिची ती प्रतारणा पाहून मला अतिशय वाईट वाटलं. रोहिणीचंद्राचा तो आत्मविश्वास पाहून त्याचं हे आपल्या वैद्यकशास्त्राला आव्हानच आहे, असं वाटून मीहि मनातून निश्चय केला, - अगदी शिकस्त करायची, पण वत्सलेला मृत्यु येऊं द्यायचा नाही. मी तिच्या औषधोपचाराला अगदी मनापासून सुरुवात केली आणि नंतर रोहिणीचंद्राच्या ज्योतिषशास्त्राची नि आमच्या वैद्यक-शास्त्राची जणू काय कुस्तीच लागली.

माझ्या प्रयत्नाना लवकरच यश येऊं लागलं. वत्सलेचं वजन महिन्याला पाचपाच सहासहा पौडांनी वाढू लागलं. गाल तर इतके वर आले की, त्यांवर सूज आल्याप्रमाणे ते दिसू लागले: हळूहळू तिला आपला पाय उचलणंसुद्धा जड जाऊ लागलं. निरनिराळ्या शक्तिवर्धक इंजेक्शनांचा नि कॉडलिन्हरचा मी तिच्यावर नुसता मारा चालवला होता. ती खोलीत आली की कॉडलिन्हरच्या वासानं खोली भरून जाई.

इतकं झालं तरी रोहिणीचंद्राचा आत्मविश्वास अढळ होता. तो म्हणे, "तू कांहीहि केलंस, प्रत्यक्ष अश्विनीकुमारांनी तिला औषध दिलं तरी माझं भविष्य चुकणार नाही. होणारे न चुकेल, होईल जरी ब्रह्मा तया आडवा !"

"पाहू या." मी म्हणे. पण त्याचा तो आत्मविश्वास पाहून माझा आत्म-विश्वास मात्र डळमळू लागे. हो ! त्याच काय सागावं ? दोन तासांपूर्वी चांगली हसणारी खेळणारी माणसं अकस्मात् मृत्यु पावलेली मी पाहिली होती. आणि असा विचार मनात आला की, मला वाईट वाटे. बळी देण्यापूर्वी एकाद्या बोकडाला खूप खाऊपिऊ घालून धुष्टपुष्ट करावं, तसा प्रकार तर वत्सलेच्या बाबतीत होत नाही ना ? अशी मला मग शका वाटू लागे.

दिवसामागून दिवस जात होते. हळूहळू अशी दोनतीन वर्षं निघून गेली. पं. रोहिणीचंद्र आपल्या धर्मपत्नीच्या मृत्यूची वाट पाहत होता. अलीकडे अलीकडे ह्या बाबतीत तो बराच अधीर होऊ लागला होता. बायकोच्या प्रकृती-कडे पाहून त्याला कांहीच आशेचा किरण दिसेना. फर्ग्युसन कॉलेजच्या हॉस्टेल-मधील खुर्चीइतकी तिची प्रकृति आता ठणठणीत झाली होती. कुठलाहि रोग तिच्या वाटेसुद्धा जाईना. कुंडली पाहण्यांत आपली काही चूक तर झाली नाही ना ? अशी शंका येऊन रोहिणीचंद्र वरचेवर आपली कुंडली तपासून

पाही. छे ! त्यात तर कांहीच चूक झाली नव्हती. त्याचा द्विभार्यायोग अगदी सूर्यप्रकाशाइतका स्पष्ट होता. तो आपल्या बायकोवर नि माझ्यावर चिडू लागला.

एक दिवस तो माझ्याकडे येऊन म्हणाला, “ आता एक नवीनच सकट येऊं पहातंय ! ”

“ काय ? ”

“ रोहिणी आणखी वाट पहायला तयार नाही. ती म्हणते, ‘ अशी वाट पहात बसल्ये तर मी म्हातारी होईन किवा वत्सलेच्या आधी मीच खपेन. वत्सलेला तर कधी शिकदेखील येत नाही. ’ शिवाय तिचे आईबापहि आता तिच्यामागं लग्नाचा तगादा लावू लागले आहेत. त्याच्या मते हा शुद्ध मूर्खपणा आहे. ”

“ मी तुला हे आधीच सागत होतो. ” त्याला लागेल अशा आवाजांत मी मुद्दाम म्हणालो आणि साऱ्या प्रकारांतला विनोद लक्षात येऊन नंतर मी हसू लागलो.

“ हसू नकोस. ही हसण्यासारखी गोष्ट नाही. रोहिणीकरता माझा जीव तिळतिळ तुटतो आहे. ” तो म्हणाला.

मला त्याची कीव येत होती. रोहिणीवर त्याचं किती प्रेम होतं हे मला माहित होतं. मी म्हणालो, “ तिला आणखी थोडं दिवस वाट पहायला साग. ”

“ पण तशी आशा करावयास काही जागा आहे का ? ” त्यानं अधीर-तेनं विचारलं.

“ वत्सलेच्या सध्याच्या प्रकृतीकडे पाहून मला तमलं काहीच चिन्ह दिसत नाही. ” मी म्हणालो.

माझं हे उत्तर ऐकून तो फारच निराश झालेला दिसला. त्यानं एक उसासा टाकला.

नंतर त्यानं रोहिणीची नि तिच्या घरच्या मंडळीची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला. पण अखेरीस, आम्हां दोघांनाहि मार्गशीर्षातल्या एक गोरज मुहूर्तावर शंकररावांबरोबर झालेल्या रोहिणीच्या शुभलग्नाला उपस्थित राहणं भाग पडलं. वत्सला ह्वाफेरासाठी कोकणात माहेरी गेलेली असल्यामुळे लग्नाला येऊं शकली नव्हती.

रोहिणीच्या लग्नानंतर रोहिणीचंद्र दिवसेदिवस खंगत चालला. खरं पाहून गेल्यास, त्याच्या प्रकृतीबद्दल आता काळजीच वाटली असती, पण त्याच्या भविष्यांत अपमृत्यूऐवजी द्विभार्यायोग असल्यामुळे मी निर्धास्त राहिलो !

रोहिणीच्या लग्नानंतर दोनचार दिवसातच त्याच्यांत कितीतरी फरक पडला होता. पण पाचव्या दिवशी तो जो माझ्याकडे आला, तेव्हाच्याइतका त्याचा दुःखी चेहरा मी पूर्वी कधीच पाहिला नव्हता.

आल्याबरोबर माझ्या टेबलावर त्यानं एक पत्र भिरकावलं नि आपलं डोकं हातात दाबून धरून तो कोचावर व्याकुळ होऊन पडला.

“ काय आहे त्या पत्रांत ? ” मी विचारलं.

“ बाब ! ” कसाबसा त्याच्या तोंडातून उद्गार बाहेर पडला.

मी पाहिलं, तर ते पत्र कोकणातून त्याच्या सासऱ्याकडून आलं होतं. त्यानी लिहिलं होतं. :—

‘ . . . कळविण्यास अत्यंत दुःख होते की, चि. सौ. वत्सलेला काल रोजीं एकाएकी हुडहुडी भरून ताप आला डॉक्टरांना बोलावून आणलें. तिला सन्-स्ट्रोक झाला आहे, असे त्याचे मत पडले. उपचाराची शिकस्त केली. पण परमेश्वराची इच्छा बलवत्तर ठरली. तुम्हांला तार करून बोलावण्यासमुद्धा अवकाश मिळाला नाही. काल मध्यरात्री सारा कारभार आटोपला . . . ’

मी रोहिणीचंद्राकडे पाहिलं. तो दुःखान चूर झाला होता. त्याच्या डोळ्यात अश्रु जमू लागले होते. वत्सलेवर त्याचं किती प्रेम होतं हें जरी मला ठाऊक असलं, तरी अशा प्रसंगी त्याला दुःख वाटणं साहजिकच आहे, असं मला वाटलं. मला त्याच्याबद्दल सहानुभूति वाटू लागली. त्याला चार तत्त्व-ज्ञानाच्या गोष्टी सांगून त्याचं सात्वत करारव म्हणून मी सुरवात केली, “ जाऊं दे. झालं ते झालं. त्याबद्दल वृथा शोक करण्यांत काय अर्थ आहे ? होणार असेल ते झाल्याशिवाय राहणार नाही. जन्माला आलेला प्राणी केव्हा-तरी मरणार, हा जगाचा नियम आहे. वत्सलेच्या मृत्यूनं तुझ्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळला असला तरी ही सारी माया आहे, ह्या विचारानं तू आपलं मन घट्ट कर. जगरहाटीकडे पाहून . . . ”

“ उगाच कांहीतरी काय बोलतोस ? ” मला मध्येच अडवून तो रागानं

म्हणाला, “ ती मेल्याचं मला यत्किचित्तिहि दुःख नाही. ती मरणार हे माझं भविष्यच होतं. पण . . . पण रोहिणीचं लग्न होण्याच्या जरा आधी ती मेली असती तर . . . तर मी आज सुखात असतो ! ”

त्याला दुःख झालं होत ते वत्सलेच्या मृत्यूच नव्हे, तर रोहिणीचं लग्न आधीच होऊन गेलं ह्याच ! वत्सलेला त्यानं फसवलं होतं नि त्याचाच जणू तिनं मरताना सूड उगवून घेतला होता !

तंत्रशुद्धतेच्या दृष्टीन पाहिलं असता ही गोष्ट इथच संपायला पाहिजे होती. मलाहि वाटलं होतं, ह्या प्रकारानंतर रोहिणीचंद्र स्वस्थ बसेल नि हळूहळू रोहिणीला विसरून जाऊन दुसऱ्या एकाद्या मुलीशी नाही तर विधवेशी लग्न लावून आपलं भविष्य खरं करील. पण एवढ्यावरच पराभव कबूल करायला रोहिणीचंद्र तयार नव्हता.

एक दिवस मी त्याला म्हटलं, “ आता पुढं काय ? करून टाक आता दुसरं लग्न ! ”

“ छे छे ! ” त्यावर त्यानं उत्तर दिलं, “ माझ्या नशिबांत आता आणखी एकच लग्न आहे नि ते मला रोहिणीशीच करायचं आहे. ”

त्याचं हे उत्तर ऐकतांच मला वाटलेल्या आश्चर्याचा भर ओसरल्यावर मी विचारलं,

“ पण ते कसं शक्य आहे ? तुला वेडबिड तर नाही ना लागलं ? ”

“ हें अगदी शक्य आहे. रोहिणीला जर वैधव्य आलं तर शक्य आहे. ”

“ मग आहे का तिला तसा योग ? ”

“ आहे. ”

“ आणि पुनर्विवाहाचाहि योग आहे का ? ”

“ अ ? त्याविषयी काहीच बोध होऊं शकत नाही. ” तो जरा निराशेच्या स्वरांत म्हणाला.

“ तेंहि साहजिकच आहे. ज्यावेळी ज्योतिषशास्त्र रचलं गेलं, त्यावेळी पुनर्विवाहाची चाल होती कुठं ? अर्थात्च ते कुठल्या योगाचं फल आहे, हेहि त्यांत दिलेलं नसणार ! ” मी थोडसं थट्टेनंच म्हणालो.

माझं म्हणणं त्याला एकदम पटलंसं दिसलं व ह्याविषयीच्या त्याच्या मनांतील शंकाकुशंका नाहीशा झाल्या. रोहिणीला वैधव्य प्राप्त होईपर्यंत

आपणहि विधुरावस्थेतच राहणार, अशा भीष्मप्रतिज्ञेचा त्यानं उच्चार तिथल्या-
तिथच केला.

पूर्वी आपल्या बायकोच्या मृत्यूची वाट पहात बसण हा त्याचा उद्योग होता. आता तो शकररावाच्या मृत्यूची वाट पाहू लागला.

एक दिवस मी त्याला विचारलं, “ पण तू शकररावांची कुंडली पाहिली आहेस का ? ”

“ हो त्याच्या वाढदिवसाच्या तारखेवरून मी त्यांची कुंडली मांडली आहे. ”

“ मग तुला आशेला काही जागा आहे ? ”

“ आहे तर ! त्यांना शस्त्रापामून . . . ” एवढं बोलून तो एकदम थांबला. तो जे काय सांगणार होता, ते सांगाव की सांगू नये, ह्याचा जणू त्यानं विचार केला आणि शेवटी ते न सांगणच बरं, असं ठरवून तो पुढं बोलू लागला, “ ह्या एक वर्षांतच त्याच्यावर एक मोठं प्राणातिक गडातर येणार आहे ”

“ ह्या वर्षांतच ! नक्की तारीख काढली आहेस तू ? ”

“ नक्की तारीख मला काढता आली नाही. कारण त्याची नक्की जन्म-वेळ मला मिळाली नाही. पण त्याचं मोठंस महत्त्व नाही ह्या वर्षांतच त्याच्यावर गडातर येणार आहे नि एक वर्षभर वाट पहायला माझी खुपीन तयारी आहे ! ”

रोहिणीवरील त्याच्या प्रेमांमुळे तो असा बोलत असला, तरी त्याची वागणूक मला दुष्टपणाची वाटल्यावाचून राहिली नाही. त्याच्यावर रागवावं की त्याची कीव करावी, हेच मला समजेना.

थोड्याच दिवसात लढाई सुरू झाली आणि एक दिवस शंकरराव माझ्या दवाखान्यात आले.

“ काय शंकरराव ? आज इकडे कुठे ? ” मी विचारलं.

“ जरा प्रकृति तपासून घ्यायला आलों आहे. ” ते हसत हसत म्हणाले.

“ का ? काय होतंय तुम्हाला ? ”

“ होत नाही कांही, पण मला किंग्ज कमिशनसाठी अर्ज करायचा आहे. तेव्हा म्हटलं, आधी तुमच्याकडून तपासून घेऊन पाहू या. ”

त्यांचे हे शब्द ऐकून मी मनांतून जरासा चरकलोंच. ह्या गृहस्थाच्या

नशिबात ह्या वर्षीच गडातर आहे असं रोहिणीचंद्र म्हणाला होता नि हा गृहस्थ तर उघड्या डोळ्यांनी मृत्यूच्या जबड्यात जाऊ पहात होता ! ज्योतिषावर अजून माझा पूर्ण विश्वास नसला तरी रोहिणीचंद्राची भविष्यं बहुधा खरी ठरतात, येवढी मी मनातल्या मनात आता कबूल करू लागलों होतो. मग शंकररावांना ह्या विचारापासून परावृत्त करणं हे माझं कर्तव्य नव्हतं काय ? भविष्याच कारण सांगून सैन्यात शिरण्याच्या विचारापासून त्याच मन वळविण्याचा मी प्रयत्न केला असता तर त्यांनी मला मूर्खांतच काढल असतं. मग काय कराव ? सैन्यात भरती व्हायला तुम्ही नालायक आहात असं सागावं का ? असं करण्यात आपण रोहिणीचंद्राला फसवल अस तर नाही ना होणार ? हे विचार शंकररावांना तपासताना माझ्या मनांत येऊन गेले. पण माझा प्रश्न आपोआपच सुटला, कारण शंकररावांना सैन्यात शिरण्याला अयोग्य ठरविण्यास पुरेस कारण मला लवकरच सापडलं.

“तुमच्या पोटात कधी जोराच्या कळा येतात का ? ” त्याच पोट तपासताना मी विचारलं.

“हो, कधी कधी वर्षा—सहा महिन्यांनी पोटात खूप दुखू लागतं खरं ! ”

नंतर मी त्यांना अपेंडिसायटीसची सर्व लक्षणं विचारली नि त्यांना सांगितलं, “तुम्हाला क्रॉनिक अपेंडिसायटीस आहे. तुम्ही सैन्यात जाऊ नये हे चांगलं ! ”

त्यानंतर चारपाच दिवसांनी रोहिणीचंद्र माझ्याकडे आला, तो जरा घुश्श्यातच. आल्याबरोबर त्यानं मला विचारलं, “हा शहाणपणा करायला तुला कुणी सांगितलं होतं ? शंकररावांना ‘लढाईवर जाऊं नका,’ असा सल्ला तू कां दिल्यास ? ”

“मी माझ कर्तव्य केलं ! ”

“कर्तव्य ! ” तो चिडून म्हणाला, “नि मित्रकर्तव्य ? ”

“म्हणजे ? मला नाही समजला तुझ्या बोलण्याचा अर्थ ! ”

“माझ्या बोलण्याचा अर्थ असा की, शंकरराव लढाईवर गेले असते तर ते परत आले नसते. त्यांना लढाईवर जाण्यास अयोग्य ठरवून तू माझं मोठंच नुकसान केलं आहेस ! ”

“पण, कांही झालं तरी तुझं भविष्य खरं ठरणारच ना ? मग त्यासाठी शंकररावांनी लढाईवर जाण्याचीच काय जरूर ? ”

माझ्या प्रश्नानी तो निरुत्तर झाल्यासारखा दिसला. जरा वेळ आपले हात चोळीत तो स्वस्थ बसून राहिला. नंतर तो म्हणाला, “ माझं भविष्य खरं होणारच. पण शंकरराव लढाईवर गेले असते, तर अधिक सरळ मार्गानं तें खर झाल असतं. एकदाचा काय तो सोक्षमोक्ष होऊन गेला असता इतकच ! ”

ह्यानंतर थोड्याच दिवसांनी जो एक प्रसंग घडून आला आणि त्यावेळी रोहिणीचंद्राची जी वर्तणूक माझ्या दृष्टीस पडली, त्यामुळे मी घोटाळ्यातच पडलो. जो मनुष्य शंकररावाच्या मत्यूची मनातून इच्छा करीत होता नि ज्यानं ती इच्छा माझ्याजवळ कैकदा सरळ सरळ व्यक्त केली होती, तोच मनुष्य शंकररावाचा प्राण वांचविण्याकरता येवढी धडपड कां करतो, हेच मला समजून येईना !

“ तुझ भविष्य खर ठरणारस दिसतय ! ” मी रोहिणीचंद्राला एक दिवस म्हटलं.

“ का ? काय झाल ? ”

“ काल रात्री मला शंकररावांकडून तातडीनं बोलावणं आल होतं. त्याना अपेडीसायटीसचा फारच वाईट अटॅक आलाय ! ”

“ काय म्हणतोस ! ” क्षणभर त्याचा चेहरा खुलल्यासारखा दिसला, पण दुसऱ्याच क्षणी त्याच्या चेहऱ्यावर चिंता दिसू लागली. “ च् च् ! ” तो म्हणाला, “ मग काय ऑपरेशन वगैरे करावं लागेल की काय ? ”

“ हो. तोच एक उपाय आहे आता त्याना वाचवण्याचा ! रात्रीच सर्जनला बोलावून आणलं होत. त्याच म्हणणं पडलं, ऑपरेशन केल्यास रोगी जगण्याचा पन्नास टक्के संभव आहे. न केल्यास—काय होईल ते सागतां येत नाही ! षण ऑपरेशन करून घ्यायला शंकरराव तयार होत नाहीत ! ”

थोडा वेळ रोहिणीचंद्र विचारांत गढून गेल्यासारखा दिसला. नंतर तो म्हणाला, “ छे छे ! त्याना ऑपरेशनला तयार केलंच पाहिजे. मी वळवतो त्यांचं मन. ”

त्यानंतर त्यानं शंकररावांना ऑपरेशनकरता तयार केलं; येवढंच नव्हे तर त्याना स्वतः ॲम्बुलन्समध्ये घालून तो हॉस्पिटलमध्ये घेऊन गेला ! नंतर तो दिवसांतून दोनतीनदा जाऊन शंकररावाच्या प्रकृतीची चौकशी करी-

रोहिणीला तर त्याच्या मदतीचा फारच उपयोग झाला. तिच्याकरता हॉस्पिटलात जेवणाचा डबा घेऊन जा, बाजारहाट कर, वगैरे बरीच काम त्यान आपण होऊन केली.

सुदैवान ऑपरेशननंतर शंकरराव चांगलेच सुधारले. पण मला रोहिणी-चंद्राच्या बदललेल्या वागणुकीचं कोडं मात्र उलगडेना. शंकररावाना लढाईवर जाण्याविरुद्ध मी सल्ला दिला म्हणून तो माझ्यावर रागावला होता. त्याच्या त्या दुष्टपणाचा मला राग आला होता. पण आताची त्याची ही बदललेली वागणूक पाहून माझा त्याच्यावरचा राग पार नाहीसा झाला.

हॉस्पिटलमधून शंकरराव घरी आल्यानंतर साधारण महिन्याभरानं रोहिणीचंद्र माझ्याकडे आला, नि त्यानं विचारलं, “ आता शंकररावाना परत अपेडीसायटीस होण्याची भीति आहे का ? ”

“ छे ! आता मुळीच भीति नाही. त्यांचं अपेडिक्सच काढून टाकलं ! ”

शंकररावाच्या प्रकृतीविषयी त्याला वाटणारी काळजी पाहून, नवीनच उत्पन्न झालेल्या त्याच्या त्या चांगुलपणाचं मला कौतुक वाटलं. पण तेवढ्यात त्यान, माणसान निराशेनं मोडावा, तसा एक मोठा सुस्कारा सोडला. त्यामुळे मी जरासा घोटाळ्यात पडलो. मला वाटलं, मला कदाचित् तसा भास झाला असेल !

“तुझ्या भविष्याप्रमाणे येणारं त्याच्यावरचं गडांतर टळलेलं दिसतंय ! ” मी म्हणालो.

“ हं. तसं दिसतंय खर ! ” तो उदास चेहऱ्यान म्हणाला. त्याचा चेहरा, स्वतःच अपरिमित नुकसान करून घेऊन दुसऱ्याच कल्याण करणाऱ्या स्वार्थत्यागी माणसाच्या चेहऱ्याप्रमाणे मला दिसला.

“ मग आता तू काय करणार ? ” सहानुभूतीच्या स्वरात मी विचारलं.

“ दुसरं लग्न करणार. माझ्या ज्योतिषावर एक श्रीमंत विधवा खूष झाली आहे. किती तरी दिवसांपासून लग्नाविषयी मुचवते आहे ती मला. तिच्याशी लग्न करावं, असा मी विचार करतोय ! ”

“ आणि रोहिणी ? ”

“ रोहिणी ! तिचा नाद मला आता सोडला पाहिजे. शंकररावावरचं गडांतर टळलं, आता त्याच्या जीवाला वीसपंचवीस वर्षं तरी धोका नाही. तोपर्यंत थाबायचं म्हणजे मी नि रोहिणी दोघहि म्हातारे होऊ ! ”

“ मग करून टाक तू ह्या श्रीमंत विधवेशी लग्न ! ” मी म्हणालों.
शंकररावाचा प्राण वाचला, नि रोहिणीचंद्रहि रोहिणीचा नाद सोडून देऊन दुसऱ्या लग्नाला तयार झाला, हे पाहून मला आनंद झाला. थोड्याच दिवसात रोहिणीचंद्रान त्या श्रीमंत विधवेशी नोदणीपद्धतीनं विवाह केला !

त्यांचं लग्न झाल्यावर थोड्याच दिवसांनी एक दिवस शंकरराव माझ्याकडे आले.

“ काय शंकरराव ? बर आहे ना ? ” मी विचारलं.

“ तसं बर आहे पण हजामाकडे दाढी करतांना माझ्या वरच्या ओठाला बस्तरा लागून थोडीशी जखम झाली आहे. ती दाखवायला आलोय ! ” ते सहज म्हणाले. त्याच्या बोलण्यात काळजीचा स्वर मुळीच नव्हता.

मी ती जखम पाहिली. जखमेत थोडासा पू झाला होता आणि आजूबाजूची बरीच जागा लालभडक झाली होती. ओठाच्या असल्या जखमांना आम्ही डॉक्टरलोक किती भितो, ते साधारण लोकाना समजणार नाही. मी शंकररावांना म्हटलं, “ आत्ताच्या आत्ता ही जखम सर्जनला दाखवली पाहिजे. बोठाची जखम फारच गंभीर स्वरूपाची असते. . . ” ह्यापेक्षा अधिक स्पष्टपणे मला त्यांना सांगता येण शक्य नव्हतं मी म्हटलं, “ ह्यावर ताबडतोब ऑपरेशन केल पाहिजे ! ”

“ काय सांगता डॉक्टर ? ” हसत हसत शंकरराव म्हणाले, “ उगाच काय भिववून सोडतां ? ”

त्यांना त्या जखमेच महत्त्व पटवून देण्याचा मी खूप प्रयत्न केला, पण त्यांनी तिकडे दुर्लक्षच केल. त्यांनी आपली जखम सर्जनला दाखविली नाही ...

आणि दोनच दिवसात रोहिणीला वैधव्यदशा प्राप्त झाली !

विचारा रोहिणीचंद्र ! त्याला हे कळताच मोठाच धक्का बसला. पण तो शंकररावाच्या प्रेमाखातर नव्हे, तर त्यान दुसर लग्न करण्याच्या आधी हा प्रकार घडला नाही म्हणून !

“ दैवान माझ्याशी काय लपंडाव चालवला आहे पहा ! रोहिणी माझ्या नशिवांत नव्हती, येवढं मात्र खर ! ” निराश होऊन तो बोलत होता.

“ लढाईवर शत्रूच्या शस्त्रान शकररावाना मृत्यु आला असता, पण तुझ्या कारवाईनं ते टळलं. नंतर, सर्जनच्या शस्त्रापासूनहि ते बचावले ! . . . ”

“ म्हणजे ! ” मी आश्चर्यानि विचारलं, “ त्यांना वांचविण्याकरताच तर आपण त्याच ऑपरेशन करवल ना ? ”

ह्यावर त्यान जे उत्तर दिल, ते ऐकून शकररावांच्या अपेडिसायटीसच्या आजारीपणातल्या त्याच्या वागणुकीचा उलगडा तर मला झालाच, पण माणसाचं मन इतकं पाताळयत्री असू शकतं, ह्याच मला आश्चर्य वाटल !

“ हं ! ” तो किंचित् हसून म्हणाला, “ ऑपरेशन केल्यान शकरराव बरे होतील, अस तुला वाटत होत. पण माझ्या शास्त्राप्रमाणे त्यांना ऑपरेशननं मृत्यु यायचा होता. त्याच्या कुंडलीत लग्नी मगळ होता, नि पापग्रहाची त्याच्या-बर वक्रदृष्टि होती ह्याच फल-शस्त्रापासून मृत्यु ! ” त्या दिवशी बोलतांना तो मध्येच थाबला होता, ते मला आठवल त्यावेळी तो हेच सागणार होता, हे उघड होत. तो बोल् लागला, “ शकररावाची जन्मवेळ बरोबर न मिळाल्यामुळे मी त्याच्या मृत्यूची नक्की तारीख काढू शकलो नाही नि त्यामुळेच तर हा सारा घोटाला झाला- तरी अखेरीस माझ भविष्य खर ठरलच ! मी सांगितल्या-पासून एक वर्षाच्या आत त्यांना मृत्यु आला, नि तोहि शस्त्रापासूनच ! -- वस्तरासुद्धा एक शस्त्रच नाही का ? -- ”

अजब प्राणी !

“मला चहा हवाय् ! ” मोहन म्हणाला. पुस्तक वाचण्याच सोग त्यानं कितीतरी वेळ चालवल होतं. पण त्याच पोट चहाकरता गिल्ला करत होत. वाचनाकडे कमलं लक्ष लागतय् त्याचं ! त्याला वाटलं होतं, सुलू आपल्या चहाची चौकशी करील पण ती कसली खट ! जणू काय मोहन आपल्या गावीहि नाही अशा ऐंटीत लोकरीच्या विणकामात ती गर्क होऊन बसली होती. तिच्या मुग्धपणाला कंटाळून मग अखेरीस सभाषणाला सुरुवात करण मोहनला भागच पडल.

पण सुलून काहीच उत्तर दिल नाही. तिन मान वर करून त्याच्याकडे पाहिलं देखील नाही.

“ मला चहा हवाय्—ए बहिरे ! ” जरा चिडक्या स्वरांत मोहन म्हणाला.

“ चहा करून ठेवलेला आहे ” सुलू म्हणाली, “ डोळे धड असलेल्या माणसाला दिसेल ! ”

“ मी काही आधळा नाही ! दिसला मला तो चहा ”

“ मग पिऊन टाका ”

“ तो चहा थड झालाय् ! ”

“ पुष्कळ वेळ ठेवला की चहा थड होणारच ! ”

“ मला नकोय तो चहा. ” हमरीतुमरीच्या स्वरात मोहन म्हणाला, “ थड चहा मला आवडत नाही ! ”

“ मग एक थर्मस आणून ठेवा ! ”

क्षणभर मोहन निरुत्तर झाला मग तो म्हणाला, “ मला वाद नको आहे. मला दुसरा चहा करून दे ”

“ उठल्यासुटल्या चहा करून द्यायला मी कांही पगारी स्वयंपाकीण नाही ! गरम चहा हवा होता तर चहाच्या वेळेला उठायचं होत. रात्रभर ब्रिज खेळत बसायचं क्लबांत आणि मग संध्याकाळपर्यंत झोपा काढायच्या ! ”

“खेळलो एखाद दिवस रात्रभर तर—”

“एखाद दिवस ! आज हे पाचव्यादा झालं ! इतक सांगते मी—”

“बरं बरं. आधी चहा कर. ”

“जा ना कलबात तिथ चहाहि मिळेल आणि पत्तेहि कुटायला मिळतील ! ”

आजचा सुलूचा रंग काही निराळाच होता. लग्न झाल्यापासूनच्या गेल्या दोन वर्षात ती त्याच्याशी इतक्या बेपर्वाईन कधी वागली नव्हती.

“सुलू, फार बोलतेस हंतू ! ” आपण निरुत्तर झालो आहोत, अस दिसू नये म्हणून मोहन काही तरी बोलायचं म्हणून बोलला. त्याची बाजू पहिल्या-पासूनच लगडी होती. चूक त्याचीच होती. मग त्यानं निकराच्या स्वरात विचारलं, “मला चहा करून देतेस की नाही साग. ”

क्षणभर सुलू घुटमळली. मग तीहि निश्चयाच्या स्वरांत म्हणाली, “ज्या माणसाला दुसऱ्याची पर्वा नाही, त्याची दुसरे तरी कशाला पर्वा करतील ? ”

“बरं, नाही तर नको करूस ! ” मोहन म्हणाला, “चहाला काही गावात तोटा नाही पडला हा आत्ता हॉटेलात जाऊन पिऊन येतो. ”

“खुशाल जा. ” सुलू बेपर्वाईन म्हणाली, आणि ती पुन्हा आपल्या विण-कामांत गर्क झाली.

मोहन हॉटेलांत चहा पिण्याकरता एकदम उठून गेला नाही, भाडणाच्या भरात आपण भलतीच कामगिरी शिरावर घेतली, असं त्याला थोड्याशा विचारानंतर वाटलं. हॉटेलातला चहा ! नुसत्या त्या चहाच्या आठवणीनं त्याच्या पोटात मळमळू लागलं. सुलू चहा करत असे आणि हॉटेलातहि चहा मिळत असे. पण एकाच नावान ओळखल्या जाणाऱ्या त्या अजिबात निराळ्या गुणधर्माच्या वस्तु होत्या एक होत अमृत आणि दुसर होत पावसाळ्यात सांचलेल्या डब-क्यांतलं गढूळ पाणी ! हॉटेलात जाण्याकरता काही केल्या त्याचे पाय हालचाल करण्यास तयार होईनात.

त्याला चहाची तल्लफ अनावर झाली होती. तो जरा लाडीगोडीच्या स्वरात म्हणाला, “चहा कर ना ! ”

“कां ? हॉटेलांत जाता ना ? मग जा ना ! सकाळच्या गोष्टी लिहीत बसा ; दुपारचं हापिसांत जा ; रात्रीचं कलबांत पत्ते कुटत बसा ; हॉटेलात चहा प्यायला जा आणि इथं खाणावळीत जेवायला येत जा ! ” सुलूचा पारा बोलतां

बोलतां चढत होता. “ मोठे लेखक झालेत ! चार गोष्टी खरडता आल्या म्हणून काय झालं ? ज्या माणसाला ससार कसा करावा हे कळत नाही, बायकोला सुखात कसं ठेवाव हे समजत नाही, त्याच्या गोष्टी काय चाटायच्या आहेत ? ”

“ तुझ्यासारख्या अरसिक बायकोला काय कळणार माझ्या गोष्टीची किंमत ! लेखक म्हणून मला वाचकवर्गात केवढा भाव आहे—” मोहननं बोलण्याचा प्रयत्न करून पाहिला, पण सुलूच्या तोडातून सुटणाऱ्या मशिनगनच्या फेरीत त्याचे शब्द कुठल्याकुठ गडप होऊन गेले.

“... तुम्हाला व्यवहारज्ञान नाही. तुम्हाला साधो भाजी आणता येत नाही. भाजीचा भाव कळत नाही आणि भाजी जून की कुजकी हे कळत नाही ! संसारात तुमच लक्ष नाही, मग संसार थाटला तरी कशाला ? ऑफिसात जायचं, गोष्टी लिहायच्या, क्लबात जायच, पत्ते कुटायचे आणि सिगरेटी फुकायच्या—हाच तुमचा उद्योग घरात बायको एकटी अमली तरी, रात्रभर पत्ते खेळत क्लबात बसता ! बायकोची तुम्हाला पर्वाच नाही. तिची काही हौस आहे का, तिला काय पाहिजे, काय नको, कढी कढी विचारपूसदेखील करत नाही तुम्ही. शेजारचे विनायकराव पहा—लेखक नाहीत नि बिखक नाहीत, पण सुशीलाबाईची हौस पहा कशी पुरवतात ते ! ससार कसा मुरळीत चालला आहे त्याचा ! मोठे लेखक झालेत—”

“ सुशीलाबाई स्वयंपाकहि शकास करते ! ” मनाचा हिऱ्या करून मोहन म्हणाला, “ तुझ्यासारखा खराब स्वयंपाक करत नाही ती. तिच्या पोळ्या कच्च्याहि राहात नाहीत की करपतहि नाहीत आणि ती विनायकरावाना वेळच्यावेळी जेवायला घालते. तू कधी एक दिवस तरी वेळेवर जेव घातलं आहेस मला ? ”

अस हे बोलण्यात सुलूला निरुत्तर कराव, असा मोहनचा उद्देश होता. पण झाला प्रकार उलटाच. त्यामुळ आगीत तेल मात्र पडल. सुलू उसळून म्हणाली, “ आधी आपल वतन सुधाराव, मग दुसऱ्याला नांव ठेवावीत ! आपण वेळच्या वेळी घरी याव, संसारात नीट लक्ष घालाव, आणि मग बायकोला नाव ठेवावीत ! एखादं नवीन पातळ आणून द्या म्हटल तर पैसे नाहीत. मोत्याच्या माळेची मला एवढी हौस, पण ती घ्यायलाहि पैसे नाहीत. आणि ब्रिजमध्ये उडायबला मात्र पैसे आहेत ! ह्या जन्मी तरी माझी हौस भागणार नाही. बर, दारिद्र्य असलं तरी

माणसाचं बोलणं चालणं तरी नीट असावं. तेहि नाही. मोठे लेखक असल्याची घमेंड असेल तुम्हांला, पण बायकोच्या दृष्टीनं तुम्ही एक छदीफदी कारकुडेच आहांत ! आता ह्या जन्मी तरी माझ्या कपाळी सुख नाही ! देवा, कशाला रे माझ्या नशिबी असला नवरा दिलास ! ”

येवढ बोलून सुलून डोळ्यांना पदर लावला इतका वेळ मोहनन तिचं सारं ऐकून घेतल किती झाल तरी चूक त्याचीच होती. पण सुलूची शेवटची वाक्यं मात्र अगदीच अनपेक्षित होती. ती ऐकून त्याच्या मनावर मोठाच आघात झाला. सुलू आपणांवर कितीहि रागवत असली, टाकून बोलत असली, तरी मनांतून तिच आपणांवर प्रेम आहे ; तिचा तो राग लटका आहे, बोलण कौतुकाच आहे, आणि तिच आपणावर नितात प्रेम आहे, अशी त्याची समजूत होती. पण आत्ताच्या तिच्या बोलण्यात त्याच्या ह्या आवडत्या कल्पनाचा चक्काचूर झाला. सुलूच आपणावर प्रेम नाही ! तिला आपला तिरस्कार वाटतो ! आपल्याशी लग्न केल्याबद्दल तिला दुःख होतय् !

तो एकदम उठला त्यान कोटडोपी अगांत चढवली आणि धोतराचा सोगा हातात धरून जेव्हा तो एखाद्या लालबावटेवाल्यासारखा घराबाहेर पडला, तेव्हा त्याच्या मनात एकच प्रश्न घोळत होता-संन्यास की आत्महत्या ?

डोक्यात वैचारिक अराजक माजल असता एखाद्या भ्रमिष्टासारखा तो थोडसच अंतर चालून गेला असेल, तो त्याला गगूनाना भेटले.

येरव्ही अशा प्रमगी तो गगूनानाना आपण होऊन भेटला असता. नवरा-बायकोत भाडण झालं की ते मिटवण हा गगूनानाचा एक आवडीचा उद्योग होता. आतापर्यंत कितीतरी वेळा अशा प्रमगी मोहनन गगूनानाच्या मध्यस्थीचा उपयोग करून घेतला होता. पण आज गगूनानाना शरण जाण्याचा विचारदेखील त्याच्या मनाला शिवला नाही. हो, जो माणूस जिवाला वंतागून संन्यास घ्यावा की आत्महत्या करावी अशासारख्या गंभीर प्रश्नाचा विचार करत होता, त्याला गगूनानाच्या मध्यस्थीचा उपयोग तरी काय ?

त्याचा वंतागलेला, भकास चेहरा पाहून गगूनानाचे डोळे आनंदान लुकलुकले. त्यानी त्याला जसं कांही सहज म्हणून विचारल, “काय मोहनराव, ठीक आहे ना ? ”

त्यांना वाटलं होतं, आपण येवढं विचारल की मोहन माजघरांतल्या आघाडीवरच्या ताज्या युद्धाचा इतिहास आपणाला कथन करील आणि मग कसंहि करून युद्धयमान राष्ट्रांमध्ये समझौता घडवून आणाच म्हणून आपणां-कडे गयावया करील.

पण छट् ! मोहन त्रोटकपणान उद्गारला, “ ठीक आहे सारं ! ” आणि तो तसाच पुढ निघून गेला.

मोहन रस्ता चालत होता. आपण नक्की कुठं जात आहोत, हे त्याला कळत नव्हतं-कुठं जायचय हेच त्यान ठरवल नव्हत मुळी. त्याच्या डोक्यात विचाराची चक्रं फिरत होती आणि जणू त्यापासून उत्पन्न झालेल्या शक्तीच्या जोरावर त्याची पावल सारखी मागपुढ पडत होती.

चालता चालता तो गावाबाहेरील तलावाजवळ आला आणि लगेच त्याला त्याच्या प्रश्नाच उत्तर मिळाल. तो तलाव पाहून सन्यास घेण्यापेक्षा आत्महत्या करणच अधिक सोयीस्कर आहे, असा त्याच्या मनान निकाल दिला.

पण तो विचार त्यान ताबडतोब अमलात आणला नाही येवढी महत्त्वाची गोष्ट अमलात आणण्यापूर्वी पुन्हा एकदा शातपणान नीट विचार करणं जरूर होत. आत्महत्या करायची हे तर नक्कीच, पण त्यापूर्वी तास अर्धातास थोडा सर्व बाजूनी विचार केला, आणि आत्महत्या करण्यात काही चूक नाही अशी खात्री करून घेतली तर काही बिघडत नाही. उलट अगदी शात चित्तान आपणाला तलावात उडी मारता येईल. तलाव थाबू शकेल थोडा वेळ-

विचार करण्यासारख्या गोष्टी पुष्कळच होत्या आपण आत्महत्या केल्यानं ऑफिसातल्या आपल्या कामाचा चारआठ दिवस गोधळ उडेल. आपण ज्याच्या बरोबर ब्रिज खेळतो, त्या मित्रमंडळीला चौथा भिडू न मिळाल्यामुळं त्याची अडचण होईल. मग कदाचित् त्याना कट्टरोटच खेळत बसाव लागेल-वाङ्मयक्षिताजावर नुकताच चमकू लागलेला आणि ज्याच्यापासून रसिकाच्या बऱ्याच अपेक्षा आहेत असा एक तारा अकालीच निखळून पडल्यामुळ मराठी वाङ्मयाच अपरिमित नुकसान होईल; नियतकालिकाच्या संपादकाना आपला अगदीच अनपेक्षित मृत्युलेख लिहिण्याकरता धावपळ करावी लागेल; आणि आपली मुल-तिला वैधव्य येईल-किती त्रास होईल तिला !

पण ह्या विचारान त्याच त्यालाच हसू आलं. सुलू आपणांला कंटाळली

आहे, आपल्यासारखा नालायक नवरा मिळाला म्हणून ती दुःखी आहे, त्यावरून तर ती आज आपणाला येवढं तोडून बोलली, नि म्हणूनच तर आपण आत्महत्या करण्याकरता इथं आलो आहोत !

पण हा विचार त्याला तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनं निरपवाद वाटला तरी तो त्याला आवडला मात्र नाही. सुलूला वैधव्याच्या दुःखात लोटून देण्याची कल्पना त्याला आवडली नाही. त्याच तिच्यावर प्रेम होतं. संसाराला सुरवात होऊन पुरती दोन वर्षांहि लोटली नसतांना तिला सोडून जायला त्याचं मन तयार होईना. त्यापेक्षा आपल्या वागणुकीतल्या ज्या गोष्टी सुलूला आवडत नाहीत त्याच आपण सुधारण्याचा प्रयत्न केला तर ? आपल्या वागणुकीत सुधारणा करण्यास पुष्कळच अवसर आहे —

त्याच्या विचाराना नवी दिशा मिळाली, “ जरा थाब, मी तुझी निराशा करत नाही ’ असं सांगणाऱ्या दृष्टीनं त्यानं एकदा त्या तलावाकडे पाहिलं आणि हिरवळीवर रेलून तो आपल्या वैवाहिक जीवनाचा विचार करू लागला.

त्यांचं लग्न झालं. एक वर्षभर त्यानी संसारात स्वर्गसुख लुटलं. नंतर नवराबायकोत लहानसहान खटके उडू लागले. कधी दोघांपैकी एकां शरणागति पत्करल्यामुळं तर कधी गंगूनानाच्या कुशल मध्यस्थीन ते मिटले खटके उडण्याची काही ठराविक कारणं होती. मोहनच्या अगी असलेले काही दुर्गुणच त्याला जबाबदार होते. लेखणी, पत्ते आणि सिगारेट ह्या गोष्टीच बहुधा ह्या खटक्यांच्या मुळाशी असत. होता होता हे खटके अधिकाधिक उग्र स्वरूप धारण करू लागले होते, आणि अखेरीस आज त्याचा अटळ परिणाम म्हणून मोठा स्फोट उडाला होता.

कालची संबंध रात्र मोहन कलबात ब्रिज खेळत बसला होता. संध्याकाळी खेळावयास बसतांना, अगदी बरोबर दहा वाजतां उठून एखाद्या आज्ञाधारक पतीप्रमाणे घरी जायचा विचार करून तो खेळायला बसला होता. पण दहा वाजले तरी रबर संपलं नाही. त्याला सुलूची आठवण होती. रबर संपतांच क्षणाचाहि विलंब न लावता घरी जायचं असं त्यानं ठरवलं. रबर संपलं अकराला. पण त्यावेळी खेळांत इतकी चुरस उत्पन्न झाली होती की सुलूची आठवण मनांत असूनहि मित्रांच्या आप्रहाला तो बळी पडला. घेऊं उरकून दोन रबर संपल्यांत

— नाहीतरी उद्या रविवारच आहे — अस म्हणून तो खेळावयास बसला. साडे-बाराच्या सुमारास तीहि रबरं संपली. तो घरी जावयास उठला. पण बाहेर पाऊस पडत होता. त्यानं छत्री आणलेली असली तरी इतर दोघानी निष्काळजीपणानं छत्र्या आणलेल्या नव्हत्या. म्हणून पाऊस थांबपर्यंत आणखी दोन रबरं खेळण्याचा त्याला आग्रह करण्यात आला. त्याची काहीहि चूक नसताना त्याला घरी जाऊ देण्यात आलं नाही. दोनअडीचला रबर संपली तेव्हा पाऊस थांबला होता, पण अशा अवेळी घरी जाऊन गाढ निद्रामुखाचा उपभोग घेत असलेल्या घरच्या माणसाची झोपमोड करणं प्रशस्त नाही, असं सर्वांचं मत पडल्यामुळ तो आणखी खेळावयास बसला.

ब्रिजची तरी काय गमत असते पहा. त्यात माणसाच मन इतक रमून जातं की वेळ केव्हा निघून जातो, हे त्याला कळतच नाही. जणू काळाचा प्रवाह बंद करणारा तो एक बंधाराच आहे. त्याचा खेळ संपला आणि त्यानं दचकून खिडकीकडे पाहिल च्यांगलं फटफटल होतं आणि संसारदक्ष माणसानी आपल्या निद्रेतून उठून कामाला लागाव, अस कोबडे जाहीर करत होते. स्वतःवरच चिडन घाईघाईन तो घरचा रस्ता चालू लागला आता पुन्हा कधी ब्रिजच खेळायच नाही, असा यान मनाशी निश्चय केला. बिचारी मुलू ! सारी रात्र तिनं आपली वाट पाहण्यात आणि आपली काळजी करण्यात काढली असेल ! खूपच रागावेल ती — पण तिची समजूत काढू आपण — सारी रात्र ब्रिज खेळत बसलों, हे पाचव्यादा झालं आज — छे छे ! ब्रिज सोडूनच दिल पाहिजे ! —

तो घरी आला तो अगदी पश्चात्तापदग्ध हृदयान. आपल्या चेहऱ्यावरून त्यानं मुलूला अगदी स्पष्ट दाखविल की 'माझी चूक झाली. जे झालं त्याबद्दल मला लाज वाटते. क्षमस्व !' पण मुलून ते लक्षात घेतलं नाही. तिनं आपल्या तोडाला कुलूप घातल होत. पण तिला जे काय सांगायचं होतं, ते तिची प्रत्येक कृति मोहनला अगदी स्पष्ट शब्दांत सांगत होती. तिचे सुजवट डोळे मोहनला सांगत होते, 'तू अपराधी आहेस !' मधूनमधून ती नाकान 'सूऽ' असा आवाज करी. त्या आवाजाचा अर्थ 'तू दुष्ट आहेस !' असा मोहनला स्पष्ट समजे. मधूनमधून एखादं भाड आपटल्याचा आवाज त्याच्या कानांवर येई, तेव्हा मुलूनं 'नको ग बाई हा जल्म !' हे शब्द उच्चारल्यासारखंच त्याला

वाटे. आणि जेव्हा त्याच्याकडे न बघता मधूनच एखादे वेळी ती आपला पदर डोळ्यांशी नेई, तेव्हा मोहनला वाटे, आपण फाशीचीच शिक्षा ऐकत आहोत !

मोहन वेळ काढत होता. तिची समजूत काढण्याकरता एखादी योग्य संधि मिळण्याची तो वाट पाहत होता. निदान भगवान् सहस्ररश्मी अस्ता-चलावर गेल्यावर तरी आपण तिचा राग काढूच काढू असा त्याला विश्वास वाटत होता. नाना संहानी तो तिचा अनुनय करण्याचा प्रयत्न करत होता. पण ते सारं निष्फळ ठरलं आणि संध्याकाळी चहाच्या प्रकरणावरून स्फोट उडालाच.

रात्रीच्या जाग्रणान मोहनला दुपारी चागलीच झोप लागली. नेहमीच्या वेळी सुलून चहा केला आणि आपण पिऊन टाकला. तिन मोहनला चहाकरता उठवल नाही त्याचा चहा एका कपात ओतून तिन झाकून ठेवला आणि लोकर घेऊन ती विणकामात मग्न होऊन गेली. साधारण पाचाच्या सुमाराला मोहनला जाग आली. तोड धुवून तो चहा घ्यावयास गेला. पाहतो तो चहा अगदी थंडगार ! त्याला सुलूचा अगदी राग आला. आपणाविषयी तिन येवढी बेपर्वाई दाखवावी हे त्याच्या मनाला बरच लागलं तो तसाच चहा न घेता बाहेर आला होता, आणि एक पुस्तक घेऊन ते वाचण्याचा प्रयत्न करू लागला होता. त्यानंतर मग प्रथम वर्णन केल्याप्रमाणे स्फोट उडाला होता.

तलावाच्या काठाशी साऱ्या परिस्थितीवर विचार करत तो कितीतरी वेळ पडून राहिला होता तो विचाराच्या तंत्रीतून जागा झाला, तेव्हा त्याला दिसून आलं की, आकाशातली रंगपंचमी सपली असून तिची जागा दिवाळीन घेतली आहे. एकदम त्याच्या मनात विचार आला, 'अरे बराच उशीर झाला की ! सुलू जेवणाकरता वाट पाहत असेल —'

मग एकदम त्याला आपण घरातून का बाहेर पडलो आहोत ह्याची आठ-वण झाली. त्यानं पुन्हा गभीरपणान विचार करण्याचा प्रयत्न केला—संन्यास की आत्महत्या ? पण आता त्याच्या पोटात कावळे कोकलू लागले होते. घरी जाण्याची एक विचित्र ओढ त्याच्या मनाला अस्वस्थ करत होती. एखाद्या सावकाराची दृष्टि चुकवून पळ काढणाऱ्या देणेकऱ्याप्रमाणे त्यानं तलावाजवळून पावल न वाजवता पळ काढला. आता त्यानं आत्महत्येचा विचार मनांतून पार काढून टाकला होता. पण संन्यास घेण्याविषयी मात्र तो जेवण झाल्यावर भरल्यापोटी शातपणान विचार करणार होता.

तो घरचा रस्ता चालू लागला खरा, पण घर जसजम जवळ येऊं लागलं, तसतशी त्याला भीति वाटू लागली. सुलूला खरोखरीच का आपण आवडत नाही ? तिचं आपणावरचं प्रेम नाहीस का झाल आहे ? नाही तर ती आपणाला येवढ टाकून का बोलली असती ? तिच्या मनात आपणाविषयी तिरस्कार आणि राग ह्याखेरीज दुसरी कुठलीच भावना नाही का ? खरच का आपण अगदी नालायक नवरा आहोत ? ... घराच्या दिशेनं तो एकएक पाऊल जडपणानं टाकत होता आणि प्रत्येक पावलागणिक त्याच्या मनाला निरुत्साहाच्या दरीत अधिकाधिक खोल लोटणारा एकएक प्रसंग त्याला आठवण होता

मनाचा मोठा धीर करून तो घराच्या दरवाजाशी आला. त्याच्या अपेक्षे-बिरुद्ध घरात दिवे लावलेले होते आणि सामसूम नव्हती. त्याला वाटलं होतं, सुलू फुरगटून बिछान्यात पडलेली असेल, घरात अन्धार असेल, कदाचित् चूलहि पेटलेली नसेल. पण आपल्या ह्या भीषण अपेक्षा फोल ठरलेल्या पाहून त्याला जरा बरं वाटलं. घरातून सभाषणाचा आवाज बाहेर स्पष्टपणें ऐकू येत होता एक आवाज होता गंगूनानाचा आणि दुसरा होता सुलूचा तिचा आवाज ऐकून त्याच्या मनाला बराच धीर आला. मघाचा राग, दुःख ह्याचा लवलेशहि त्याला त्या आवाजात दिसून आला नाही त्या आनदात तो घरांत पाऊल टाकणार इतक्यात तो थबकला. सभाषण त्याच्याविषयीच चाललं होतं आणि आपणाविषयी चाललेलं सभाषण चोरून ऐकण्याची संधि मिळाली असता ती कोण दवडील ?

“ मोहनराव कुठं आहेत, वहिनी ? ” गंगूनाना विचारत होते.

“ गेले असतील क्लबात ! ” — सुलू.

“ मला भेटले होते मघा वाटेत. स्वारी रागांतच दिसली. म्हटलं, घरात काहीतरी कुरबूर झाली असली पाहिजे. पण गणपतरावाकडे जरा काम होतं. तिथं प्रथम जाऊन आलों. शारदाबाईचं आणि त्याचं जरा बिनसलं होतं ना ? — ह. काय झालं तुमचं नवराबायकोत ? ”

“ कांही नाही झालं ! ”

“ काही नाही ! ” गंगूनानांच्या स्वरात आश्चर्य आणि निराशा स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झालेली दिसत होती. मग थोडा वेळ थांबून ते म्हणाले, “ मोहनराव अलीकडे जरा बिघडतच चाललेत ! ”

“ कां ? ”

“ त्यांना ब्रिजचं व्यसन लागलंय अस ऐकतो. अहो, ब्रिजच व्यसन फार वाईट. त्यामुळ नवराबायकोत भाडण होतात. घटस्फोटापर्यंत पाळी येते ! काल रात्रभर मोहनराव कलबात ब्रिज खेळत बसले होते म्हणे ! ”

“ होय. ”

“ बर नाही हें. नाही का ? ”

“ दुसर कुठल एखाद घाणेरड व्यसन असण्यापेक्षा हे व्यसन बरं. नाही का ? ”

मोहनन एकदम कान टवकारले काय ऐकत होता तो ?

“ बर कसल ! व्यसन ते व्यसनच आणि त्यांचं तें लेखन ! कामाकडेसुद्धा नीट लक्ष नसत म्हणे त्याच त्याचे साहेबच मला सागत होते पूर्वा. चागलं मन लावून काम कराव, बढती मिळवावी, एक दिवस हेडक्लार्क व्हाव— काय मिळणार आहे गोष्टी लिहून ? ”

“ कीर्ति मिळते ना त्यांना खरंच गंगूभाऊजी, आपल्याला कल्पना नाही, पण लेखक म्हणून इकडे फारच मान आहे वाचकाची त्यांना आलेली पत्र वाचली की मूठभर मास चढत मला. आणि अजून काय झालंय ? थोडे दिवस थांबा, मग सगळीकडे एक बडे लेखक म्हणून ह्याच नाव गाजत असलेलं तुम्हाला दिसून येईल — पैसा काय ? सारेच कमावतात, पण कीर्ति एखाद्यालाच मिळते ! ”

“ आणि अलीकडे मोहनराव सिगारेटीहि फार ओढतात, — बरं नाही ते ! ”

“ भाऊजी, आता दिवाळी आली ना ? त्यांना दहापधरा तरी गोष्टी लिहून निरनिराळ्या मासिकाना पाठवल्या पाहिजेत मपादकाचा मारखा तगादा लागलाय त्याच्या माग मग मनाला विरगळा म्हणून सिगारेटी ओढाव्याच लागतात त्यांना कलावताला अस एखाद व्यसन लागतच ! ”

“ मग काही भाडण नाही ना झाल तुमच ? ” — गंगूनानाच्या स्वरांत भयकर निराशा प्रतीत होत होती.

“ भाडण ? छे ! असा सोन्यासारखा नवरा मिळाला तर त्याच्याशी कोण भाडेल ? ”

आं ? सोन्यासारखा नवरा ? मोहनचा आपल्या कानावर विश्वासच बसेना. काय ऐकत होता तो ? मघा आपणाला तुच्छतेन टाकून बोलणारी, आपल्याशी लग्न केल म्हणून दैवाला दोष देणारी, ती सुलूच का हे सार बोलते आहे ? खरच बायको म्हणजे एक अजब प्राणी आहे बुवा ! आता एक बोलेल आणि लगेच दुसरच त्याच्या उलट काही बोलेल ! —

पण त्याच्याच्यान आता विचार करत वाहेरच उभ राहण शक्य नव्हत. तो एकदम आत गेला आणि सुलूकडे पहात राहिला. पण तो दिसताच सुलू पुन्हा कठोर झाली. ती म्हणाली, “ काय ? आज कलवात पत्ते कुटायचे नाहीत वाटतं ? ”

पण मोहनन तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्षच केल. बायको हा प्राणी एकदा उलट बोलतो आणि एकदा सुलूट बोलतो, हे त्याला आता समजून चुकल होत. पुष्पासारखी त्याच्या बोलण्यात सुसंगति नसते. सुलूच आपणावर पूर्वीडिनकच प्रेम असल्याच पाहून त्याला इतका आनंद झाला की गगूनानाना जेवायला ठेवून घेऊन तो साजरा करावा, अस त्याला वाटल. त्यान गगूनानाकडे पाहिल त्याचा निराश चेहरा पाहून त्याला गमत वाटली आणि थोडीशी कीवहि आली. त्यानं विचारल, “ काय गगूनाना, जेवण झाल का ? ”

“ नाही. ” खोल आवाजात गगूनाना उत्तरले.

“ मग आता दूधच जेवा ” सुलूकडे हर्षोत्फुल्ल डोळ्यांनी पहात मोहन म्हणाला, “ पहा तर खर, सुलू कसा फक्कड स्वयंपाक करते ती ! ”

नर्स ताराबाई !

त्या दिवशी सध्याकाळी ऑफीस सुटल्यावर आमच्या गल्लीच्या नाक्यावरील इराण्याच्या हॉटेलात मी 'अव्हीनिंग न्यूज' वाचीत बसलो होतो. समोर 'पावणा' चहा व खारी बिस्कटे होती. त्याचा सावकाश समाचार घेत जगातल्या ताज्या घडामोडींवरून मी नजर फिरवीत होतो, तोच माझ्या पाठीवर एक जोराची थाप बसली आणि मी दचकून मागे वळून पाहिले !

“ओहो, बन्या ! अरे ओळखलच नाही की मी तुला पहिल्यान ! ह. मला वाटल, की जवाहरलाल नेहरूच माझ्यासमोर उभे आहेत की काय ? ”

खादीचा लांब शर्ट, त्यावर एक बडी, डोक्यावर पाढरीशुभ्र किंचित् कलती टोपी आणि सोगा सोडलेले धोतर ह्या पोषाखातली एक कृश व्यक्ति माझ्यासमोर उभी होती. मी बरीलप्रमाणे बोलून त्याने पुढे केलेला हात आपल्या हातात दाबला आणि आनदाने म्हणालो, “ह बस काही चहा वगैरे घेतोम ? ”

“चालेल ” आपल्या हातातील पोट फुगलेली बंग बाजूच्या खुर्चीवर टेवीत बन्या म्हणाला. नंतर कपाळावरचा घाम पुसून त्याने 'दृश' केले आणि खुर्चीच्या पाठीला नीट टेकून बसून 'आता आपण पुढील सभापणाला तयार आहोत' अशी त्याने जणू सूचनाच दिली.

तसे पाहू गेले असता शाळेत असताना बन्याची आणि माझी विशेषशी मैत्री नव्हती. आपल्या खोडकर व उनाड स्वभावामुळे तो जसा सर्व शाळेला माहीत होता तसाच मलाहि होता. परंतु मनुष्याचा स्वभाव असा असतो, की त्याला आपल्या गावचे आणि लहानपणातले साध्या ओळखीचे लोक बऱ्याच वर्षांनी आणि तेहि मुबईसारख्या परक्या शहरात भेटले, तर आपला एखादा अगदी जीवश्चकटश्च मित्र भेटल्याइतका त्याला आनंद होतो. तसेच माझेहि त्या दिवशीं झाले व त्या आनंदात मी बन्याचा पाहुणचार करू लागलो.

“काय बनोबा, इकडं कुठ ? ” मी विचारले.

“काय करणार बाबा ! आलों झालं धंद्यानिमित्त ! ” — बन्या.

“ कोणता धंदा करतोस ? ”

“ विमा एजंट आहे मी. ”

“ बाकी तुझ्यासारख्या धडपडचा माणसाला विमा एजंटचा धंदा चांगलाच साधत असेल, नाही ? ”

“ ह हातातोडाची गाठ पडते आपली, इतकंच. बर, तू काय करतोस इथं ? ”

“ मी ‘ ब्लॉकहेड, एम्टीहेड आणि ब्लॉकहेड ’ ह्या सॉलिसिटर्सच्या फर्ममध्ये आहे नोकरीला. ”

“ लग्नबिग्न ? ”

“ झालय् की ”

“ वा ! आल पाहिजे मग वहिनीच्या हातचा चहा प्यायला एकदा तुझ्याकडे. ह्या इराण्याच्या चहाला थोडीच ती लज्जत येणार ? ” हसतहसत बऱ्या म्हणाला.

“ ये की, अवश्य ! ”

“ स्वतंत्र बिन्हाड थाटल आहेस वाटत ? ”

“ स्वतंत्र म्हणजे .. माझी आतेबहीण राहाते आमच्याबरोबरच. मास्त्रीण आहे ती. नाहीतर राजाराणीचा ससार. . . ”

मी असे म्हणतो आहे तो मला मध्येच अडवून व रस्त्याकडे बोट दाखवून बऱ्या एकदम म्हणाला, “ ती विधवा बाई बघितलीस ? ”

“ ह ” मी चट्कन् तिच्याकडे दृष्टि टाकून उद्गारलो

“ नीट बघून ठेव ” त्याने मला गभीरपणाने इपारा दिला.

“ का ? ” तिच्याकडे न्याहाळून पाहात मी प्रश्न केला.

“ पाहून तर घे तिच्यामाग मोठा इतिहास आहे ! ” सिनेमातल्या खलपुरुषाच्या आवाजात बऱ्या उत्तरला

“ इतिहास ? ”

“ हो. इतिहास ! तू ओळखतोस तिला ? ” त्याने विचारले.

“ अ. . . नाही ” मी गोघळून उत्तर दिले.

“ नीट बघून घे तिला ! ” त्याने परत हुकूम सोडला.

त्या दूरदूर जाणाऱ्या बाईचे बऱ्याच्या आज्ञेवरून मी निरीक्षण करीत

होतो. ती वयाने तीसबत्तीस वर्षांची असून वर्णाने निमगोरी होती तिचा बाधा प्रमाणबद्ध होता तिने मानेवर सैलसा अबाडा सोडला होता. तिच्या ठसठशीत आणि बुद्धिमत्तानिदर्शक नाकडोळ्याचा जसा मनावर परिणाम होई, तसाच तिच्या कुंकू नसलेल्या कपाळाकडे पाहून काळाच्या निर्दयतेचाहि होई. पोपटी रंगाचे लुगडे चापचोपून ती नेसली होती पायात साध्या चपला होत्या हातात एक मनीबॅग व आखूड दाड्याची बायकी छत्री होती तिच्या पोपाखारून किवा चालण्याच्या ढबीवरून ह्या बाईच्या पूर्वायुष्यात काही खळबळ उडविणारा ' इतिहास ' घडला असेल हे मला शक्य वाटेना. " छे ही बाई तर सम्य दिसते ! " मी माझी शका बऱ्याला बोलून दाखविली

" अगदी पूर्वीसारखाच भोळा आहेस तू अजून गजा ! अरे, ह्या जगात दिसत तम नसत ! " एक सबध खार बिस्किट तोडात भरून बऱ्या म्हणाला. " गोगलगाय नि पोटात पाय ! ह्या बाईचा इतिहास ऐकलाम तर बाहेरून इतक्या शहाजोग दिसणाऱ्या बाईच्याकरवी अशी कृत्य घडून आली तरी कशी याचच तुला आश्चर्य वाटेल ! आणि त्याबरोबरच त्या करून इतिहासान तुझं मन पिळवटून निघेल ! "

" च च ! " मी उदगारलो बऱ्या म्हणजे बायकाच्या नावागावाचें आणि इतिहासाचे चालते बोलते रजिस्टरच होणे तेव्हा बऱ्या आता आपल्या अगाध माहितीच्या सागरातून कोणती ' रत्ने ' काढून दाखवून माझे डोळे दिपवून टाकतो इकडे माझी सर्व उत्सुकता लागून राहिली होती.

" ऐक - " घमा खाकरून बऱ्याने सजयाची गेट आणून तिचा इतिहास सागावयाम मुरवात केली -

" मुखवस्तु आईबापाची ही एकुलती एक मुलगी तिच माहेरच नाव ' तारा '. आपण तिला आता ह्याच नावाने संबोधू तारा लहानपणापासून फार हुपार आणि गोड स्वभावाची होती आईबापाची तर ती लाडकी होतीच; पण शेजाऱ्यापाजाऱ्याचीमुध्दा ती अतिशय आवडती होती जमजशी ती वयात येऊ लागली तसतशी तिच्या हुपारीची आणि मौदर्याची शुक्ल पक्षांनील चद्राप्रमाणं वाढ होऊ लागली शाळेत तिचा आभ्यासात आणि खेळातहि पहिल्या नंबर असे. रगान निमगोरी असली तरी आपल्या रेखीव नाकडोळ्यामुळ आणि सुदृढपणा-

मुळं सर्व मुलीत ती उठून दिसे. तिच्या मुखावर नेहमी आनंद ओसंडत असे. आता जे तू तिला पाहिलंस त्यावरून तुला तिच्या तारुण्यातल्या सौंदर्याची एकशताश-सुद्धा कल्पना येणार नाही ! अशी ही सुंदर, गुणी आणि बुद्धिमान मुलगी कोणाच्या गळघात माळ घालणार ह्याविषयी सर्वांनाच कुतूहल वाटे. ”

तो थोडासा थाबला आणि चहाचा एक घोट घेऊन, घसा बोला करून पुढे बोलू लागला —

“ आपल्याकडे मुलगी खपवायची म्हणजे तिच्या बापाला कोण यातांयान पडते ! पण तारेच्या बाबतीत उलट अनुभव आला. चागल्याचागल्या हुशार, देखण्या मुलाचे श्रीमंत वरपिते आपण होऊन तिच्या वडिलाच्या घराचे उबरठे झिजवू लागले पण ताराचं लग्न जमवण तिच्या आईबापानी सर्वस्वी तिच्याच हाती सोपविले होत. आणि तिन शेवटी जो वर पसंत केला तो पाहून तर प्रथम सर्वांनी आश्चर्याने तोडात बोटच घातली सर्व श्रीमंत तरुणाना झिडकारून तिन एका देखण्या, दिलदार, पदवीधर पण गरीब देशभक्ताशी लग्न केल. पहिल्यान सर्वांना ह्या तिच्या निवडीच आश्चर्य वाटल तरी नंतर अनुभवानं ‘समसमा सयोग की जाहला’ म्हणून त्यानी तिच्या पसंतीला माना डोलावल्या. तारान आपल्या ससाराची पहिली दोनतीन वर्षं मोठ्या स्वर्गमुखात काढली

“ आतापर्यंत तारेच्या वाटचाला नुमत मुखच वाढून ठेवल होत परंतु बंतरब्रह्मचाला काय वाटल कुणास ठाऊक ! त्यान तिला दुर्दैवाचे जबर तडाखे च्यायला मुरवात केली की त्यापुढे ‘मी मी’ म्हणणारे पुरुषमुद्धा गागरून गेले असते ! तिचे आईबाप तीर्थयात्रा करीत असता बिहारच्या भूकपात बळी पडले तारेला ही बातमी कळली तेव्हा तिच्याहि मनात मोठाच भूकप झाला आणि तिच्या मुखाचा जणू पायाच ढासळला ! तिचा नवरा वकील होता म्हणजे देश-भक्ति करून फावलेल्या वेळात तो वकीली करीत असे तो हुपार होता व त्यान आपल्या घद्यात लक्ष घातल असत, तर तो आज लाखोपति झाला असता. पण तारेच्या नशिवात येवढं होत कुठ ? गांधीच्या चळवळीत त्यान सत्याग्रह केला आणि एक वर्षं तुरुंगवास भोगला.

“ एखाद माजर उदराला मारण्यापूर्वी जस त्याच्याशी खेळत आणि त्याचे हालहाल करत, तसाच तारेच्या बाबतीत दैवाचा निर्दय खेळ चालला होता. तुरुंगात शिरलेला तारेचा नवरा आणि तुरुंगातून बाहेर पडलेला तारेचा नवरा !

एकच नव्हता. त्याचा उमदेपणा पार नाहीसा झाला होता. आनंदी स्वभावाची जागा त्रासिकपणानं घेतली होती. एवढच नव्हे तर बरोबर क्षयाचे जतु घेऊन तो तुरुंगाच्या बाहेर पडला होता ! तुरुंगातून बाहेर पडताना त्यान ह्या जगाच्या मोठ्या तुरुंगातून बाहेर पडण्याचीहि तयारी दाखविली होती जशी काही. ”

आपल्या कोटीबाज वाक्यरचनेने बऱ्याला स्वतःचेच कौतुक वाटल्यासारखें दिसले. गोष्ट सांगण्याची त्याची शैली आकर्षक होती आणि मी सर्व अवधान लावून तो तारेचा ‘ इतिहास ’ ऐकत होतो. थोडामा विचार करून तो पुढे सांगू लागला- “ तारेने डॉक्टराकडे पाण्यासारखा पैसा खर्च केला निरनिराळी हवेची ठिकाण झाली आपल्या नवऱ्याची शुश्रूपा करण्यात तारेने उग्र तपश्चर्या केली ; दिवसचे दिवस उपास काढले पण यमराज तिच्या ह्या तपश्चर्येने प्रसन्न झाला नाही एक दिवस येऊन त्यान तारेच्या कपाळावरील कुकू पुसून टाकल ! आता तर तिच्यावर दुःखाचा डोंगरच कोमळला ! या अफाट जगात आता ती अगदी एकटी होती ! आईबापांनी तिला थोडासा पैसा ठेवला होता , पण नवऱ्याच्या आजारपणात तिन इतका पैसा खर्च केला होता की तिला आता गरिबीच आली होती केव्हा केव्हा वंतागान तिच्या मनात आत्महत्येचे विचार थैमान घालीत ! पण तारेची मनोरचनाच अशी होती की तिच्या हातून आत्महत्या घडण शक्य नव्हत ती वृत्तीन लढाऊ होती वाटेला त्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या तरी पराभव कवूल करायला तिच मन तयार नव्हत प्रतिकूल परिस्थितीशी ती एकटीच झगडत राहिली. तिन नर्मिगचा कोर्स घेतला आणि यथाकाल ती नर्स म्हणून बाहेर पडली ”

“ नर्स ? ” मी आश्चर्याने विचारलें

“ हो नर्स ! ” बऱ्या ठासून म्हणाला.

“ मला वाटल, ती मास्त्रीण झाली असेल म्हणून ! ” मी म्हटले.

बऱ्याने जराशा मश्याच्या नजरेने माझ्याकडे निरखून पाहिले आणि माझी आणखी विरोध दर्शविण्याची इच्छा नाही अशी खात्री होताच आपली गोष्ट त्याने पुढे चालू केली.

“ आता विचार कर, तारेसारखी तरुण, सुस्वरूप, निराधार स्त्री परिस्थिति गरिबीची, त्यातून नर्सच्या धंद्यामुळे अनेकांशी येणारा तिचा संबंध !

ह्या जगांत कांही लोक अशा स्त्रियांना आपल्या जाळ्यात अडकविण्यासाठी टपलेले असतात ! मग पुढे काय झाले असेल ह्याची कल्पनाच केलेली बरी ! ”

“ काय झाले पुढे ? ” छाती धडधडत असताना मी प्रश्न केला.

“ काय होणार ? एका प्रसिद्ध डॉक्टरांनी तिच्यावर आपले मोहपाश टाकले. त्यातून सुटण्याचा तिन खूप प्रयत्न केला. आपल्या दिवगत नवऱ्याच्या आठवणीतच आपली सर्व दुःख बुडवून टाकण्याचा तिन आटोकाट प्रयत्न केला ! परंतु विचार कर — सर्व जग, सर्व नशीब विरुद्ध एक निराधार अबला ! ह्या लढ्यात कोण विजयी होणार ? ”.

असा प्रश्न करून बऱ्या किंचितसा थाबला आणि म्हणाला, “ मग जे व्हायचे तेच झाले तिला पढरपूरच्या वाऱ्या करारल्या लागल्या हळूहळू तिचे मनहिमेले आणि एका अध पातातून दुसऱ्या त्याहीपेक्षा मोठ्या अध पाताच्या गर्तेत ती लोळू लागली व त्यातच सुख मानू लागली ”

“ ह ! ” मी एवढेच उद्गारलो त्याच्या गोष्टीचा जरी माझ्यावर विशेषसा परिणाम झाला नव्हता तरी गोष्ट सांगण्याच्या त्याच्या धाटणीचे मी कौतुक करीत होतो

इतक्यात आपल्या गळ्याच्या शिरा फुगवून बऱ्या एकदम ओरडला, “ साग ! तारेच्या ह्या सगळ्या आपत्तींना कारण काय ? महाराष्ट्रातील सगळे लेखक उत्तर देतील — ‘ समाज ’. समाजसुधारक म्हणतील — ‘ आपल्यात पुनर्विवाहाची चाल नाही म्हणून. ’ पुराणमतवादी म्हणतील — ‘ तारा अस्सल आर्य पतिव्रता नव्हती म्हणून ’ पण तू सुज आहेस नीट विचार कर तारेच्या ह्या सर्व दुःखाचें कारण काय ? ह्या आपत्ति तिला टाळता आल्या नसत्या काय ? ”

गोष्ट सांगून झाल्यावर तात्पर्य काढतेवेळच्या त्याच्या आवेशाकडे पाहून मी तर गारच झालो ! त्याला काय उत्तर पाहिजे होते मला काहीच कल्पना होईना ! मी तसाच स्वस्थ बसून राहिलो

“ होय ह्या सर्व आपत्ति टाळता आल्या असत्या दुर्दैवाने तारेला जे तडाखे दिले तिथे माणसाचा काही इलाज नव्हता ” जराशा खालच्या आवाजाने बऱ्या बोलू लागला, “ परंतु तारेला सध्याच्या काळात सुखासमाधानाने, मान वर करून, अब्रून राष्ट्रागगंगी व्यवस्था करणे माणसाच्या हातात खास होतं.

तिच्या नवऱ्यानं जर दूरदर्शीपणा दाखलला असता तर तिची अशी वाताहात आज झाली नसती ! ”

“ ती कशी ? ” मी नम्रपणाने विचारले.

“ ह्या सर्व दुःखमालिकेच कारण एकच. गरिबी ! नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर तारेला आलेली गरिबी ! आणि ही गरिबी टाळण्याचा उत्तम आणि सोपा मार्ग म्हणजे विमा उतरण. तूच साग, तारेच्या नवऱ्यान जर आपल्या आयुष्याचा विमा उतरला असता, तर तारेला आपल वैधव्यावस्थेतल आयुष्य कुणाच्याहि तोडा-कडे न पाहाता सुखासमाधानात काढता आल नसत काय ? ” एवढ बोलून तो माझ्या उत्तराची वाट पाहू लागला. एवढ्या भयंकर इतिहासाचे पर्यवसान अशा साध्या आणि किंचित् मिळमिळीत तात्पर्यात झालेले पाहून मी जरा गोधळूनच गेलो होतो.

“ हो तिच्या नवऱ्यान जर पाचएक हजाराचा विमा उतरला असता, तर तारेच्या आयुष्याचा असा बोजवारा खात्रीन उडाला नसता ” मी कवळ केले.

“ शाबास गजा तू मुज आहेस ” असे म्हणून त्याने ती आपली डेरपोटी बॅग उघडून त्यातून दोनतीन फॉम्स बाहेर काढले आणि ते माझ्यामोर ठवीत तो म्हणाला, “ भरतर हे फॉम्स कितीचा विमा उतरतोस ? पाच हजार ? ”

त्याच्या ह्या कृतीने मी तर चारी मुड्या चीत झालो ! काय करावे हेच मला समजेना ! पण माझ्या ह्या गोधळलेल्या मन स्थितीचा पुणेपूर फायदा करून घेण्याच्या उद्देशाने मला विचार करण्यामाठी क्षणाचीहि फुरमत मिळू न देता बऱ्याने माझ्यावर आणखी एक निकराचा हल्ला चढविला.

“ आपल्या पश्चात् आपल्या कुटुंबाची तरतूद करण हे प्रत्येक ममजम माणसाच कर्तव्य आहे. तुझ्या बायकोवर तुझ्या पश्चात् त्या तारेसारखे प्रेमग येऊ नयेत अशी तुझी इच्छा असेल, तुझ्या बायकोवर तुझ खरखुर प्रेम असेल, तर आत्ताच्याआत्ता आपला विमा उतरवून घेण हे तुझ कर्तव्य ठरत. विचार कमला करतोस ? ह, तुझ वय किती ? पचवीस ? ठीक ” नंतर पिवळ्या कव्हरचे एक पुस्तक भरभर चाळीत तो म्हणाला, “ म्हणजे तुला दर हजारी पंचेचाळीस रुपये बारा आणे तीन पै इतका सहामाही किवा एक्याण्णव रुपये आठ आणे सहा पै इतका वार्षिक हप्ता भरावा लागेल. दर हजारी वार्षिक हप्त्यावर बारा आणे सूट .” तो आता अगदी पढवलेल्या पोपटाप्रमाणे बोलू लागला होता.

“ शिवाय दर हजारी बावीस रुपये वार्षिक बोनस . दुसरी कोणतीही कंपनी इतका बोनस देत नाही विमा उतरल्यापामून दोन वर्षांच्या आंत मृत्यु आल्यास दाम-दुपटीची आकर्षक आणि नावीन्यपूर्ण योजना . ”

त्याची ही मरबत्ती चालू असता मी आपल्या मनाचा तोल कसाबसा सावरला होता मी म्हणालो, “ हे बघ, आपण माझ्या घरी जाऊं आणि तिथं स्वस्थपणान हा फॉर्म भरू. ”

बन्या एकदम कबूल झाला. मी ‘ नको, नको ’ म्हणत असता त्याने डराण्याचे पैसे चुकते केले आणि आम्ही माझ्या घरचा रस्ता चालू लागलो. सर्व रस्त्याने त्याचे आपल्या कंपनीचे गुणगान आणि इतर कंपन्याचे दोष-दिग्दर्शन चालू होते

माझ्या ब्लॉकपाशी येताच मी दारावरची घटा दाबली दारावर माझ्या नावाची एक पाटी होती आणि तिच्या शेजारीच दुसरीहि एक पाटी होती बन्याने त्यावरील नाव वाचून प्रश्न केला, “ या मिसेस दयाबाई मालशे, बी ए. कोण ? ”

“ तीच माझी आतेबहीण मास्तरीण आहे ती जिच्याविषयी मी मघा आमच्याकडेच राहाते म्हणून मागितल ती ”

एवढ्यात दरवाजा उघडला गेला आणि आम्ही आत जाऊन एका टेबला-भोवती खुर्च्यावर बसलो बन्याने एक फॉर्म घेऊन त्यावर माझे नाव वगैरे लिह्या-वयास सुरवात केली

“ दयाताई, जरा बाहेर ये पाहू. ” बन्या फॉर्म भरीत असताना मी भातल्या खोलीकडे पाहून हाक मारली.

“ छे छे आता चहा वगरे काही नको पोट कम अगदी गच्च भरलं आहे ” माझी हाक ऐकून पोटावरून हात फिरवीत बन्या म्हणाला.

इतक्यात आतल्या दरवाजातून पोपटी रगाचे लुगडे नेसलेली दयाताई बाहेर आली आणि तिच्याकडे लक्ष जाताच बन्याने ‘ आ ’ च वासला.

“ दयाताई . . . छे, नर्स ताराबाई, हा माझा लहानपणचा वर्गबधु-बनोबा भावे. ” दयाताईला उद्देशून एवढे बोलल्यावर बन्याकडे वळून मी म्हणालो, “ आणि बन्या, ही माझी आतेबहीण . . . पण तू तिला चागलीच

ओळखतोस. कारण तुला तिचा सर्व ' इतिहास ' माहीतच आहे, नाही का ? ” मी त्याच्याकडे रोखून पाहात प्रश्न केला.

“ म.. म . म्हणजे . ? ह्या तुझ्या आतेभगिनी की काय ? ” आपले फॉर्मस गडबडीने गोळा करीत खुर्चीवरून उठताना बऱ्या अडखळत म्हणाला

“ अस रे काय करतोस, गजाभाऊ ? मला ' तारा ' काय म्हणतोस ? हे नवीनच नाव कधीपासून ठेवलेस बाबा ? आणि मी मास्तरिणीचा धदा सोडून नर्स रे कधीपासून झाले ? ” आमच्या वर्तणुकीमुळे गोधळात पडलेल्या दया-तार्ईने मला विचारले

“ मला ह्या आमच्या बऱ्यान आत्ताच सांगितलं, की तुझं नाव ' दया ' नसून ' तारा ' आहे म्हणून नि तू मास्तरिणी नसून नर्स आहेस म्हणून. एवढेच नव्हे, तर तू आतापावेतो आमच्यापासून चोरून ठेवलेला तुझ्या पूर्वयुष्याचा सर्व इतिहासहि त्या बऱ्यान मला इत्थंभूत सांगितला आहे नाही का बनोबा ? ” मी म्हणालो.

“ हा रे काय गोष्ट ? ” दयेने जरा रागावून विचारले

“ थांब सागेन तुला नंतरं सर्व आधी मला ह्या बनोबाचा समाचार घेऊ दे. ” असे म्हणून मी बऱ्याकडे वळलो, “ बऱ्या, वाटेला त्या स्त्रीविषयी वाटेला ते बरळायला . ”

“ छे छे ! गजा, ते सर्व काल्पनिक होत विम्याच महत्त्व तुझ्या मनावर ठसवून मला तुझं गिःहाईकं गठवायचं होतं मला काय कल्पना की रस्त्यान दिसलेली ती विधवा स्त्री म्हणजे तुझी आतेवहीण असेल म्हणून ? माझी चूक झाली . . . ” गयावया करून दरवाजाकडे जाताजाता बऱ्या विनवू लागला. पण इतका वेळ दावून ठेवलेला माझा मनाप आता अनावर झाला होता. त्याच्या मागोमाग जाऊन तो माझ्या मनातला मताप माझ्या लाथत उतरवून मी त्याच्या पेकाटावर चागलाच ठमवला आणि म्हणालो, “सर्व काल्पनिक होत काय ? मग ही लाथहि काल्पनिकच समज ! थांब लेका, तुला आता चागलाच धडा शिकवतो . . . ”

पण त्याचे नशीब शिकदर म्हणून तो हा हा म्हणता पसार झाला ! नाही-तर त्याच्या आयुष्याच्या विम्याचे पैसे त्याच्या बायकोला थोड्याच दिवसान मिळाले असते !

श्री. र. गो. फाटक !

संध्याकाळी पाचाचा सुमार होता. कपडे चढवून मी दवाखान्यांत जाण्याच्या तयारीत होतो. इतक्यात दारावरची घटा वाजली.

कोण आल असाव ह्याविषयी विचार करीत मी दरवाजा उघडला. पाहतो तर आमच्या गावचे प्रमुख साहित्यिक रा. रा. वा. श्री देशपांडे समोर उभे.

त्यांना पहाताच मी मनातून जरासा चरकलोच कारण वा श्री दे हे काही माझे पेशट नव्हते ते कधी माझ्याकडे येत ते कसल्या तरी कार्यासाठी वर्गणी मागण्यापुरतेच तेव्हा त्यांना बघून मला जरासा निरुत्साह वाटला असल्यास, त्यात नवल नव्हत

आणि तम मला वाटण्यास आज दुसरहि एक कारण झाले होत. आज सकाळी अशाच एका कारणासाठी माझी आणि एका पाचाच्या नोटेची फारकत झाली होती आता ती पाचाची नोट पुढे मागे परत मिळण्याची मला आशा होती, हे खर पण आणखी कोठल्याहि कार्याला मदत करण्याची निदान आज तरी माझी इच्छा नव्हती

पण, मनात क्षणार्धात येऊन गेलेले हे विचार चेहऱ्यावर उमटून देता, किंचितस हसून मी वा श्री दे ना प्रश्न केला,

“ ओहोहो, आज इकडे कुठे ? ”

“ आपल्याकडेच. जरा बाहेर चला. ”

“ कुठे ? ”

“ एक पेशट पहायचा आहे. ”

“ कोण आजारी आहे ? ”

“ पुण्याचे साहित्यिक फाटक माहीत असतीलच तुम्हाला. त्यांना जरा बर नाही. ”

“ कोण ? फाटक ! म्हणजे ते आज गेलेच नाहीत का पुण्याला ? ” मी जराशा आश्चर्याने विचारलं.

“ नाही, प्रकृति बिघडल्यामुळं त्यानी जाण रहित केल. तुमची त्यांची ओळख आहे वाटतं ! ”

“ ओळख म्हणजे—हो. आज सकाळीच झाली आमची ओळख. ”

हा वेळपावेतो माझी औषधाची बॅग मी तयार केली होती. ती वा. श्री दे. च्या हातात देऊन आम्ही फाटक रहात असलेल्या ‘ केशवाश्रमा ’ चा रस्ता चालू लागलो.

सुप्रसिद्ध लघुकथालेखक श्री. र. गो फाटक हे तुम्हाला ऐकून माहीत असतीलच. घरगुती वातावरणाच्या गोष्टी लिहिण्यात त्याचा अगदी हातखडा आहे. मी त्यांच्या गोष्टीचा मोठा चहाता असलो तरी त्याच्याशी प्रत्यक्ष ओळख होण्याची संधि मला अजूनपर्यंत मिळालेली नव्हती. तशी संधि आज सकाळी अगदी अचानक मला लाभली होती—आणि तीही मोठ्या मजेदार रीतीन

रस्त्यान चालता चालता आज सकाळचा तो प्रसंग माझ्या दृष्टीमोरून जाऊ लागला.

साडेअकराबाराचा सुमार असेल दवाखान्याचं काम आटोपून सकाळची वर्तमानपत्र वाचीत मी बसलो होतो. स्थानिक शारदीयासक मंडळाच वार्षिक स्नेहसमेलन, पुण्याहून मुद्दाम आमत्रण करून आणलेल्या र गो फाटकाच्या अध्यक्षतेखाली कालच पार पडल होत त्याच्या अध्यक्षीय भाषणाचा वृत्तात वाचण्यात मी गढून गेलो होतो

किती सुंदर भाषण केल होत त्यानी. रस्त्यान चालताना फर्लागाफर्लागावर पी डब्ल्यू डी चे पादरा रंग फासलेले दगड आढळावेत, त्याप्रमाणे कसात ‘हशा’ आणि ‘टाळ्या’ हे शब्द त्या वृत्तातात थोड्या थोड्या अंतरावर विखुरलेले होते. पण तो वृत्तात वाचताना माझ्या मनाला आनंद वाटत नव्हता. एका अत्यवस्थ रोग्याकडे अडकून पडल्यामुळे मला मनात फार अमूनहि फाटकाच्या भाषणाला काल हजर राहता आल नव्हत माझ्या आवडत्या लेखकाच एक सुंदर भाषण ऐकण्याची आलेली संधि फुकट गेल्याबद्दल, तो वृत्तात वाचताना माझ्या मनाला सारखी चुटपुट लागून राहिली होती. त्या वेळी आम्हां डॉक्टरांच्या धद्याचा मला चागलाच राग आला होता. एखादा कार्यक्रम ठरवावा, आणि ऐन त्याचवेळी एकाद्या पेशंटकडून बोलावण याव, हा तर माझा अगदी नेहमीचाच अनुभव होता.

“डॉक्टर आहेत का ? ” तो वृत्तात वाचीत असता बाहेरच्या खोलीत उच्चारलेले हे शब्द मला ऐकू आले.

“आहेत. काय काम आहे ? ” माझ्या कपाऊंडरन विचारलं.

“जरा खासगी काम आहे त्याच्याशी ! ”

त्या गृहस्थाला कपाऊंडरन माझ्या खोलीत आणून मोडल आन येताच त्यान मला नमस्कार केला आणि विचारल, “आपणच का डॉ खरे ? ”

“हो. बसा ! ”

“आपल्याकडे माझ थोड खासगी काम आहे ” खुर्चीवर बसता बसता तो गृहस्थ म्हणाला.

आम्हा डॉक्टराकडे ‘खासगी’ कामासाठी येणाऱ्या लोकांचे दोन प्रकार असतात. एक प्रकार ‘गुप्त’ रोग झालेल्याचा आणि दुसरा मदनीची याचना करावयास येणाऱ्याचा तो गृहस्थ खुर्चीवर बसेपर्यंत मी त्याची पाहणी करून घेतली. गृहस्थ चांगला गोरामोमटा, बाधेसूद आणि रुबावदार दिसत होता डोक्यावर बारीकशी काळी टोपी होती आणि ती कलात्मक रीत्या किचि-तशी कलती टेवली होती. तिच्याबाहेर दिसणारे केस एकाद्या चित्रा-तल्याप्रमाणे काळेभोर आणि कुरळे होते अगात निळ्या ब्लेझरचा कोट होता. खाली पादरशुभ्र तलम धोतर होत. पायात नुकतेच पॉलिश केल्याप्रमाणे चकचकीत दिसणारे पपशू होते.

त्या गृहस्थाच्या एकदर झकफक रुबावावरून तो मदत मागावयास येणाऱ्याच्या वर्गातला नसावा, असा मी तर्क केला अर्थात्, मग तो डॉक्टराना भरपूर पैसे देणाऱ्या ‘गुप्त’ रोग झालेल्याच्या वर्गातला असावा, असा विचार माझ्या मनात आला, आणि मनातून मी जरा खूष झालो.

“ह. काय काम आहे तुमच ? ” वर्तमानपत्र बाजूला ठेवून देत मी विचारल.

“अस पहा,” तो गृहस्थ खुर्चीवर ऐसपैस बसून म्हणाला, “माझ आप-णाशी थोडस खासगी काम आहे. ” नंतर जरास चाचरत तो म्हणाला, “मला आपणांकडून थोड्या आर्थिक मदतीची अपेक्षा आहे. ”

येवढ्या रुबावात ‘खासगी’ कामासाठी माझ्याकडे आलेला मनुष्य ‘गुप्त’ रोग झालेला नसून अखेरीस भीक मागावयास आलेलाच निघाला

हे पहाताच माझी जराशी निराशा तर झालीच पण त्या माणसाचा मला रागहि आला. कपड्यावरून श्रीमत दिसणाऱ्या माणसाला मदतीची जरूर का लागावी, हेहि मला समजेना. माझ्या मनातल्या ह्या नाना तऱ्हाच्या विचारांच प्रतिबिंब बहुतेक माझ्या चर्येवर उमटल असाव कारण तो गृहस्थ एकदम म्हणाला, “ माझी ही त्रिनिती ऐकून तुम्हाला आश्चर्य वाटेल, हे मी जाणून आहे पण परिस्थितीच अशी विचित्र आली आहे की मला याचकाची भूमिका स्वीकारावी लागत आहे डॉक्टरसाहेब, मदत मागत फिरणाऱ्यापैकी मी नाही. पण आज अडचणीत सापडल्यामुळे मला ह्या मार्गाने जाव लागल आहे ... फार नाही, मला फक्त पाच रुपयाची जरूर आहे. ”

इतक्या भारी पोटाखातल्या माणसाने मदत मागायला याव, ह्याच मला वाटलेल आश्चर्य अजून कमी झालेल नव्हत निरनिराळ्या सबबी मागून मदतीची याचना करावयास येणाऱ्या लफंग्यापैकीच हा कोणोतरी अमावा, अशो मला शका आली मी म्हणालो, “ हे पहा मिस्टर, ज्यांना मदत करावीशी मला वाटते, त्यांना मी आपण होऊन आपल्या शक्तीप्रमाणे मदत करीत असतो. तुम्हाला मी स्पष्टच सांगतो. मी तुम्हाला काहीएक मदत करणार नाही ”

“ पण माझ म्हणण तर जरा ऐकून घ्याल ? ”

तो गृहस्थ बोलू लागला पण त्याला मध्येच अडवून मी म्हणालो, “ अहो, असे लोक आमच्याकडे पुष्कळ येतात. प्रत्येकाला जर मी मदत करू लागलो, तर लवकरच मला दवाखाना बंद करून दिवाळ फुकाव लागेल इथ मी बसतो तो पैसे कमवायला, आल्यागेल्याला पैसे वाटायला नव्हे ”

“ पण ”

“ पण विण काही नाही तुम्ही आजारी पडलांत तर तुम्हाला पाहिजे तर दोन दिवस मी औषध फुकट देईन. बस्स ! पण पैशाची गोष्ट काढू नका ” असे कोणी मदत मागावयास आले असता द्यावयाच माझ ठराविक उत्तर मी दिल. पण ते त्या गृहस्थाला बरंच लागल्यासारखं दिसलं. थोडा वेळ तो गप्प बसून राहिला. मीहि फिरून श्री. र. गो. फाटकाच्या भाषणाचा वृत्तांत वाचण्यात गर्क झाल्याचं सोग आणू लागलो.

पण येवढ्यानं तो गृहस्थ माझा पिच्छा, सोडीलसं दिसेना. तो बोलू लागला, “ डॉक्टरसाहेब, माझी हकीकत एकदा ऐका आणि मग पाहिजे तर

मदत करा किंवा करूं नका. मी परगावाहून इथं आलों आहे. आज गंगेवर आंघोळीला गेलो होतो. पाण्यांत उतरल्यावर कपडे घाटावर काढून ठेवले होते. आंघोळ झाल्यावर येऊन पाहतो तो कोटाच्या खिशांतलं माझं पैशाच पाकीट नाहीस झालेलं मला आढळून आलं. काय कराव हेच मला सुचेना माझ्याजवळ होते नव्हते तेवढे सर्व पैसे त्या पाकिटांत होते. आता माझ्या-जवळ एक दिडकीसुध्दा नाही. सकाळपापून माझ्या पोटात अन्नाचा कण नाही. शिवाय दीडाच्या गाडीन मला परत गेलच पाहिजे. दोघा चौघाजवळ मी मद-तीची याचना केली, पण त्यानी मला धुडकावून लावल अखेरीस तुमच्या नावाची पाटी पाहून, मनाचा हिऱ्या करून, शेवटचा प्रयत्न करण्यासाठी वर चढलो. गावी पोचताच तुमचे पाच रुपये मी मनिऑर्डरने ताबडतोब पाठवून देईन.”

“ हे पहा, ” त्याचा तो सर्व इतिहास शातपणानं ऐकून घेऊन, निश्चया-त्मक स्वरात मी म्हणालो, “ ह्या तऱ्हेची गोष्ट सांगणारे आमच्याकडे पुष्कळ जण येतात हाच इतिहास मी शभरदा तरी ऐकला असेल. आता तुम्ही जाव हे बरं ! ”

“ डॉक्टरसाहेब, अस नाही म्हणू नका. खरोखरीच अडचणीत साप-डल्याशिवाय मी असा गयाबया करणार नाही. तुम्ही आता पैसे दिले नाहीत तर माझी दीडाची गाडी चुकेल मी सांगितलेली हकीगत तुम्हाला खोटी वाटत असेल तर वाटू द्या. मला तुमचे पाच रुपये फुकट नकोत. त्याबदली पाहिजे तर माझ हे पार्करच फौटन पेन तुमच्याजवळ ठेवायला मी तयार आहे. त्याची किंमत सोळा रुपये आहे यदाकदाचित् तुमचे पैसे जर मी परत केले नाहीत, तर त्याबदली तुम्हाला हे पेन मिळेल. ”

जराशा रागारागान हे शब्द उच्चारून आपल्या कोटाच्या वरच्या खिशातून फौटनपेन काढून, त्यान ते टेबलावर माझ्यासमोर ठेवून दिल. जणू काय माझ्यावर तो उपकार करू पहात होता, पण मीच मूर्खपणान तो नाकारीत होतो, असा त्यावेळचा त्याचा आविर्भाव होता.

मी त्या पेनकडे दृष्टि टाकली. ते पार्करच होतं आणि भारीपैकी होतं ह्यात शका नव्हती. पण त्या गृहस्थाच्या लोचटपणाचा मला आता इतका राग आला होता की मी त्याला म्हणालो, “ मला काय तुम्ही गहाणाचा व्यव-

झार करणारा एखादा मारवाडी समजतां की काय ? इथं मी डॉक्टरकी करा-
बला बसलो आहे, सावकारी नाही, समजलात ? ”

माझ हे कठोर भाषण ऐकून तो गृहस्थ एकदम शरमिदा झाला. थोडा
वेळ स्वस्थ बसून नंतर खिन्नपणाने तो जावयास उठला टेबलावरच पेन उचलून
बेता घेता तो म्हणाला, “ बरयू, जातो तर. तसदीची माफी असावी. ”

अस म्हणून नमस्कार करून तो जाऊ लागला.

तो ते पेन उचलीत असता, मला दिसून आलं होत की त्यावर कोणाचं
तरी नाव कोरलेलं आहे ! अर्थात् ते त्या गृहस्थाचच असणार असा मी तर्क
केला हा वेळपावेतो त्या गृहस्थाच नाव जाणण्याची मला उत्सुकता वाटू लागली
होती पण ते विचारण्याची सधीच इतका वेळ मिळाली नव्हती फाउटनपेन-
वरच ते नाव पाहिल्यास आपणाला त्या गृहस्थाच नाव आयतच कळेल, ह्या
कल्पनेने मी त्याला म्हणालो, “ अहो, जरा पाहू ते पेन ”

किंचित् आनंदाने त्याने ते पेन मला दिलं त्याला पैसे न देण्याचा माझा
विचार बदलला असावा, अशी आशा त्याला वाटलेली दिसली

त्या पेनवर कोरलेलं नाव मी वाचलं मात्र, आणि मला आश्चर्याचा एक
चांगलाच धक्का बसला.

ते नाव दुसऱ्यातिसऱ्या कोणाच नसून पुण्याचे मुप्रसिद्ध लघुकथालेखक
श्री र गो फाटक ह्याच होत !

त्या नावाकडे आणि आलेल्या गृहस्थाकडे मी आलटून पालटून पाहतात
राहिलो त्यावेळी माझ्याकडे पाहून कोणालाहिं हमू आलं असत, इतका माझा
गोधळ उडाला होता

“ र गो फाटक ते आपणच ? ” मी विचारलं माझ्या बोलण्यांतला
कठोरपणा आता नाहीसा होऊन त्याची जागा आदराने घेतली होती.

त्या गृहस्थाने माझ्या प्रश्नाच उत्तर एकदम दिलं नाही सागावं की न
सागावं ह्याचा त्याने थोडासा विचार केल्यासारखा दिसला आणि नंतर कांही-
तरी विचार ठाम करून त्याने उत्तर दिलं, “ हो ”

“ मग मधाच का नाही सांगितलं तम ? म्हणजे मधाचा सर्व प्रकार
टळला असता. ” मी जराशा सलगीच्या स्वरात म्हणालों.

“ मला तस सांगणं प्रशस्त वाटलं नाही माझ्या बाळमयीन लौकिकाचा
असा गैरफायदा घ्यावा हे मला योग्य वाटेना. होता होईल तो नांव न सांगतां

काम झालं तर पहावं असा माझा हेतु होता. पण अखेरीस तुम्हांला माझं नांव कळलंच ! ” आपलं नाव मला कळलं ह्याचं त्यांना थोडसं वाईट वाटलेलं मला दिसून आलं.

हा गृहस्थ म्हणजेच फाटक असावेत असं मला वाटू लागलं होतं, पण तेवढ्यांत मला एक शंका आली आणि मी विचारलं, “तुम्ही शारदोपासक मंडळाच्या स्नेहसंमेलनाला आलां होता ना ? ”

“हो. मी अध्यक्ष होतो.”

“विचारतो ह्याबद्दल राग मानू नका, पण मग शारदोपासक मंडळाच्या चिटणीसानी तुम्हांला मदत केली नसती का ? ”

“का नसती केली ? अवश्य केली असती. पण चिटणीसानी प्रवासाचे पैसे मला आगाऊच पाठवून दिले होते. त्याच्याकडे मी आणखी पैसे मागितले असते तर त्यांनी मला ते दिले असते खरे, पण तसं करणं मला प्रशस्त दिसना. त्याचं मन माझ्याविषयी कलुषित झालं असतं.”

त्याच्या ह्या उत्तरानं माझ्या सर्व शकाच निरसन झालं. सर्व गोष्टींचा मी थोडासा विचार केला आणि माझ्यासमोर उभी असलेली व्यक्ति म्हणजेच माझे आवडते लघुकथालेखक श्री. र. गो. फाटक हे होतं, हे मी समजून चुकलो. त्याच्याकडे मी थोडा वेळ आदरयुक्त नजरेन पाहिलं. त्याचा तो बुद्धिमत्ता दर्शविणारा विशाल भालप्रदेश, ती सरळ आणि उन्नत नासिका, हृदयाचा ठाव घेणारी ती भेदक दृष्टि, त्याचा तो हसरा आणि सतेज चेहरा-सर्व गोष्टी कशा एकाद्या उत्तम लघुकथालेखकाला साजेशाच होत्या.

प्रत्येक वाचक, एकाद्या लेखकाच्या ललितकृति वाचून त्याच्या रूपाविषयी वगैरे मनातून काही कल्पना बाधीत असतो. फाटकाच्या लघुकथावरून मीही ते कसे दिसत असतील, कसे बोलत असतील, ह्याची काही चित्र मनाशीच काढली होती. माझ्या ह्या कल्पनाप्रमाणे र. गो. फाटक हे एक उमदे, विनोदी, खेळकर, धडधाकट, निरोगी प्रकृतीचे आणि पाहताक्षणीच दुसऱ्याला बश करून घेणारे असे गृहस्थ होते. आणि माझ्यासमोर उभी असलेली ती व्यक्ति ह्या कल्पनाशी पुष्कळशी जुळणारी अशीच होती.

फाटकासारख्या मोठ्या साहित्यिकाला आपल्या हातून अजाणतेपणी काहोईना पण अन्याय घडत होता, त्यांना एखाद्या लफंग्याप्रमाणे आपण

वानवर्लं, ह्याची आठवण होऊन मी थोडासा खजील झालों आणि शरमिळा आवाजात म्हणालों, “ माझ्या मघाच्या वागणुकीने तुम्हाला बराच मानसिक त्रास झाला असेल नाही ? मला त्याबद्दल क्षमा करावी. ”

“ छे, छे ! त्यात क्षमा कसली करायची ! ” ते हसून म्हणाले, “ अनोळखी माणसाशी तुम्ही ज्या तऱ्हेने वागलांत, त्यात व्यवहाराच्या दृष्टीने काय चुकलं ? ”

“ हं, हे घ्या पांच रुपये. ” त्याच्या हातावर एक पाचाची नोट ठेवीत मी म्हटलं, “ आणि ते परत पाठवण्याचीहि घाई नाही. सावकाश पाठवा सवडीन. ”

फाटकासारख्या एका उमद्या साहित्यिकाशी अशी अचानक ओळख झाली आणि त्याच्या उपयोगी पडण्याचीहि संधि मिळाली, ह्याविषयी मला आनंद आणि अभिमान वाटत होता !

“ मी आपला अतिशय आभारी आहे ” असं म्हणून त्यानी ती नोट आपल्या कोटाच्या आतल्या खिशात ठेवून दिली आणि माझ्या हातातल्या पेन-कडे आपली दृष्टि वळवली. जणू त्याना म्हणायच होत, “ माझी ओळख पटली ना ? मग माझ पेन ठेवून घ्यायची आता जरूर काय ? ”

त्याच्या दृष्टीतला तो अर्थ मी जाणाला आणि त्याना म्हणालो, “ हे पेन मात्र नाही हो परत मिळणार. आता हे पेन मी आपल्या प्रथम भेटीची आठवण म्हणून सदैव माझ्याजवळ ठेवून घेणार येत्या दिवाळीला दुसर एक छानसं पेन मी तुम्हाला भेट म्हणून पाठवून देईन ”

“ बरं बरं, ” असं म्हणून आणि परत एकदा माझे आभार मानून ते घाईघाईने निघून गेले. जेवण उरकून त्याना दीडाची गाडी पकडायची होती.

फाटक निघून गेल्यानंतर त्या पेनकडे कितीतरी वेळ मी पाहात राहिलों. ताजमहालसारख्या एकाद्या अपूर्व वस्तूकडे पहात राहाव तशा आदर आणि कुतूहलपूर्ण दृष्टीन मी त्याकडे पहात होतो. हो ! हेच ते पेन, ज्यांतून एकापेक्षा एक सरस लघुकथा कागदावर उतरल्या होत्या, ज्यातून झरणाच्या अमृतानं सबं महाराष्ट्र बेहोश झाला होता. ‘ ताजमहाल आणि भेंड्याची भाजी ’ ही घर-गुती वातावरणानं बबबबलेली अपूर्व लघुकथा ह्याच कृष्णमुखीच्या पोटांतून

बाहेर पडली होती. आणि इतक्या ऐतिहासिक महत्वाचं ते लेखनाच शस्त्र जाता माझ्या मालकीच झाल होतं. केवढा मी भाग्यवान !

वा. श्री. दे. बरोबर बाट चालतांना हा सर्व प्रसंग माझ्या डोळ्यासमोरून निघून जात होता. पेनची आठवण होताच कोटाच्या वरच्या खिशांला हात लावून ते सुरक्षित आहे ना ह्याची मी खात्री करून घेतली. फाटकानी आजारी पडाव ही वाईट वाटण्यासारखी गोष्ट होती खरी, परंतु त्याच्याशी आज सकाळीच झालेली ओळख पक्की करण्याची त्यामुळे संधि प्राप्त झालेली पाहून, मला आनंदच झाला होता.

केशवाश्रमात शिरताना माझ्या मनात विचार आला, ' आज आपण फाटकाना पैशाची मदत केली हे किती चांगलं केल ! नाहीतर आजारपणात त्यांना बराच त्रास झाला असता. '

वा. श्री. दे. नी, फाटकानी भाड्याने घेतलेल्या खोलीत शिरताना प्रश्न केला, " वा फाटकसाहेब ! डॉक्टरांची आणि तुमची ओळख असून आम्हाला त्याचा थागपत्तासुद्धा लागू दिला नाही तुम्हो ! "

मी आत शिरून आजूबाजूस पाहिल पण फाटक मला कुठे दिसेनात ! नाही म्हणावयास एका कोपऱ्यातल्या लोखंडी खाटीवर एक जाड भिंगाचा चप्पा लावलेली, रडव्या चेहऱ्याची, खुजट आणि किडकिडीत व्यक्ति पडलेली माझ्या दृष्टीस पडली. ती व्यक्ति फाटक असण शक्यच नव्हत. कुठे ते त्याच राजबिड रूप आणि कुठे हे दरिद्री बुडुक ' छट् ! हे र गो. फाटक असण शक्यच नाही ! मी मनात विचार केला

" कुठे आहेत फाटक ? " मी वा. श्री. दे. ना प्रश्न केला.

" हे काय, तुमच्या समोरच आहेत की ! " ते म्हणाले माझ्या प्रश्नाचं त्यांना जरा आश्चर्य वाटल्यासारखे दिसलं. त्यांनी विचारलं, " तुमची त्याची ओळख आहे म्हणता ना ? "

" मी ह्या फाटकाना ओळखत नाही. माझी र. गो. फाटकाशी ओळख आहे. "

" मग र. गो. फाटक हेच की ! " वा श्री. दे. ठासून म्हणाले.

" हेहि र. गो. फाटकच ? " मी गोघळून गेलो होतो, पण थोडासा विचार

करून मी म्हणालो, “ काय नवलाची गोष्ट आहे पहा ! एकाच नांवाची दोन माणस असावीत आणि त्यांची ओळख होण्याचा योग एकाच दिवशी यावा ! खरोखर आश्चर्य आहे, नाही ? ”

“ दुसरे र गो. फाटक कोण ? ” वा. श्री. दे नी प्रश्न केला.

“ र. गो. फाटक माहीत नाहीत तुम्हांला ! अहो, ते पुण्याचे सुप्रसिद्ध लघुकथालेखक ”

वा. श्री. दे.नी आणि खाटीवरच्या फाटकांनी थोडा वेळ एकमेकांकडे प्रग्नार्थक दृष्टीन पाहिल. नंतर दोघानीहि माझ्याकडे एक तीव्र दृष्टिक्षेप केला. जणू त्यांना म्हणायचं होत, ‘ तुम्हाला वेडबीड तर लागलेल नाही ना ? ’

“ अहो, सुप्रसिद्ध लेखक र. गो. फाटक ते हेच ! ” जराशा चिडक्या आबाजात वा. श्री. दे. म्हणाले

“ हे फाटकहि लेखक आहेत ? ” मी म्हणालों, “ आणखी एक आश्चर्य ! पुष्कळदा सत्य कादंबरीपेक्षा अधिक नवलाच असत म्हणतात, ते काही खोटं नाही दोघेहि र गो. फाटकच, आणि दोघेहि लेखक ! बाकी अलीकडे काय म्हणा, कोणीहि उठाव, चारदोन गोष्टी खरडाव्या आणि लेखक म्हणून मिरवाव, अशी स्थिति आलीय आणखी चारदोन र. गो फाटक लेखक म्हणून मापडले, तरी मला आश्चर्य वाटणार नाही ! ” माझा उद्देश थोडासा विनोद करण्याचा होता, पण येवढ बोलून झाल्यावर माझ्या लक्षात आल, की खाटी-वरल्या फाटकाना आपल हे बोलण जरा बोचक वाटल असाव. म्हणून मी लगेच विषयांतर केल, “ कुठं प्रसिद्ध होतात ह्याच्या गोष्टी ? ”

“ डॉक्टर, तुम्ही स्वतःला लेखक म्हणवता, आणि र गो. फाटकांच्या गोष्टी कुठे प्रसिद्ध होतात म्हणून विचारता ? ” जरासे रागावून वा श्री. दे. म्हणाले, “ अहो, ह्याची गोष्ट प्रसिद्ध होत नाही, अस मराठीत एकहि प्रमुख मासिक तुम्हाला मिळणार नाही ! ”

“ होय का ! मग दोघा र. गो. फाटकाच्या गोष्टीचा बराच घोटाळा होत असेल ! ” मी म्हटलं.

मी हें म्हटलं खरं, पण मी स्वतःच आता घोटाळघात पडलों होतो. आज भटलेल्या दोन र. गो. फाटकांतले सुप्रसिद्ध लघुकथालेखक फाटक कोण, ह्याविषयी मी विचार करू लागलों. पुराव्यानिशीं माझी समजूत होती, सकाळीं

बेटलेले फाटकच प्रसिद्ध लघुकथालेखक होत. शिवाय इतक्या सुंदर गोष्टी लिहि-
णारे फाटक कसे दिसत असतील, ह्याची मी मनाशी जी चित्रं काढली होती,
त्यांच्याशी आज सकाळचे गोरेगोमटे आणि रुबाबदार फाटकच, ह्या खाटीवर
बडलेल्या किरकोळ आणि रोगट फाटकांपेक्षा अधिक जुळते होते. शिवाय र. गो.
फाटकाचे फोटोहि मी पुष्कळदा मासिकातून पाहिलेले होते, तेदेखील ह्याच
कल्पनाना पुष्टी देत होते. हे खाटीवरले फाटक, फोटोग्राफरनं आपलं सर्व
कौशल्य खर्ची घातलं, तरीहि त्या फोटोंतल्याप्रमाणे रुबाबदार दिसणं शक्य
नाही, असं मला वाटत होतं.

पण वा. श्री. दे. तर निखून सांगत होते की सुप्रसिद्ध र. गो. फाटक ते हेच.
मग हा काय घोटाळा आहे ? मला काहीच समजेना, म्हणून मी विचारलं,
“ शारदोपासक मडळाच्या समेलनाचे अध्यक्ष फाटक ते हेच ? ”

“ होय. वा डॉक्टर, तुम्ही आज अस काय करता हेच समजत नाही ! ”
जरा निराशेच्या स्वरात वा. श्री. दे. म्हणाले

आता आणखी घोटाळा नको म्हणून मी सकाळचा सर्व प्रकार
त्यांना निवेदन केला. ते ऐकून खाटीवरचे फाटक पहिल्यादाच हसले पण ते
क्षणभरच. आपल्या खप्पड आणि रडक्या चेहऱ्यावर येण्याची हास्याला
जणू काय त्यांनी बंदी केली होती. आणि त्यावर हास्य दिसताच त्यांनी त्याला
टुसकावून दिलं होतं ते म्हणाले, “ त्यांनी तुम्हाला दिलेलं पेन काळ्या रंगाचं
आहे का ? आहे का ते तुमच्याजवळ आता ? ”

मी होकारार्थी उत्तर दिलं, आणि खिशातून ते सकाळचं पेन काढून त्यांना
दाखवलं. त्याकडे पाहून खाटीवरचे फाटक म्हणाले,

“ अहो, हे तर माझच पेन आहे ! पर्वापासून नाहीस झालं होत ! ”

मी आश्चर्यचकित होऊन त्याच बोलण ऐकतच राहिलो.

“ तुमच्याकडे र. गो. फाटक म्हणून आलेला गृहस्थ उच्च, गोरा, देखणा
आणि क्षूपक पोषाखातला होता का ? ”

“ हो. ”

“ अहो, मग तोच तो माझ्याबरोबर पर्वा आगगाडीत होता. पुण्यातून
नाशकापर्यंतचा प्रवास आम्ही बरोबरच केला. इथल्या स्टेशनावर उतरेपर्यंत
त्याने माझ्याशी चांगल्या गप्पागोष्टी केल्या. गाडीतून उतरल्यावर पाहतो तर

माझं पेन खिशांतून नाहीसं झालेलं ! वाटलं होतं, प्रवासाच्या गडबडीत कुठं तरी पडलं असेल. ... त्यानं तें चोरलं असेल अशी मला शंकासुद्धा आली नव्हती. मी तर माझ्या ह्या पेनची आशाच सोडली होती, पण किती विचित्र योगायोगानं ते मला परत मिळाल पहा ! गोष्टीला सुंदर कथानक आहे, नाही ? ”

“ हे तुमचं पेन घ्या परत. हें कथानक मात्र मी घेतो ! ” त्यांच्या हातांत तें पेन खुपशीत मी म्हणालो. माझ्या आवाजात जरासा रागाचा अंश असावा, अशी मला शंका आली.

ह्या सर्व प्रकारानंतर मला थोडस वाईट वाटलं. पाच रुपये जाऊन वर पनहि गेल, ह्याच ते दुःख नव्हत, तर माझे आवडते लेखक र. गो. फाटक हे त्याच्याविषयीच्या माझ्या कल्पनाशी ततोतत जुळणाऱ्या सकाळच्या गृहस्थासारखे देखणे आणि उमदे नसून एक फाटके इसम असावेत ह्या वस्तुस्थितीचं मला दुःख झाल होत. एकाद्या सुंदर स्वप्नाचा मध्येच भंग व्हावा, तस मला त्या वेळी वाटल.

आणि म्हणूनच जे पेन फाटकाची आठवण म्हणून मी सकाळी मोठ्या होसेने स्वतः जवळ ठेवन घेतल होत. ते पेन खऱ्या फाटकाना परत देताना मला मनाचा जरासुद्धा हिरमोड झाल्यासारखं वाटल नाही.

रंगरावांची गैशा !

“ मोहननं म्हणे क्लब सोडला ? ” मी रंगरावांना विचारलं.

“ हो खर आहे ते. गेल्या आठएक दिवसांपासून तो क्लबांत कधी दिसला नाही. ” रंगराव म्हणाले.

“ आश्चर्य आहे ! ” मी म्हणालो “ त्याला ब्रिजचं एवढ वेड ! तहान-भूक सार विसरून - ”

“ आणि बायकोहि ! ” मध्येच रंगराव म्हणाले.

“ हो, आणि बायकोहि विसरून, रात्रीच्या रात्री ब्रिज खेळत क्लबात बसणारा मोहन- तो कधी क्लब सोडील अस नव्हतं वाटल मला ! ” मी म्हणालो.

“ ह कोणालाच कल्पना नव्हती ती ! ” रंगराव म्हणाले “ बायकोनं भरला असेल दम बहुतेक ! ”

“ बायकोच्या दमाला काय भीक घालतोय तो ! ” मी म्हणालों.
“ किती तरी वेळा मजवहिनीनी माझ्यादेखत खरडपट्टी काढलीय त्याची. ”

“ ह तेहि खरच. माझ्याकडेहि वहिनीनी तक्रार आणली होती ” रंगराव म्हणाले, “ पण मोहन अशा बाबतीत कुणालाच दाद देत नव्हता. ”

“ मग काय करतो मोहन आता सध्याकाळचा ? ”

“ घरीच बसतो, वाचत नाही तर रेडियो लावत ! ”

“ बाकी हा मोठाच चमत्कार झाला ! नाही ? ”

“ अगदीच मोठा चमत्कार ! ” रंगराव कोट चढवीत म्हणाले, “ डॉक्टर, जरा बसा हं. मी आत्ता बाहेर जाऊन येतो ”

“ मग मी इथ बसून काय करू ? मीहि जातो. ” मी म्हणालो.

“ बसाहो. ” रंगराव आग्रहाच्या स्वरात म्हणाले. “ काही काम नाही ना ? ”

“ काम तसं नाही - ”

“ मग बसा तर. हा मी आता आलोच. बसू थोडावेळ गप्पा मारीत नाही तर जाऊ मग क्लबात. हो. ही घ्या एक नवी कादंबरी. प्रथितयश लेखकाची आहे ती. ”

एवढं म्हणून त्यानी एक पुस्तक माझ्या हातात ठेवलं आणि ते घाईघाईनं बाहेर पडले. मुंबईच्या एका विशिष्ट कपूतील ‘ प्रथितयश ’ टीकाकारानी आणि इंग्रजी टीकाशास्त्रावरील पुस्तकाची पोपटपंची करणाऱ्या ‘ प्रथितयश ’ प्राध्यापकानी वर्तमानपत्रातून आणि मासिकातून स्तंभच्यास्तंभ त्या नेत्रदीपक कादंबरीच्या स्तुतीनं भरून काढले होते. ती कादंबरी अशी अनपेक्षितपणे माझ्या हानात आल्यावर मला आनंद वाटणं साहजिकच होतं. मी आरामखुर्चीत रेलून बसलो आणि ती कादंबरी वाचू लागलो

दोनतीन पान मी कशीबशी वाचली मग हळूहळू पापण्यावर मणामणाचं ओझ ठेवल्याचा मला भास होऊ लागला माझे डोळे उघडे ठेवणं मला महत्प्रयासाचं वाटू लागलं. मी एक मोठी जाभई दिली आणि पुस्तक मिटून समोर पहात बसून राहिलो

समोर रंगरावाचा रेडियो होता आणि त्याच्यावर त्यांची ती ‘ गैशा ’ होती

ताबड्या रगाचा पायघोळ फ्रॉक घातलेली, पाठीशी उशी बांधलेली, चपट्या नाकाची पण हसऱ्या मुद्रेची, काहीतरी विशिष्ट आकर्षण असणारी अशी ती बाहुली होती म्हणजे प्रथम पाहणाऱ्याला ती शोभेची बाहुली असावी असा भाम होई पण ती बाहुली नसून विजेरी होती गेल्या लढाईत रंगराव जपानात असताना एका गैशान ती आपणाला भेट म्हणून दिल्याचं रंगराव मोठ्या ऐटीत सांगत. तिच्या पाठीच्या पिशवीवरील एक बटन दाबल की तिचे डोळे एकदम चमकू लागत आणि तिच्या डोक्यावरच्या हॅटमधून सर्वसामान्य विजेरीप्रमाणं प्रकाश पडे कुणीतरी कुशल आणि कल्पक जपानी कारागिरान ती एका सरदाराकरता खास बनवली होती. त्या सरदारान ती त्या गैशाला प्रेमानं दिली होती आणि अखेरीस टोकियोतल्या त्या गैशान रंगरावांना ती प्रेमाची भेट म्हणून दिली होती, असा रंगराव तिचा इतिहास सांगत. रंगराव तिला थट्टेन ‘ माझी गैशा ’ म्हणत ब आमच्यातहि ती ‘ रंगरावाची गैशा ’ म्हणून ओळखली जात असे.

“ कांय कंटाळवाणी कादंबरी आहे बुवा ! ” कादंबरी मिटून ठेवतां ठेवतां मी स्वतःशीच उद्गारलो. त्या गैशावर माझी नजर थोडा वेळ स्थिर झाली आणि मग मी डोळे मिटले.

“ मग मी सांगू का तुम्हाला एक गोष्ट ? ” कुठून तरी माझ्या कानांवर एक कोमल स्वर येऊन पडला आणि मी डोळे उघडून पाहू लागलों.

रंगराव तर विधुर होते. मग हा कोणाचा आवाज असावा ? रंगरावाचं ह्खाद पात्र तर त्यांच्याकडे आलेल नसेल ? रंगरावाची त्या बाबतीत मोठीच क्थाती होती ! ते स्वतःहि आपल्या फटकळ स्वभावाला अनुसरून आपले हे ‘ पराक्रम ’ मोकळेपणानं सांगत. आणि म्हणूनच ते त्यांच्या मित्रमंडळीत प्रिय असले तरी माजघराचा उंबरठा त्यांना कोणी ओलाडू देत नसे. मी आजूबाजूला पाहिलं, पण एखादी स्त्री तर काय, चिटपाखरूदेखील मला कुठे दिसल नाही. मला वाटल कदाचित् मला भास झाला असावा. त्या प्रथितयश लेखकान लिहिलेल्या ‘ अत्यंत परिणामकारक ’ कादंबरीचा परिणाम अजूनहि माझ्या मनावर कायम होता माझ्या पापण्या हळूहळू खाली येऊ लागल्या. एवढ्यात पुन्हा तेच शब्द माझ्या कानावर येऊन पडले, “ मी सांगू का तुम्हाला एक गोष्ट ? गमतीची आहे ती आणि कदाचित् मोहननं क्लब का सोडला, ह्याचाहि उलगडा होईल तुम्हाला ती गोष्ट ऐकून ”

आवाजाच्या दिशेन मी पाहिल. तो आवाज रेडियोच्या दिशेन येत होता. प्रथम मला वाटलं, रेडियोवरच कुणीतरी बोलतंय. पण रेडियोच बटन तर बंद होत. पाहता पाहता माझी दृष्टि रेडियोवरच्या गैशाकडे गेली.

“ होय, मीच बोलतेय. ” माझी दृष्टि तिच्यावर पडताच हसून ती गैशा म्हणाली, “ तुम्हाला कटाळा आला असेल तर माझा एक अनुभव सांगते मी तुम्हाला. ”

“ साग तर. ” ह्या गंशाला बोलताहि येतं, ह्याच मनांतल्या मनांत आश्चर्य करीत मी म्हणालो. “ ऐका तर ” ती म्हणाली, आणि तिन गोष्ट सागावयास सुरवात केली,

रंगरावांच्या तावडीत मी सापडल्यापासून मला बरीच ‘ नाईट ड्युटी ’ करावी लागते. त्यांच्या बरोबर रोज मला रात्रीचं क्लबांत जावंच

लागतं - हो, तुम्ही मला पुष्कळ वेळां पाहिलेलं आहे कलबांत- पण पुष्कळदा मला रंगरावाबरोबर अंधाऱ्या गल्याबोळातून आणि जिन्यांवरून जावं लागत. किती तरी सुखी संसार रंगरावांनी मोडले आहेत आणि त्यांच्या ह्या कामात माझी त्यांना अनिच्छेन का होईना मदत झाली आहे. तरी पण एका घडी बिघडलेल्या ससाराची - मोहन आणि मजूच्या संसाराची - घडी पुन्हा नीट बसवून देण्याचं कार्यहि - अजाणतेपणानं का होईना - माझ्या हातून झालं असावं असं मला वाटतं आणि त्याचा मला आनंदहि होत आहे.

साधारण आठदहा दिवसांपूर्वीची गोष्ट. दुपारची मी स्वस्थ झोप घेत उभी होते. रंगराव एक पुस्तक वाचत बसले होते. पुस्तक वाचता वाचता झोप येऊं लागली की मग तेहि रात्रीच्या जागरणाची भरपाई करण्याकरता खाटेवर जाऊन पडत. पण अजून त्यांना झोप आली नसावी. तुमच्या माडीवर पडलेली ही प्रथितयश लेखकाची ' मनोविश्लेषणात्मक नेत्रदीपक आणि अत्यंत परिणामकारक ' कादंबरी तेव्हा रंगरावांनी आणलेली नव्हती- ही ही ही: ! -

माझा जरासा कुठ डोळा लागला असेल येवढ्यात एका बाईच्या आवाजान मी जागी झाले पाहते तो वीसबावीस वर्षांची एक सुंदर तरुणी रंगरावांच्या समोर उभी होती; आणि " या मजूवहिनी, आज भलत्याच वेळेस ? - आणि मोहनराव कुठ आहेत ? अरे हो- ऑफिसात गेले अमतील नाही का ? बसा बसा- " अस म्हणत रंगराव तिचं स्वागत करत होते.

अत्यंत शालीनतेनं मजूवहिनी एका खुर्चीवर बसली तिचा चेहरा सुंदर असला तरी तजेलदार दिसत नव्हता कुठल्यातरी दुःखान आतल्याआंत ती कुढत असावी. ती रंगरावाकडे आली होती, पण त्याच्या दृष्टीला दृष्टि मात्र ती कधीच भिडवीत नव्हती. ती खाली मान घालून रंगरावाना म्हणाली,

" माझ एक काम आहे तुमच्याकडे, कराल का ? "

" वा वहिनी ! हे काय विचारणं झाल ! " रंगराव म्हणाले. " तुमचं कुठलहि काम-अर्थात् मला करता येण्यासारख असल्यास-मी मोठ्या आनंदानं करीन ! "

इथं मला एक गोष्ट सांगितली पाहिजे, नाहीतर तुमच्या मनांत भलत्याच कल्पना येतील. रंगराव कितीहि चगीभंगी असले, तरी त्यांनी ज्यांना मित्र म्हटलं आहे, त्यांच्या बायकांशी त्यांनी कधीहि फाजीलपणाचं वर्तन केलेलं

नाही. तुम्ही मित्र जरी ह्या बाबतीत त्यांना भिऊन असला तरी तुमची ती भीति अगदीच निराधार आहे. तुम्ही तुमच्या बायकाना रंगरावाबरोबर अगदी खुशाल मध्यरात्रीदेखील एकटं पाठवावं अगदी भाऊ करील तशी जपणूक रंगराव तुमच्या बायकाची करतील. मित्राच्या घरीं कधी फाजीलपणा करायचा नाही, हे तत्त्व त्यांनी एकदा ठरवून टाकल आहे, आणि त्या तत्त्वाच पालन ते अगदी काटेकोरपणे करीत आले आहेत - हो, कुठपर्यंत आलें होते मी ? - हो. रंगराव म्हणाले, “ मजबूतहिनी, हे काय विचारण झालं ? तुमचं कुठलं हि काम - अर्थात् मला करता येण्यासारख असल्यास - मी मोठ्या आनंदान करीन ! ”

ह्यावर मजबूतहिनी एकदम काही बोलली नाही. थोडस अडखळत अडखळत मग ती म्हणाली, “इकडे ब्रिजच फारच वेड लागलंय. तुमच्या नादान ते रात्री ब्रिज खेळत असतात कलबात- ”

“हं, खर आहे ! ” रंगराव म्हणाले.

“ त्याची तुम्ही जरा कानउघाडणी करा. ” मजबूतहिनी आपल्या बोलण्याचा रंगरावावर काय परिणाम झाला आहे, हे पाहण्याकरता डोळे किंचित् वर करून म्हणाली.

“वा ! छान ! वहिनी, त्यापेक्षा अस सरळच सांगा ना, की तुम्ही माझी कानउघाडणी करण्याकरता आला आहात म्हणून ! ” दिलखुलासपणान कौतुकाच्या स्वरात रंगराव म्हणाले, “ बोला, काढा आता आमची खरडपट्टी ! ”

रंगरावांनी आपल्या मनातला हेतु अचूक हेरलेला पाहून मजबूतहिनी खजील झाली. गोघळून ती म्हणाली, “ नाही तस नाही. पण तुम्हीं त्यांना जरा समजावून सागाव घरी मी आणि बेबी एकटीच असते. हे असतात तुमच्याबरोबर कलबात पत्ते कुटत. पण इकडे बेबी झोपी गेली की, सारी रात्र मला कशी खायला उठते ! अन् शिवाय अशी सारखी रात्रीची जागरण प्रकृतीला तरी बरी का ? पुष्कळदा ते रात्री फार उशीरा येतात अन् मग थड झालेलं अन्न खातात. कधी कधी तर रात्रीच जेवणहि चुकत त्याच. रंगभावोजी, तुम्ही पुष्कळ देश फिरले आहांत, चांगले समजूतदार आहात, ” आपला विनय कायम ठेवून वहिनी म्हणाली, “ इकडच्या ह्या वेडामुळं आमच्या संसारात किती कडवटपणा

आला आहे, ह्याची तुम्हाला कल्पना येईलच. तुम्ही त्यांना खेळायला घेत जाऊं नका, नाहीतर तुम्हीही घरी लवकर येत जा. ”

रंगराव स्तब्ध बसून राहिले होते. त्यांच्या मनात त्या वेळी काय विचार चालले होते हे अचूकपणे सांगायला मी काही त्या पुस्तकाच्या लेखकासारखी ‘प्रथितयश’ कादंबरीकार नाही. तरीपण रंगराव मनात काय विचार करत असतील, ह्याविषयीचा माझा तर्क सांगते. ते बहुधा मनातल्या मनात म्हणत असतील, “आपल्या नवऱ्याला आपणच साभाळाव, तिथे आम्ही काय करणार ?” पण मग ते मोठयान म्हणाले, “खर आहे सांगेन मी त्यांना. किंवा जमल तर आम्हीच लवकर घरी येत जाऊं ! ”

“तुम्ही काय सडेफटींग ! पण इतरांना मसार आहेत काही तरी करा, नाहीतर कलबच्या प्रेसिडेंटकडे मला ह्याविषयी तक्रार करावी लागेल ! ” वहिनीन धमकी दिली.

रंगराव थोडेसे चपापले मग ते म्हणाले, “बर वहिनी, चहा घेतां का थोडा ? येवढ्या उन्हात आल्या ? ”

“नको जाते मी आता ! ” वहिनी म्हणाली.

“वा ! मग मोहनराव काय म्हणतील आम्हाला ! म्हणतील की, मंजूवहिनीना चहासुद्धा न देता पाठवल तुम्ही घरी ? हो, आता आमच्या चहाला तुमच्या हातच्या चहाची लज्जत यायची नाही हें खर नाहीतर जपानात चहा कसा करतात ते दाखवू का तुम्हाला ? मी टोकियोत असताना मला एका गैशान शिकवली आहे जपानी चहाची पद्धत. ”

“गैशा म्हणजे काय ? ”

“त्या जपानातल्या नर्तकी असतात पण त्या शिकल्यासवरलेल्या असतात. हो - ही पहा एक गैशा ! ” अम म्हणून रंगरावांनी माझ्याकडे बोट दाखवले.

मंजूवहिनीन माझ्याकडे कौतुकान पाहिल आणि ती उदगारली, “वा ! किती सुंदर आहे ही बाहुली ! ”

“हॉऽ हॉऽ हॉऽ ! ” रंगराव मनापासून हसले. मला बाहुली समजून कुणी फसल की त्यांना फार गमत वाटे. त्याच ते हसण ऐकून गोधळात पडलेल्या वहिनीला ते म्हणाले, “ध्या पाहू जरा ती गैशा हातात. ”

मंजूवहिनी माझ्याजवळ आली. तिच्या रेशमासारख्या मऊ हातांचा मला स्पर्श झाला. तिन मला उलटीमुलटी करून माझं निरीक्षण केलं.

“ तिच्या पाठीवरच्या पिशवीवर एक छोटसं बटन आहेना- हं तेंच. ” रंगराव म्हणाले, “ ते दाबा पाहूं जरा. ”

मंजूवहिनीनं बटन दाबलं. त्याबरोबर माझ डोळे चमकू लागले आणि माझ्या हॅटमधून प्रकाशाचा झोत बाहेर आला. ते पाहून वहिनी उद्गारली, “ अग बाई ! ही तर बॅटरी आहे ! ”

नंतर रंगराव चहा करण्याकरता आंत गेले. मंजूवहिनी एका खुर्चीवर अस्वस्थपणान बसून होती. रंगरावाच्या घरी अधिक वेळ बसणं प्रशस्त वाटत नसाव तिला. मधूनमधून तिचे ते काळेभोर डोळे माझ्यावर स्थिरावत. ती जरास उठल्यासारखं करी आणि मग पुन्हा खुर्चीवर बसे.

रंगराव आतल्या खोलीत जपानी चहा बनवत होते. स्टोव्हचा आवाज बाहेर ऐकू येत होता. मधूनच एखादे वेळी हवेच्या लाटेवर वहात आलेला चहाचा सुगंध मला सुखवत होता. इतक्यात वहिनी आपल्या जागेवरची उठली. तिन कावऱ्याबावऱ्या नजरेन आजूबाजूला पाहिल आणि मग झटकन् उचलून तिन मला आपल्या छोट्या पर्समध्ये बंदिवान करून टाकल.

मंजूवहिनीसारख्या सभ्य, कुलीन आणि सच्छील दिसणाऱ्या स्त्रीनं अशी चोरी करावी, ह्याच मला आश्चर्य वाटल.

थोड्या वेळान रंगरावानी बनविलेला जपानी चहा पिऊन झाल्यावर वहिनीन रंगरावाचा निरोप घेतला आणि तिच्या पर्सच्या अधाऱ्या कोठडीतून माझाहि प्रवास सुरू झाला.

“ तुम्हाला कटाळा तर नाही ना आला माझ्या गोष्टीचा ? हो. मी काही त्या लेखकासारखी ‘ प्रथितयश ’ नाही ! ” ती रंगरावाची गैशा मिस्किलपणान मला म्हणाली. “ मनोविश्लेषण वगैरे मला काही कळत नाही, म्हणून विचारतें. ”

“ छे छे ! मला मुळीच कटाळा आला नाही. उलट, पुढं काय झालं हें जाणण्याबद्दल मला फारच उत्सुकता वाटू लागली आहे. ” मी म्हणालो, “ आता उगाच विषयातर न करतां आपली गोष्ट पुढं चालू कर पाहूं. रंग-

राव परत येण्याच्या आंत पुरी केली पाहिजे गोष्ट. हो. आणि मनोविश्लेषण मात्र करू नकोस ! ”

माझ हें बोलणं ऐकून त्या गैशाला आनंद वाटलेला दिसला आणि विशेष उत्साहानं तिनं आपली गोष्ट पुढे चालू केली:

मंजूवहिनीन घरी गेल्यावर आपली पर्स एका खुटीला टांगून ठेवली आणि ती स्वेटर विणत बसली.

पर्सच्या अंधारकोठडीत बसल्या बसल्या, मला तिनं का आणलं असावं ह्याविषयी मी आश्चर्य करीत होते. त्याचप्रमाणे माझ्या अभावी आज रात्री रंगरावाची किती अडणच होईल, ह्या विचारान मला गंमतहि वाटत होती.

साडेपाचच्या सुमाराला बेबी शाळेतून आली आणि थोड्याच वेळात तिचे “ बाबा आले, बाबा आले ” हे शब्द माझ्या कानांवर पडले. स्वयंपाकघरात त्याच सुमाराला स्टोव्ह पेटला होता. मला आणल्याच मंजूवहिनी मोहनरावाना सांगते की काय हे पाहण्याच्या दष्टीने मी कान टवकारून बसलें. पण नवरा-बायकोत सभाषण अस फारस होतच नव्हत. जे होई ते एकतर्फी असे. मोहनराव मंजूवहिनीला काहीतरी सागत किवा काही प्रश्न विचारित. पण मंजूवहिनी तोडांतून ब्रदेखील काढत नसे.

साडेसहासाताच्या सुमाराला मोहनरावाचे शब्द मला ऐकू आले, “ मी जातो ग-क्लबात. ” अर्थात् मंजूवहिनीन काहीच उत्तर दिल नाही.

मोहनरावानी जिना उतरल्याचा आवाज आला आणि त्यांच्या पाठो-पाठ मंजूवहिनीचा एक सुस्कारा माझ्या कानावर आला.

जिन्यावरचा मोहनरावाचा पावलाचा आवाज सपला आणि मंजूवहिनीन बेबीला सांगितल, “ त्यांना साग-उद्या सकाळी या. ” मंजूवहिनीच्या आवाजांत उपरोध आणि चीड होती. बेबी दुडूदुडू खिडकीशी धावत गेली आणि तिथून ती ओरडली, “ बाबा. बाबा, आता उद्या सकाळी या ! - ”

रात्र पडल्यावर मंजूवहिनीन बेबीला भरवल, आपणहि जेवली आणि तिला झोपवलं. मग थोडा वेळ तिनं रेडियो लावला. रेडियोवर सिनेमातलीं छान छान गाणी लावली होती. पण मध्येच मंजूवहिनीन रेडियो बंद केला आणि ती बिछान्यावर आऊन पडली.

तिनं बेडस्विच दाबून दिवा काढला. पण किती तरी वेळ झाला ती ह्या कुशीवरची त्या कुशीवर होत होती. एकदोनदा तर तिचे हुंदके ऐकल्याचदेखील मला भास झाला. थोड्या वेळान तिन बेडस्विच दाबून पुन्हा दिवा लावला. मी असेलेली पर्स खुटीवरून काढून घेतली तिच्यातून मला काढल थोडा वेळ माझ्याकडे तिन कौतुकान पाहिल मलाहि तिच्याविषयी सहानुभूति वाट लागली होती आणि तिची थोडीफार सेवा करण्याकरता मी उत्सुक होते पण तिन माझ्या पाठीवरच बटन दाबल नाही मला तिन एका खुर्चीवर टाकून दिल.

नगरपालिकेच्या मनोऱ्यावरच्या घड्याळाचे ठोके दर तासाला ऐकू येत होते मोहनराव अजून आले नव्हते. मजूवहिनी झोपी गेली होती पण झोपेत मध्येच ती जी कण्ठे त्यावरून तिला गाढ झोप लागलेली नसावी हे उघड होत

दोनाचे ठोके पडले, अडीचहि होऊन गेले सिनेमाची गर्दी रस्त्यावरून कधीच ओसरली होती आणि सर्वत्र शुकशुकाट झाला होता तीनाचे ठोके पडले आणि खिडकीशी हाका ऐकू येऊ लागल्या, “ बेबी, ए बेबी, दार उघड ”

मजूवहिनी हाकानी जागी झाली होती पण तिन दिवा लावला नाही, की दार उघडण्यास ती पटकन् उठलीहि नाही.

अखेरीस बाहेर पधरावीस मिनिट मोहनरावाना कोकलत ठेवून झाल्यावर मजूवहिनीन दिवा लावून दार उघडल.

मोहनराव आले ते रागातच होते ते म्हणाले, “ लवकर दार उघडायला काय झाल होत ? किती हाका मारल्या मी ! ”

“ होय ? ” मजूवहिनी हसून म्हणाली, “ मी तर आताच ऐकली तुमची हाक. ”

काय असेल ते असो, मजूवहिनीचा घुस्सा आता नाहीसा झाला होता आणि ती आता हसतमुख होती.

मोहनरावानी हातपाय धुतले. स्वतः च जेवून घेतल आणि आपल्या खाट-वर येऊन ते झोपी गेले.

सकाळ झाली तरी मी तशीच खुर्चीवर पडून होतें. सकाळी मी बेबीच्या तावडीत सापडले. मोहनराव अजूनहि घोरतच होते थोड्या वेळान ते जागे झाले. बेबी त्यांना आपणाला सापडलेली बाहुली उड्या मारीत दाखवू लागली.

“ अरेच्या ! ही तर रंगरावांची गैशा ! ” मला पाहून मोहनरावांच्या तोंडून शब्द बाहेर पडले. मग त्यांनी बेबीला विचारलं, “ कुठून आणलीस ग ही बावली तू ? ”

“ इथ सापडली मला- त्या खुर्चीवर ! ” बेबी उड्या मारीत म्हणाली.

“ विसरून गेले वाटतं रंगराव ! आता पार्टी काढू हं आपण त्यांच्याकडून ! ” आनंदाने मोहनराव म्हणाले. पण मग एकदम त्यांच्या चेहऱ्यावरचा आनंद मावळला ते एकदम विचारमग्न दिसू लागले लवकर लवकर आत जाऊन त्यांनी मंजूवहिनीला विचारलं ,

“ काग ? ही रंगरावाची विजेरी इथ कशी आली ? ”

“ रंगरावाची विजेरी ! ” आश्चर्य दाखवून मजूवहिनी म्हणाली. तिचा तो आश्चर्याचा धडधडीत अभिनय होता आणि मोहनरावांच्यादेखील ते लक्षात आलं. मग जरा अडखळत मजूवहिनी म्हणाली “ कशी आली कोण जाणे ! ”

“ त्या खुर्चीत होती म्हणे-बेबीला सापडली. ” मजूवहिनीच्या चेहेऱ्यांकडे आपली नजर रोखून मोहनराव म्हणाले

“ हो. आज सकाळी मीहि पाहिली होती ती खुर्चीत. ” मग एकदम एखाद्या अवघड प्रश्नाच उत्तर सुटल्यासारखं करून मजूवहिनी म्हणाली,

“ हं आत्ता आलं घ्यानात, ही विजेरी इथ कशी आली ती ! ”

“ कशी ? ” मोहनरावांनी उत्सुकतेन विचारलं. “ रात्री कलबांतून येताना तुम्हीच आणली असेल ! खूप आधार अमतोना तुम्ही येताना ! ”

“ पण मी आणली असती तर ही विजेरी इथ कशी आली म्हणून मी विचारलं अमत कशाला ? ” मोहनरावांचा स्वर चिडीचा होता. “ शिवाय काल रंगराव कलबातहि आले नव्हते. ”

“ मग कशी आली रंगरावांची गैशा इथ कोण जाणे ! ”

गैशा ! हा शब्द मजूवहिनीच्या तोंडून ऐकताच मोहनराव एकदम चमकले त्याचा चेहेरा विचारमग्न, अस्वस्थ दिसू लागला

मोहनरावांनी निरनिराळ्या प्रकारानी प्रयत्न करून पाहिला पण त्यांना काहीच पत्ता लागला नाही. त्यानंतर त्यांनी आपले सर्व कार्यक्रम मनाच्या उद्विग्न अवस्थेतच उरकले त्यांना धड जेवण गेलं नाही. त्याचा चेहेरा उतरून

गैला होता. कधी ते मंजूवहिनीकडे रागाने पहात, कधी केविलबाणेपणानं. ज्या बेळी ते ऑफिसांत गेले तेव्हा तर त्यांचा उदास चेहेरा पाहवत नव्हता.

बेबीहि शाळेत गेली होती. मंजूवहिनीनं मला पुन्हा पर्समध्ये घातलं आणि ती मला इथं घेऊन आली.

“ ओहोहो. या वहिनी. या, बसा. ” रंगरावानी तिचं स्वागत केलं आणि ते लवकर लवकर बोलू लागले, “ काल मला मोहनराव भेटले नाहीत —नाहीतर त्यांना मी सार समजावून सांगितलं असतं..... ”

“ त्याकरता नाही आले मी. ”

“ मग ? ”

“ ही तुमची गैशा परत आणली आहे. ” असं म्हणून मंजूवहिनीनं मला बाहेर काढून रेडियोवर ठेवलं.

“ ओ! ” रंगराव आश्चर्यानि म्हणाले, “ म्हणजे तुमच्याकडे कशी आली ती ? ”

“ मला क्षमा करा काल जाताना मी ती घेऊन गेलं होतं बेबीला दाखवायला. तिला बाहुल्या फार आवडतात ! ”

“ छे छे, त्यात क्षमा कसली आली ! पण ह्या माझ्या गैशेची सोबत नसल्यामुळे मी काल कलबांतहि गेलो नाही. ”

“ तुम्हांला त्रास झाला. बरं, मी जाते आता. ”

“ थोडा चहा घ्याना—जपानी. ”

“ नको, मला काम आहे ! ”

“ बरं तर. हो आज मोहनरावांना सागेन मी. ”

रंगराव बोलत असतांनाच मंजूवहिनी घराबाहेर पडली होती.

झाली माझी गोष्ट. पुढे काय घडलं

बोलता बोलता एकदम थांबून ती रंगरावांची गैशा म्हणाली, “ अग-बाई ! आले वाटतं ते ! ” आणि एकदम गप्प झाली.

रंगरावानी दणदण पाय आपटीतच खोलीत प्रवेश केला. त्या आवाजानं मी भनावर आलों. कोटटोपी काढून ठेवतां ठेवतां ते म्हणाले, “ ही दुनिया म्हणजे अजब आहे ! ”

“ का बुवा ? ” मी विचारलं.

“ काय चक्कर लोक भरलेत ह्या जगांत ? आपला मोहन रस्त्यांत भेटला होता. त्याला मी आपलं सहज म्हटलं, ‘ काय मोहनराव, कलबांत नाही येत अलीकडे ? तुम्ही कलबांत आल्याशिवाय मजा नाही ! ’ मीं एवढं म्हटलं मात्र, तो जो एकदम चिडला आणि अद्वातद्वा बोलू लागला, ‘ मजा ! हो ! मी कलबात रात्रीचा बसलो की तुम्हांला मजा मारायला ठीक पडतं. नीच ! हलकट ! पांजी इसमा, तुला काय वाटतं, तुझ्या मित्रांच्या बायका म्हणजे काय जपानी मैशा आहेत ? खून पाडीत खून, परत कधी मंजूरी चावटपणा केलास तर ! ’ रंगराव खिन्नपणानं हसून म्हणाले “ आणि मी तर मित्राच्या बाय-
काशी किती आदरानं आणि सन्मपणान वागतो हे सर्वांना ठाऊकच आहे ! ”

स्वर्गवाणी—

को ठलाहि विषय निघू द्या, भाऊरावांची आपली एखादी गोष्ट ठर-
लेलीच नि ती गोष्टहि असते मोठी अद्भूत, अचाट ! नंतर शात-
पणान विचार केल्यावर त्याच्या गोष्टी जरी असभाव्य कोटीतल्या वाटत
असल्या, तरी भाऊराव त्या सागत असताना त्या ऐकाव्याशा वाटतात, एवढ
श्रेय मात्र भाऊरावाना देण जरूरच आहे.

विष्णुपतानी आणलेला नवा रेडियो ऐकण्याकरता म्हणून आम्ही
सर्वजण विष्णुपंताकडे जमलो होतो परंतु विष्णुपताचा रेडियो आम्ही ऐकावा,
असा योग मात्र काही त्या दिवशी दिसत नव्हता पावसाळ्याचे दिवस होते
आणि बाहेर वादळी हवा होती आकाशात विजा चमकत होत्या नि मधूनमधून
ढगहि गडगडत होते. ' खरं खरं क्वीक्-क्वीक् कुईSS— ' अशा आवाजाखेरीज
दुसरा कोठलाच कार्यक्रम आम्हाला रेडियोवर ऐकू येत नव्हता. अखेरीस ह्या
कटकटीला कटाळून मी म्हणालो,

“ विष्णुपत ! मला वाटत आज रेडियोला विश्रांति द्यावी हेच बर ! ”

“ खरच बद करा तो रेडियो ! ” कुकडेमास्तर म्हणाले, “ उगाच
डोक मात्र उठतय ! ”

“ हो. त्यापेक्षा आपल चहाफराळाचं मागवा ! ” बाबूराव म्हणाले.

विष्णुपताचा चागलाच हिरमोड झाला होता. ते नाइलाजान उठले
आणि त्यानी रेडियो बंद केला.

हा सारा वेळ भाऊराव आपले आरामखुर्चीत स्वस्थ बसून होते. कमल्या-
खरी विचारात ते गर्क असावेत. विचार करताकरता ते स्वतःशीच खुदकन्
हसले.

“ काय झाल हसायला ? ” मी विचारल.

“ काही नाही ! ” भाऊराव सहज म्हणाले, “ ह्या रेडियोच्या खड-
खडाटावरून आणि त्यातून येणाऱ्या निरनिराळ्या विचित्र आवाजांवरून एक
प्रसंग आठवला — ”

“आठवायचाच ! ” बाबूराव टोचून बोलले, “ काहीतरी अफाट, अचाट असेल तो प्रसंग ? ”

“ तुम्ही अस म्हणणार हे ठाऊकच होत मला ! ” बेपर्वाईन भाऊराव म्हणाले “ नाहीतरी एवढ्या अद्भूत गोष्टीवर तुमचा विश्वास बसणार नाहीच ! ”

तो विषय तिथच थाबला नंतर चहाफराळाच आल नि आम्ही त्याचा समाचार घेऊ लागलो. पण आम्हा सर्वांची मन मात्र एक प्रकारच्या अस्वस्थतेनं पछाडलेली होती. काय गोष्ट असावी भाऊरावाची? ही कल्पना कितीहि नको म्हटल तरी मनात वरचेवर डोकावून जायची भाऊरावाच्या गोष्टीची आम्ही कितीहि टिगल करीत असलो, तरी त्याच्याकडून एखादी नवी गोष्ट ऐकायला आम्ही नेहमीच उत्सुक अस् हे नाकारण्यात अर्थ नाही अखेरीस मी म्हणालो, “ भाऊराव, मागाना, तुम्हाला कुठली गोष्ट आठवली ती ? ”

भाऊरावाचा चेहरा जरा खुलला पण त्यानी विचारल, “ कशाळा ? नंतर मग टिगल करायला ? ”

“ नाही, नाही ! ” “ मागा भाऊराव ! ” “ गोष्ट झालीच पाहिजे ! ” असा सर्वांनी भाऊरावावर एकच गिल्ला केला आपली गोष्ट ऐकण्याची आम्हाला पुष्कळच उत्सुकता आहे, हे आमच्याकडून अस अप्रत्यक्ष रीतीन कबूल करून घेतल्यानंतर भाऊराव म्हणाले, “ तुम्हाला तो आपला नाना बडवे माहीत आहे ना ? ”

“ तो कवि ? ” बाबूरावानी विचारल

“ हृदयक्रिया बंद पडून वारला तो ? ” मी विचारल

“ ह ! ” आमच्यापेक्षा आपणाला खूपच अधिक माहिती आहे असं दाखवणार स्मित करून भाऊराव म्हणाले, “ हृदयक्रिया बंद पडून त्याला मृत्यु आला नाही त्यानं आत्महत्या केली होती, पण नंतर ते लपवण्यात आलं ! ”

“ तुम्हाला हो कस कळल त्यानं आत्महत्या केली हे ? ” विष्णुपतांनी शका काढली.

“ कदाचित् प्लँचेटवर येऊन सांगितलं असेल त्यानं ! ” बाबूराव म्हणाले.

“ तुम्ही अशी टिगल केली म्हणून मी काही दबणारा माणूस नाही ! ” भाऊराव करारीपणानं म्हणाले, “ मी जे बोलतो ते ते सारं भरपूर पुराव्याच्या

बाबारावरच बोलतो. नाना बडव्यान आत्महत्या करण्यापूर्वी मला एक चिठ्ठी लिहून ठेवली होती नि तिच्यांत त्यानं आपण आत्महत्या करीत आहोंत, असं स्पष्टच लिहून ठेवलं होतं. ती चिठ्ठी अजूनहि आहे माझ्याजवळ. वेळप्रसंग झाला तर दाखवीन पुढे मागं ! ”

भाऊरावाच्या ह्या सरबत्तीनं आम्ही निरुत्तर झालो होतो. मी म्हणालो, “ बरं, मग पुढं ? ”

‘ असे वठणीवर या ! ’ असं दाखविणाऱ्या दृष्टीनं आमच्याकडे एकदा पाहून भाऊराव म्हणाले, “ ह्या नाना बडव्याचं सुरंगा पणजीकर नावाच्या एका मुलीवर प्रेम होत. सुरंगा पणजीवर हे नाव तुम्हाला कदाचित् ऐकून ठाऊक असेल ? ”

“ हो, ती गाणारी ना ? ” मीं विचारलं.

“ तिच्या भावगीतांच्या चारपाच रेकॉर्ड्स्हि आहेत ” बाबूराव म्हणाले, “ तिची ती ‘ चल आबेवनात सजणी ’ ही ध्वनिमुद्रिका बरीच लोकप्रिय झाली होती ! ”

हं, तीच ती. (भाऊराव सांगू लागले.) नाना बडवेला गायन अतिशय आवडायचं नि ही सुरंगा पणजीकरहि त्याला अतिशय आवडायची. त्यांचं लग्न होण्याच्या आड जातीची अडचण येत होती. नाना होता माध्यमीन कुबल यजुर्वेदी ब्राह्मण, तर सुरंगा होती गोव्यांतल्या एका कलावतीणीची पोरगी ! तरी साऱ्या सामाजिक अडचणीना दूर सारून तिच्याशी लग्न करायचं असा नाना बडवेनं निश्चय केला होता. जेव्हा पाहावं तेव्हा नाना आपला सुरंगाच्या घरी तिचं गायन ऐकत पडलेला असायचा. पुष्कळदा तो कविता करी आणि सुरंगा त्या आपल्या सुरेल गळ्यावर म्हणून दाखवी. मला जेव्हा जेव्हा नाना भेटे, तेव्हा तो सुरंगाच्या गायनाचं माझ्याकडे मोठ्या तल्लीनतेन वर्णन करायचा. ‘ गंधर्व ’, ‘ अप्सरा ’, ‘ हिराबाई ’, ‘ स्वर्गीय ’, ‘ अमृततुल्य ’ अशा बऱ्हेचे शब्द तो नेहमी तिच्या गायनाचं वर्णन करतांना वापरायचा. एक-दोनदा तो मलाहि सुरंगाचं गायन ऐकायला तिच्याकडे घेऊन गेला होता. बरी नात होती पोरगी. अगदी ‘ स्वर्गीय ’, ‘ अमृततुल्य ’ वगैरे शब्द काही वापरता आले असत तिच्या गायनाच्या बाबतींत, पण मानांका तसं वाटत होतं. कदाचित्, ती तरुण होती नि ती सुंदर होती, म्हणून तिचं गावण ‘ स्वर्गीय ’ वगैरे वाटत

असेल त्याला. तें कांही असो. नाना सुरंगाच्या गायनानं अगदी वेडा झाला होता. तो तंबोरा घेऊन गात बसे आणि नाना अगदी मान तुटायला येईपर्यंत माना डोलवीत बसे !

साधारण वर्षभर ही राघूमैना अशी सुखांत होती. सुरंगाशीं लग्न करायला नाना आता अगदी आतुर झाला होता. पण दैवाला त्या प्रेमी जोडण्याचं सुख पाह-वलं नाही. सुरंगा विप्रमान आजारी पडली. नानानं तिच्या औषधोपचारांकरता पाण्यासारखा पैसा खर्च केला. गांवांतले सारे डॉक्टर नि वैद्य तिला कोळून पाजले. पण त्याच्या प्रयत्नांना यश आलं नाही अखेरीस तापाच्या अठराव्या दिवशी सुरंगा इहलोक सोडून गेली.

नाना बडवेच्या मनावर हा मोठाच आघात झाला. त्यान जेवणखाण सोडलं रडूनरडून त्याच्या डोळ्यातल्या अश्रूच्या टाक्या रिकाम्या झाल्या. तो जवळजवळ भ्रमिष्टच झाला. आपली दृष्टि शून्यात लावून तो तासचेतास बसून राही, आणि मध्येच दुःखाचा उमाळा आला की तो ओक्सा-बोक्सी रडू लागे. कितीतरी दिवसात त्याचा डोळ्याला डोळाहि लागला नाही.

त्याची ही स्थिति पाहून मला त्याची कीव आली मी त्याची समजूत घालण्याचा खूप प्रयत्न केला, पण त्याच्यांत काहीच फरक पडला नाही. अखेरीस त्याच्या मनाला विरूगळा पाडण्याची मला एक युक्ति सुचली. माझ्या-कडे अडगळीत कितीतरी दिवसापासून एक रेडियो पडलेला होता. तो मी साफसुफ करून घेतला नि एक दिवस तो त्याच्या घरी नेऊन टाकला. माझ्या कल्पनेप्रमाणे हळूहळू नाना रेडियो लावून त्यावरील मगीताचे कार्यक्रम ऐकत बसू लागला. तो आता इतराशी बोलचालू लागला वर्तमानपत्रं, कादंबऱ्या वाचू लागला. जेवणखाणहि पोटभर करू लागला

मी त्याला रेडियो दिल्यानंतर साधारण पंधराएक दिवसानी तो माझ्या-कडे आला नि मला बाजूला घेऊन अगदी हलक्या स्वरात म्हणाला, “ भाऊराव, तुम्हाला अबदुल करीमखाचं गाणं ऐकायच आहे ? ”

“त्यांच्या रेकार्ड्सच ऐकणार आहेस ना तू ? ” मी विचारलं , “ त्या तर मी पुष्कळदा ऐकल्या आहेत ! ”

“ रेकार्ड्स नाहीत ! अगदी अस्सल त्यांच्या गळ्यांतून बाहेर पडणारं गायन ! ” नाना म्हणाला.

माझी समजूत होती, नानाचा भ्रमिष्टपणा नाहीसा झाला होता म्हणून. पण त्याच्या ह्या बोलण्यात त्या माझ्या समजूतीला चागलाच धक्का बसला. मी विचारलं, “त्याच गाण तू कस ऐकवणार मला? खासाहेब स्वर्गवासी होऊन तर कितीतरी वर्ष झालीत ! ”

“ हो ! ” किंचित हसून नाना म्हणाला, “ मला वाटलं होतं तुम्ही अशी शका काढणार म्हणून ! पण खासाहेब आज रात्री स्वर्गातून गाणार आहेत ! अगदी खऱ्याखऱ्या अर्थाने त्याच ‘ स्वर्गीय ’ संगीत आज रात्री आपल्याला ऐकायला मिळणार आहे ! ”

ह्या नानाला आता कोठल्या मानसशास्त्रविशारदाला दाखवावा, ह्यावर मी विचार करू लागलो. माझ्या मनातला विचार नानाला समजला असावा. तो हसून म्हणाला, “ तुम्हाला ही गोष्ट अशक्य वाटते ना ? मी भ्रमिष्ट झालों आहे, असं वाटतं ना तुम्हाला ? पण आज रात्री बाराच्या नंतर माझ्याकडे या, आणि अब्दुलकरीमखाच गाण तुम्हाला रेडियोवर ऐकवलं नाही तर मला सांगा ! ”

नाना पूर्ण आत्मविश्वासाने बोलत होता भ्रमिष्टपणाच तसं दुसरं लक्षणहि त्याच्या वागणूकीत काहीच दिसत नव्हतं. पण तो सांगत होता त्याच्यावर मी विश्वास तरी कसा ठेवू ? मी विचारलं, “ कुठल्या स्टेशनावरून गाणार आहेत खासाहेब ? ”

“ स्वर्गवाणीच्या अलकापुरी केंद्रावरून ! ” नाना म्हणाला त्याच्या ह्या उत्तराने माझ्यावर काय परिणाम होतो, हे तो मोठ्या कुतुहलाने पहात राहिला अर्थात् त्याच ते उत्तर ऐकून तर मी चागलाच गोधळून गेलो होतो. मला त्या तशा स्थितीत पाहताना त्याला मोठीच गंमत वाटत असावी. मी कमावसा उद्गारलो, “ स्वर्गवाणीच्या अलकापुरी केंद्रावरून ! काय म्हणतोस काय तू नाना ? ”

“ भाऊराव, असं भ्रमिष्टासारखं काय करता ? ” नानाने मला हसत हसत विचारलं “ त्यात तुम्हाला एवढं अशक्य ते काय वाटतं ? अहो, ह्या मृत्युलोकात जशी आकाशवाणी आहे, तशी स्वर्गलोकातहि स्वर्गवाणी आहे ! ”

“ असेल ! पण ते तुला कसं कळलं ? ” मी विचारलं, “ तू तर अजून स्वर्गात गेलेला नाहीस ! ”

“जाईन ! कबकरच जाईन ! ” नाना हसून म्हणाला, “कारण माझी सुरंगा तिथ स्वर्गातच आहे ! ”

“हे पहा नाना,” मी त्याची समजूत घालण्याच्या उद्देशानं म्हणालो, “तू आता घरी जाऊन एकादी झोपेची गोळी घे आणि जरा स्वस्थ पडून रहा पाहू ! ”

“तुम्हाला हे सार खोट वाटत ना ? ” नाना म्हणाला, “पण आज रात्री तुमची स्वर्गवाणीविषयी खात्री करून देतो खासाहेबाच गाण तुम्हाला ऐकवलं म्हणजे झाल ना ? ”

“हो हो ! ” मी म्हणालो, “मग तर कबलच करीन की मी ! पण त्या स्वर्गवाणीचा शोध तुला कसा लागला ? दुसऱ्या कोणालाच कसा कधी स्वर्गवाणीचा कार्यक्रम ऐकू आला नाही ? ”

“बरोबर आहे तुमची शका ! ” नाना म्हणाला, “मलाहि हीच शका येते पण मला वाटत, तुमच्या त्या जुन्या रेडियोत ताराची अशी काही विशिष्ट गुतागुत झालेली असावी की स्वर्गवाणीचे कार्यक्रमहि त्यात घेता येत असावेत. काय आहे ते काही सांगता येत नाही पण काल रात्री त्या रेडियोवर मी स्वर्गवाणीचा कार्यक्रम ऐकला, एवढ मात्र खऱं ! ”

“होय ? ” मी आश्चर्यात विचारलं

“होय काल रात्री मी रेडियो लावून आरामखुर्चीत बसलो होतो दिल्ली केद्रावरून रोशनआरा बेगमच गायन चालू होत गायन ऐकता ऐकताच केव्हा झोप लागली कोण जाणे ! पण जेव्हा मी जागा झालो, तेव्हा ‘चल आवेवनात मजणी’ ह्या भावगीताचे मला पूर्ण परिचित असलेले स्वर माझ्या कानावर येऊन पडत होते; आणि त्याच स्वरानी मी झोपेतून जागा झालो होतो. रेडियोतून ते स्वर बाहेर पडत असलेले पाहून मी तर आश्चर्यचकितच झालो मी स्वप्नात तर नाही ना ? अशीहि मला शका आली मी स्वतःलाच चिमटा घेऊन पाहिला मी स्वप्नात नव्हतो. सुरंगाच्या ‘चल आवेवनात मजणी’ ह्या प्रसिद्ध भावगीताचे स्वर मी प्रत्यक्षच ऐकत होतो. ती कोणी फोनवर लावलेली रेकार्डहि नव्हती. कारण मला ऐकू येणारी साथ बैठकीतल्या गाण्यासारखी होती. रेडियोचा दिवाहि लागलेला होता आणि त्या रेडियोतूनच ते स्वर बाहेर पडत होते हे निःसंशय ! हा काय प्रकार आहे हे मला कळेना. माझी छाती धड-

षड् लागली. सुरंगा तर हें जग सोडून केव्हाच गेली होती. मग तिचं गाणं रेडियो-वरून कसं ऐकू येत होतं ? आणि कोठल्या केंद्रावरून ती गात होती ? मी झोप-तांना लावलेलं केंद्र तर दिल्ली होतं. पण दिल्लीचा कार्यक्रम एवढ्या अपरात्री कसा चालू आहे ? आणि असला तरी सुरंगा तिथं कशी गाते आहे ? अनेक प्रश्नांनी माझ्या मनांत गर्दी केली. पण ह्या प्रश्नाची उत्तरं तरी मला कशी सापडणार होती ? ज्या केद्रावरून तिचं गायन प्रक्षेपित होत होतं, त्या केद्राच्या बुलाऱ्यानं आपल्या केद्राचं नाव सांगितल्याशिवाय तें शक्य नव्हतं सुरंगाचे ते मला अत्यंत आवडणारे सूर एका बाजून मी आधाशीपणानं कानात साठवून ठेवत होतो. एका बाजून वाटत होतं की हे गाणं असंच चालू राहावं, ते कधीच मपू नये ; नि त्याचवेळी दुसऱ्या बाजून वाटत होतं, केव्हा एकदा हे गाणं संपेल आणि आपल्याला त्या केद्राचा ठावठिकाणा लागेल. ह्या विचित्र मनःस्थितीत मी थोडा वेळ काढल्यावर सुरंगा गायची थाबली. तिचे स्वर्गीय, अमृततुल्य स्वर मध्यरात्रीच्या त्या शांत वातावरणात विलीन झाले आणि बुलाऱ्याचे शब्द माझ्या कानावर आले, ' आम्ही स्वर्गवाणीच्या अलकापुरी केद्रावरून बोलत आहोंत. आताच आपण स्वर्गात नुकत्याच आलेल्या भावगीतगायिका सुरंगा पणजीकर ह्याच मृत्युलोकात अत्यंत लोकप्रिय झालेलं भावगीत ऐकत होतां. आता आमच्या उद्याच्या कार्यक्रमाविषयी एक महत्त्वाची घोषणा ऐका. भार-तीय प्रमाणवेलेप्रमाणे उद्या रात्री एक वाजता गायनसम्राट खासाहेब अबदुल करीमखां ह्याचे आमच्या केंद्रावरून गायन होईल. मृत्युलोकाकरता केलेलं आमचं हें खास प्रक्षेपण आता समाप्त होत आहे. आम्ही आपल्या सेवेस उद्या रात्री एक वाजतां पुन्हा हजर राहूं तोपर्यंत आज्ञा द्यावी. जय स्वर्गलोक. इंद्रदेव झिदा-बाद ! ' बुलाऱ्याची ही घोषणा ऐकून मी तर आश्चर्यचकितच झालों. एवढ्यात कचेरीत दोनाचे टोल पडले, आणि स्वर्गवाणी बंद झाली. रेडियो बंद करून मी बिछान्यावर पडलों. पण माझ्या डोळ्याला डोळा लागला नाही ! — ”

नानां ही लांबलचक हकीकत सांगितली, नि ' आता तरी तुमचा विश्वास बसतो ना ? ' अशी पृच्छा करणाऱ्या दृष्टीनं त्यानं माझ्याकडे पाहिलं. मी म्हणालों, " अगदीच कांही अशक्य दिसत नाही, तूं सांगतोस तें ! नाही तरी पुराणांतहि आकाशवाणीचा उल्लेख आहेच ! ”

त्या संबंध दिवसभर मला मुळीच चैन पडली नाही. केव्हां रात्रीचा एक वाजतो, स्वर्गवाणीच्या अलकापुरी केंद्राचं मृत्युलोकांकरता खास प्रक्षेपण केव्हा सुरू होतं आणि खासाहेब अब्दुल करीमखांचं गाणं मी ऐकतों, असं मला होऊन गेलं होतं. मधूनमधून शंका येई, पण हें कसं शक्य आहे ? नाना एक वेडपट आहे, म्हणून आपणहि त्याच्या नादी लागून रात्रीचं जागरण करण्याचा वेडेपणा करायचा की काय ? त्या नानाला काहीतरी भास झाला असेल ! पण मग वाटे, त्याचं काय सांगावं ? जगांत काय असे चमत्कार घडत नाहीत ? स्वर्गलोक खरोखरीच नसेल कशावरून ? आणि स्वर्गातहि रेडियो नसेल कशावरून ? रेडियोचा शोध लावणारा मार्कोनी तर स्वर्गात नक्कीच असेल. मग स्वर्गातहि रेडियो सुरू करण्याचा खटाटोप केल्याशिवाय तो थोडाच स्वस्थ बसून राहिला असेल ?

अखेरीस हो नाही करतां करतां मी रात्री नानाकडे जायचं असं ठरवलं. म्हटलं, फार तर जागरण घडेल. नाना भ्रमिष्ट झाला आहे ह्याचा पुरावा मिळेल. पण जर खरोखरच स्वर्गवाणी अस्तित्वांत असेल तर ? स्वर्गवाणी ऐकण्याचा केवढा महान् योग हा आयता चालून आला आहे !

रात्रीच जेवण झाल्यावर मी नानाकडे गेलो. अकरा वाजेतो सर्व भारतीय केंद्र बंद झाली. साडेअकराला भारतीय नभोवाणीवरील, अफगाण आणि पर्शियन प्रक्षेपणहि बंद झाली. पण नानानं रेडियो तसाच दिल्ली केंद्रावर लावून ठेवला होता. तो एक वाजेपर्यंतचा काळ माझा जातां जाईना. तेवढ्या वेळात मी विड्याचीं दोन बंडलं फक्त केली. अखेरीस एक वाजावयास आला आणि रेडियोतून 'कूडस' असा आवाज उमटू लागला. थोड्याच वेळात स्वर्गवाणीचे मेघमल्हार रागांतले खुणेचे स्वर ऐकू येऊं लागले. नंतर एकाचा ठोका पडला आणि बुलारी बोलू लागला,

“ नमस्ते, मृत्युलोकावरील पौरजनहो, नमस्ते. आम्ही स्वर्गवाणीच्या अलकापुरी केंद्रावरून बोलत आहोत. मृत्युलोकावरील भारत देशाकरता आमचं हें खास प्रक्षेपण आहे. आज खासाहेब अब्दुल करीमखां ह्यांचं गायन सादर करतांना आम्हांला अतिशय आनंद होत आहे. प्रथम ते 'उगींच कीं कांता - ' हें पद म्हणतील. खासाहेब अब्दुल करीम खां ”

बुलान्याची घोषणा संपली. खासाहेबांनी एकदा खाकरून घसा साफ केला, आणि खासाहेबाची ती स्वर्गीय आवाजी— पण आता ते खरोखरच स्वर्गात असल्यामुळे ह्या 'स्वर्गीय' शब्दाला इथ काही अर्थच उरत नाही म्हणा ! — आमच्या कानावर येऊन पडू लागली.

माझ हृदय आनंदाने उचबळून आले. स्वर्गवाणीचा शोध आम्हांला लागला होता !

नंतर मी रोज रात्री नानाकडे जाऊन स्वर्गवाणीचे कार्यक्रम ऐकू लागलों. आज काय मिस मलकाजान ऑफ आग्न्याच गायन, आज सैगलच भावपूर्ण गायन, आज मजीखा, आज बडेअल्ली हुसेनखा, आज रहमतखा, तर आज प्यारेसाहेब अशा मोठमोठ्या खासाहेबाच्या आणि पलुस्करबुवा, भातखडेबुवा, वझेबुवा अशा नामांकित बुवाच्या गायनाच्या मेजवान्या आम्ही रोज झोडू लागलो आणि एक दिवस तर खुद्द सगीतसम्राट तानसेनच गाणं आम्ही ऐकलं ! होय. खुद्द तानसेन तो गवयाचा युगायुगाचा सम्राट ! — शिवाय गधर्व, किन्नर, तुबरू, नारद वगैरे स्वर्गातील मूळची गवई मडळीहि मधून मधून हजेरी देऊन जातच.

आणि मग एके दिवशी बुलान्यान घोषणा केली, " उद्या रात्री भारतीय प्रमाणवेलेप्रमाणे एक वाजतां, आपल्या गोड गळ्याने आणि गोड स्वभावाने स्वर्गलोकात अल्पावधीत लोकप्रिय झालेल्या भावगीतगायिका कुमारी सुरगा पणजीकर ह्यांचे गायन होईल आणि आम्हास घोषणा करण्यास आनंद वाटतो की, स्वर्गलोकातील सुप्रसिद्ध मृदंगवादक तुबह हे त्यांना साथ करतील. लक्षात ठेवा, उद्या रात्री एक वाजता — "

सुरगा पणजीकरच गाण ऐकण्याची मला विशेषशी उत्सुकता नव्हती— एवढ्या बड्याबड्या गवयाची गाणी ऐकल्यावर तिच्या गायनाची काय पत्रास ? त्यातून तिच्या गायनातल्या माधुर्यपिक्षा तिच्या रूपातल्या सौंदर्यामुळेच ती एक प्रसिद्ध गायिका झाली होती असा माझा समज होता. तरी पण केवळ नानाच्या आग्रहाखातर दुसऱ्या दिवशी रात्री तिच गाणं ऐकण्याकरता येईन, असं मीं नानाजवळ कबूल केलं आणि त्याप्रमाणे मी गेलोहि असतो —

पण संध्याकाळपासूनच वादळी हवेला सुरवात झाली होती. आज आता बाहेर ज्याप्रमाणे पंचमहाभूतं पिसाळल्यासारखी वागत आहेत, तशीच त्या दिवशीहि तीं वागत होती. संध्याकाळी सात वाजतांच बाहेर मिट्ट अंधार पडला

होता. रस्ते चिखलानं भरून गेले होते. वारा इतका गार बहात होता की, नुसती खिडकी उघडायलादेखील जीव घेत नव्हता. मग घरांतून बाहेर पडायची गोष्टच कशाला? सुरंगाचं गाणं ऐकायला आधीच मी उत्सुक नव्हतो पावसा-चिखलानून केवळ तिचं गायन ऐकण्याकरता जाण्याचं दिव्य करण्याइतक काही मला तिचं गायन 'स्वर्गीय' 'अमृततुल्य' वाटत नव्हतं ! म्हणून मी नानाकडे जाण्याचा बेत रद्द केला आणि एक उबदार दुर्लई पाघरून घेऊन दहा वाजताच गाढ झोपी गेलो.

दुसऱ्या दिवशी उठल्यावर सहज नानाकडे चक्कर टाकावी, आणि रात्रीचा सुरगाचा कार्यक्रम कसा झाला ह्याची चौकशी करावी म्हणून मी नानाकडे गेलो.

नानाच्या खोलीचा दरवाजा नुसताच लोटलेला होता "काय नाना ? काय चाललय ?" असे प्रश्न विचारीत मी खोलीत शिरलो, आणि जे भयानक दृश्य माझ्या दृष्टीस पडलं, ते पाहताच मी थबकून उभा राहिलो

नाना आपल्या नेहमीच्या आरामखुर्चीत गाढ झोपी गेल्याप्रमाणे पडला होता पण त्याची मान एका बाजूला लोंबकळत होती. त्याच्या गरीरावर एक विचित्रच अवकळा पसरलेली होती त्याच्या जवळच्याच टेबलावर रेडियो होता. पण कोणीतरी घाव घालून त्याचा चुराडा करून टाकला होता !

टेबलावर माझ्या नावाची एक चिठ्ठी लिहून ठेवलेली मला दिमली. ती मी थरथरत्या हातान उचलून घेतली. पाणावलेल्या डोळ्यांनी ती मी झरझर वाचून काढली. मग मी ती खिशात ठेवून दिली आणि झाल्या प्रकाराची पोलीसात वर्दी दिली.

हृदयक्रिया अकस्मात् बंद पडून नानाला मृत्यू आला असं जाहीर करण्यांत आलं, आणि त्याच्या शरीराला अत्य संस्कार देण्यांत आला.

त्यान मला लिहिलेली चिठ्ठी अशी होती —

'प्रिय भाऊराव,

काल रात्री सुरंगाचं गाणं ऐकायला तुम्ही आला नाहीत एका अर्थी ते बरंच झालं.

रात्री हवा वादळी होती आणि सुरंगाचा कार्यक्रम चांगलासा ऐकू आला नाही.

परंतु मला दुसरंच कांहीतरी ऐकू आलं आणि स्त्री ही किती चंचल, विक्रमसघातकी असते, ह्याचं प्रत्यंतर मिळालं.

तिच्याकरता मी इथं झुरतो आहे. जवळजवळ बेडा झाळों आहे. ती स्वर्गात आहे असं कळल्यावर तिच्या भेटीकरता मीहि स्वर्गात जाणार होतो. त्याकरता मी जालीम विषहि आणून ठेवलं होतं. म्हटलं, तिच्या सहवासांत ह्या पृथ्वीवर नाही तरी स्वर्गात तरी कायमचं राहूं !

ही चिठ्ठी लिहून होताच मी विष घेणार आहे. हा लोक सोडून जाणार आहे. पण परमेश्वरानं मला स्वर्गात पाठवू नये. तरकांत टाकावं. स्वर्गात सुरंगा आहे, म्हणूनच मला स्वर्गात जाण्याची इच्छा नाही !

तिच्या पाठोपाठ मीहि स्वर्गात येणार आहे, ह्याची सुरंगाला कल्पना नसेल. म्हणूनच तिनं स्वर्गात तुंबरूबरोबर नवीन प्रेमप्रकट्टण करायला सुरवात केलेली दिसते. त्याची साथ गाण्याच्या बैठकीपुरतीच मर्यादित न ठेवतां सारा जन्मभर घेण्याचा तिचा बेत दिसतो.

काल रात्री रेडियो सारखा खडखडत होता. सारखे ' कुई SS क्विक् कॉक् कॉक् कॉक् कॉक् - ' असे विचित्र आवाज ऐकू येत होते. तरीपण माणं संपताच तुंबरूनं वाहवा ! ' म्हणून उच्चारलेला शब्द मला स्पष्ट ऐकू आला, आणि त्या पाठोपाठ मला आवाज ऐकू आले:

“ च्यूक् ! च्यूक् ! ”

“ इश्य ! ”

ते दुष्ट रेडियो मी फोडून टाकला आहे !

तुमचा दुर्वी
नाना.'

कला आणि कुलीन !

जेव्हा प्रथमच आमच्या 'श्री कथाकली नृत्यकला मंडळी' च्या नृत्याच्या प्रयोगाच्या जाहिराती ह्या बकाल मुंबापुरीत झळकल्या, तेव्हा कलाप्रिय रसिकवर्गात एकच कुतूहलपूर्ण खळबळ उडून गेली. बरीच वर्षे कुलीनपणा आणि उच्च अभिरुचि ह्याविषयीच्या खुळचट समजूतीनी गळ-चेपी झालेली नृत्यकला त्यावेळी नुकतीच कोठे आपलें ठेचलेलें डोकें हळूहळू परंतु नक्की वर काढू लागली होती. समाजांतील उच्च समजला जाणारा बस नृत्यकलेकडे अधिक सहानुभूतीने आणि कलेच्या दृष्टीने पाहू लागला होता. नृत्य ही एक उच्च कला आहे, (अर्थात् कला म्हटली की ती उच्चच असली पाहिजे) व पूर्वीच्या सुसंस्कृत आणि कुलीन आर्यगृहिणीहि नृत्यांत प्रवीण होत्या, ह्याविषयी पुराणें आणि शास्त्रे ह्यांतून आधार काढून दाखविण्यात विद्वान संशोधकांची अहमहमिका लागून राहिली होती. कुलीन स्त्रियांनी नृत्यकलेला बाहून घेतल्या-शिवाय त्या उच्च कलेला ऊजितावस्था येथें शक्य नाही, असें नृत्यकलेचे चहाते मोठ्या कळकळीने टाहो फोडून सांगत होते. उलट, 'संस्कृति,' 'नीतिमत्ता,' 'शील' वगैरेसंबंधींच्या कोत्या आणि द्वापारयुगीन कल्पनांना चिकटून राहणाऱ्या सनातन्याच्या विरोधाची टिमकी, नृत्यकलेच्या अभिमान्यांनी उडवून दिलेल्या गजबजाटांत कोणासच ऐकू येईनाशी झाली होती.

आणि अशा, नृत्यकलेविषयी जनतेची जिज्ञासा, सहानुभूति आणि आवड जागृत झाल्यावेळीच आमची 'श्री कथाकली नृत्यकला मंडळी' मूबईत उपस्थित झाली होती. मग लोकांत जिज्ञासायुक्त खळबळ उडून गेली असल्यास त्यांत मुळीच नवल नव्हतें. विशेषतः आमच्या मंडळीतील मुख्य नर्तकी-नृत्यांगना - छे, पण ह्या शब्दांना अकुलीनपणाची झाक मारते- नायिका श्रीमतीः रोहिणीदेवी, हिचे जे साधे आणि नाचाच्या वेळचे फोटो मधून मधून वर्तमानपत्रातून छापून येत, त्यामुळे तर रसिक जनतेचें, ह्या आसच्या 'कथाकली नृत्यकला मंडळी' बद्दलचें कुतूहल शुक्लेदुप्रमाणे कलाकलांनी वाढतच गेलें होतें.

अखेरीस तो सुवर्णाचा दिवस- किवा अधिक समर्पक शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे ती सुवर्णाची रात्र उजाडली. ज्या भव्य नाटकगृहांत नृत्याचा प्रयोग व्हावयाचा होता, त्याभोवती आज सकाळपासून ह्या अवाढव्य नगरीतील कलो-पासक आणि सौंदर्योपासक रसिकाची एकच हुल्लड उडून गेली. दुपारी तीनच्या आधीच सर्व तिकिटे खलास होऊन बऱ्याच रसिकाची दारुण निराशा झाली. आठ वाजताच सर्व नाटकगृह निरनिराळ्या जातीच्या, धर्माच्या आणि देशाच्या रसिकवर्गांतील प्रतिनिधींनी भरून गेलें. त्यांत आजतागायत पोषाख केलेले तरुण रसिक होते, इद्रधनुष्याशी किवा रंगीबेरंगी फुलपाखराशी स्पर्धा करूं पाहणाऱ्या साड्या नेसलेल्या रसिक तरुणी होत्या आणि देशोदेशीच्या कलाचा रसास्वाद चाखलेले पोक्त आणि अनुभवी वृद्धहि त्यांत होते समाजा-तील उच्च अभिरचीच्या आणि सुसंस्कृत वर्गाचा तो श्रोतृसमुदाय म्हणजे निव्वळ अर्क होता त्यात पारशी होते, गुजराती होते, मुसलमान होते, आणि चारदोन महाराष्ट्रीयहि होते त्याबरोबरच राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति व्हावी म्हणून तनमनधन अर्पण करून अर्हनिश झटणारे काही देशभक्त व देशसेविका यांनाहि मोठ्या मानाने पुढील रागांवर आणून बसविण्यात आले होते. शिवाय लोकमताचे कर्ते असे काही सपादकहि मोफतात आणून बसविलेले होते.

जसजसा घड्याळाचा काटा नवाकडे सरकू लागला, तसतशी प्रेक्षक-वर्गाच्या उत्साहसागराला भरती येऊ लागली. हळूहळू सर्व नाटकगृहांत शांतता पसरू लागली. आपण आता थोड्याच वेळात कोणते स्वर्गीय दृश्य पाहणार, ह्याबद्दलच्या गोड हुरहुरीमुळे सर्व आबालवृद्ध प्रेक्षकाच्या रसिक हृदयाना गुदगुल्या होऊ लागल्या. रंगभूमीवर टागलेला तो भव्य मखमलीचा पडदा केव्हा एकदा बाजूस सारला जातो, आणि आपण आपल्या सौंदर्योपासक रसिक पण मर्त्य डोळ्यांचे पारणे फेडून टाकतो असे प्रत्येकास होऊन गेले होते जो तो एकसारखा आपल्या घड्याळाकडे पाही आणि आजच ह्या घड्याळाला साव-काश चालायला काय झाले, असे पुटपुटत त्रासून ते आपल्या दृष्टीसमोरून दूर करी. सर्वांची सारखी चुळबूळ चालली होती. नवाला दहा मिनिटे-सर्वांचे लक्ष पडद्याकडे लागले. नवाला सात मिनिटे-स्तब्धता गंभीर होऊ लागली नवाला पाच मिनिटे-रंगभूमीवरून मंडळीच्या आर्केस्ट्राचे कर्णमधूर स्वर येऊन कानाना गुदगुल्या करूं लागले. नवाला तीन मिनिटे-जळलेल्या धुपाच्या मादक दपनि सर्व नाटकगृह भरून गेले. नवाला एकच मिनिट-नऊ !

तो भरजरी मखमलीचा भव्य पडदा गंभीरपणाने दुभंगला गेला. चक्रवाक आणि त्याची प्रिया यांच्यामध्ये अडथळा आणणारे पर्ण दूर सारलें जावें, त्याप्रमाणे वाटून प्रत्येकाने समाधानाचा सुस्कारा टाकला. सर्वांची दृष्टि त्या राजशाली रंगभूमीवर खिळून राहिली.

नवाचे ठोके पडतांच ऑर्केस्ट्राचे स्वर एकदम मोठे झाले. एक प्रकारचें भव्यगंभीर वातावरण सर्व नाटकगृहात निर्माण झाले, आणि जिची इतका वेळ ते चिकार गर्दीने भरून गेलेलें नाटकगृह एक व्यक्ति असल्याप्रमाणे, अनिमिष नेत्रानी वाट पाहात होते, ती श्रीमती रोहिणीदेवी—नृत्यकलेची सजीवनी श्रीमती रोहिणीदेवी—नृत्यकलेची अनभिषिक्त सम्राज्ञी श्रीमती रोहिणीदेवी—एखाद्या राजहसीप्रमाणे, हृदयाला हेलकावे देणाऱ्या ऑर्केस्ट्राच्या संगीताच्या ठेक्यावर, आपले एक एक कोमल पाऊल टाकीत अवतीर्ण झाली अहाहा ! त्या वेळचा त्या रसिक प्रेक्षकवृंदाचा उत्साह काय वर्णावा ! श्रीमती रोहिणीदेवीच्या प्रत्येक पदक्षेपाबरोबर जणू काय साक्षात नृत्यदेवताच अवतीर्ण होत होती ! रंगभूमीवरील सहस्त्ररश्मि दीपाच्या झगझगीत उजेडात आपल्या पुराणकालीन पोषाखात तिने आगमन करताच जणू काय स्वर्गातून प्रत्यक्ष ऊर्वशीच अवतरल्याचा सर्वांना भास झाला. टाळ्याचा एकच कडकडाट झाला. त्यांत ऑर्केस्ट्राचे स्वर ऐकू येईनातसे झाले, आणि नाट्यगृहाचे छप्पर उडून जाते की काय, अशी त्याच्या मालकाला भीति पडली ! सुप्रसिद्ध कुलीन नर्तिका श्रीमती रोहिणीदेवी हिचें अपूर्व थाटाने स्वागत झाले.

आणि हें सर्व आपल्या चर्मचक्षूंनी पाहून घेतल्यावर, मीं एक समाधानाचा लाबचलांब सुस्कारा सोडला व अविश्वात श्रमाने आलेला थकवा घालविण्याकरता अतिशय जरूर असलेल्या चहा व सिगरेटची आराधना करण्यासाठी नेपथ्यरचनेच्या खोलीकडे पाऊल वळविलें. चहा घेत असतांना अस्पष्ट ऐकू येणाऱ्या, प्रेक्षकवर्गाच्या रसिकतादर्शक टाळ्याच्या कडकडाटाने मार्श हृदय उत्फुल्लित आणि शरीर पुलकित होत होते.

कारण, प्रिय वाचकहो ! त्या 'श्री कथाकली नृत्यकला मंडळी' चा संस्थापक, व्यवस्थापक व धनको मीच होतो, असें मोठ्या अभिमानाने पण नम्रतेने आपल्या कर्णरंध्रांवर घालण्याची मी परवानगी घेतों.

त्या रात्रीं एक वाजतां तो युगप्रवर्तक खेळ आटोपल्यावर श्रीमती रोहिणीदेवी व रामय्या ह्यांच्या सुखकारक सहवासाचा आनंद चाखीत टॅक्सीतून घरी परत येताना माझ्या खिशात ३९४७ रु. १० आ. आणि ९ पै. एवढी रक्कम खर्च वजा जाता त्या खेळाचें उत्पन्न म्हणून होती. वर वाच्यार्थाने उल्लेखिलेली सुवर्णाची रात्र अक्षरशः सुवर्णाचीच झाली होती.

मी आमच्या मंडळीच्या फ्लॅटमधल्या माझ्या खोलीत येऊन बिछान्यावर पडलो खरा, परंतु आजचा एकदर कार्यक्रम इतका अपेक्षेबाहेर यशस्वी आणि फलदायी झाला होता की, मला तशा परिस्थितीत झोप येणे शक्यच नव्हते. चारच महिन्यापूर्वी मला आजच्या रात्रीचे भविष्य खुद्द 'चिरो' ने सांगितलें असते तरी मी त्यावर विश्वास ठेवला नसता. परंतु तशा अद्भूत गोष्टी घडून आल्या होत्या खऱ्या, व मी जे जे ब्रेत आखीत गेलो होतो, ते सर्व पूर्णपण यशस्वी होत गेले होते हेहि तितकेच खरे.

त्या गोष्टीला साधारण साडेतीन महिने झाले असतील त्या वेळी मी बोमनजीच्या चाळीत एक खोली घेऊन राहात होतो. काहीच उद्योगधंदा नसल्यामुळे आणि पैशाचीहि ददात नसल्यामुळे, रात्रीचे नाटकसिनेमांना जायचें आणि दुपारी तणावून घ्यायची हा माझा कार्यक्रम त्याप्रमाणे मी त्या दिवशी दुपारी —मला वाटते तो रविवार होता— निद्रादेवीच्या वरदहस्ता-खाली निरामयपणे घोरत पडलों असता आकस्मिकपणे माझ्या निद्रेचा भग झाला. चाळीसमोरील पटागणाच्या दिशेच्या खिडकीतून आत शिरून, एका जोराने बडविल्या जाणाऱ्या ढोलक्याचा आवाज माझ्या कानातील पडद्यावर अत्याचार करीत होता. त्या तशा गोगाटात झोप लागणे शक्य नसल्यामुळे, त्या ढोलके बडविणाऱ्याला पूज्य असणाऱ्या व्यक्तीचा उद्धार करण्यासाठी राष्ट्रभाषेला आवाहन करीत मी उठलो आणि खिडकीमध्ये जाऊन उभा राहिलो

खाली नाच चालला होता. थोडा वेळ तो नाच पाहत खिडकीशी उभें राहिल्यावर माझा राग हळू हळू कमी होऊं लागला व माझ्या नकळत मीहि तो नाच पहाण्यात रमून गेलो. एक सतराअठरा वर्षांची काळीसावळी मुलगी रामय्याने ढोलक्यावर वाजविलेल्या केरवा तालावर नाचत होती. तिच्या

अंगावर फाटकीतुटकीं वरुं होतीं आणि त्यांतील छिद्रांतून नुकतेंच तारुण्याचा बहर चढू लागलेले तिचें मुसमुशीत शरीर डोकावीत होतें. प्रियवाचक, तिच्या त्या घटाप्रमाणे किंवा दुसऱ्या कशाप्रमाणे दिसणाऱ्या स्तनांचें, टचटचीत कुचाग्रांचें, लुसलुशीत जघनांचे किंवा पुष्ट नितंबांचें सुललित आणि गुळगुळीत भाषेंत वर्णन करण्यास माझी लेखणी असमर्थ आहे. परंतु, बोमनजीच्या चाळीतील सज्जांतून व खिडक्यातून गर्दी करून उभ्या राहिलेल्या आणि उच्च समाजांत मोडल्या जाणाऱ्या आबालवृद्धांच्या नजरा तिकडे एकाग्रतेनें लागून राहिलेल्या होत्या ह्यावरूनच काय ती तिच्या तारुण्ययुक्त शरीराची आणि सौंदर्याची कल्पना करा, एवढे सांगितले म्हणजे पुरे. तिचे नृत्य आकर्षक होते खास. तिच्या पदन्यासाबरोबर होणारा तिच्या पायातील घुगराचा तालबद्ध नादहि, डोळ्यांना तिची मोहक आकृति जितकी सुखावह वाटत होती, तितकाच कानाना मधुर वाटत होता. सर्व लोक तटस्थपणाने तिच्या त्या नृत्याकडे व जीर्ण वस्त्रातून उत्तू पाहणाऱ्या मुसमुसलेल्या तारुण्याकडे देहभान विसरून पहात होते. अखेर तिचा नाच थांबला व एक फडके घेऊन रामय्या भीक मागत खिडक्याखालून फिरूं लागला. तेव्हा कोठे सर्वजण भानावर आले आणि अशा तऱ्हेचे नाच करून पोट जाळणाऱ्या लोकाच्या अधःपातावर टीका करीत सर्वांनी भराभर खिडक्या बंद करून घरात पोबारा केला.

माझ्या खिडकीशी रामय्या येतांच, मी त्याला वर येण्याविषयी खूण केली. थोड्याच वेळात लोकाच्या फुकटात खेळ पाहण्याच्या वृत्तिविषयीं आपणाशीच काहीतरी पुटपुटत तो व सीतम्मा —ती मुलगी — माझ्या खोलीत आली. त्या दोघाना बसावयास सांगितल्यावर मी विचारले,

“तुझ नाव काय ? ”

“रामय्या ! ”

“हे नाच कुणी शिकवले ह्या मुलीला ? ”

“मीच शिकवले ते तिला. हा आमचा पिढीजाद धंदा आहे. आमच्या देशांत ह्या नाचाना फार मान आहे ! ” रामय्या म्हणाला.

“तुझा देश कोणता ? ”

“मलबार. ”

“पण तू मराठी छान बोलतोस की ! ” मीं जरा आश्चर्याने विचारलें.

“ हो, बाजोबापासून आम्ही इकडेच राहूतो. माझी सर्व जन्म इकडेच वेळा. ”

“ ही मुलगी तुझी कोण ? ”

“ ती माझी मुलगी. ”

नंतर मी जरासा विचार करून त्याला म्हटलें, “ हें बघ, जर महिना शंभर रुपये पगार दिला तर मी सांगतो तसं करायला तुमची तयारी आहे ? ”

“ महिना शंभर रुपये ! ” आश्चर्याने त्याने ‘आ’च वासला.

“ होय, महिना शंभर रुपये. ” मी परत शांतपणाने म्हणालों.

“ आणि काम काय करायचं आम्ही ? ” त्याने उत्सुकतेने प्रश्न केला.

“ काम विशेष काही नाही. ही मुलगी सध्या नाच करते तेच माझ्या कंपनीत करायचे. तुलाहि मधूनमधून नाचावं लागेल. येतं का तुला नाचायला ? ”

“ हो तर मीच तर हिला नाचायला शिकवलं ना ? ”

“ छान तर ! हं. ह्या नाचणाऱ्या मुलीचं नांव काय ? ” कोपऱ्यांत अंग दुमडून बसलेल्या त्या नवयौवन बालेकडे पाहता मी प्रश्न केला.

“ सीतम्मा ! ” रामऱ्या म्हणाला.

“ सीतम्मा ! नांव काही तितकंसं चांगलं नाही. ” मी विचार करीत म्हणालों, “ तिचं नांव बदललं पाहिजे. ”

“ म्हणजे ! ” रामऱ्या आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला. माझ्या प्रत्येक कल्पनेबरोबर त्याला आश्चर्याचे एकावर एक धक्के बसत होते.

“ मुलीची नावं आम्ही लग्न झाल्यावरच बदलतो. ” तो गोंधळून म्हणाला.

“ होय. तिचं हि लग्नच करायचं ! ” मी हंसत हंसत म्हणालों.

कोपऱ्यांत बसलेल्या सीतम्माच्या गालांवर गुलाब की कमळे फुलली. रामऱ्याला माझ्या बोलण्याचा कांहीच बोध न होऊन तो माझ्या तोंडाकडे बऱ्यातच राहिला.

“ म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा अर्थ असा की, तिचं कलेशी लग्न जावायचं ! ” मी म्हटले.

“ कलेशी लग्न ! ” रामऱ्याला माझ्या बोलण्याचा कांहीच अर्थबोध होईना.

“ होय ! आणि तें लग्न करण्यासाठी तिला आधी कुलीन झालं पाहिजे. ”

“ कुलीन ! ” रामय्या उद्गारला.

“ होय, कुलीन ! ‘ कुलीन ’ म्हणतांच असा दचकू नकोस, ” मी म्हणालों.
‘ त्याच्या गोंधळून गेलेल्या मनःस्थितीची मला फारच गंमत वाटत होती.

“ कुलीन म्हणजे ? ” त्याने प्रश्न केला.

“ कुलीन म्हणजे उच्च कुलांतली. ” मी स्पष्टीकरण केले.

“ काय राव थट्टा करतां ? आम्ही डोंबारी ! आम्ही कसे उच्च कुलांतले होऊ ! कांही नको ते. तुमचं ते कलेशीं लग्न नको आणि कुलीनपणाहि नको ! गरिबाची थट्टा करता ! ” असे म्हणत तो जराशा रागानेच जावयास उठला.

“ हे बघ ! ” मीं त्याला थाबवून म्हटले, “ माझ म्हणण तर ऐकून घे. कुलीन होणं तुला वाटतं तितकं अवघड नाही. कुलीन व्हायचं म्हणजे आपण कुलीन आहोत अशी जाहिरात करायची. जो भेटेल त्याला तस सागत सुटायचं. कारण हल्लीच्या दिवसात कुलीनाखेरीज दुसऱ्या कोणाच ऐकून घ्यायला लोक तयार नाहीत. कला आणि कुलीन ह्यांचा कलात्मक संयोग झाल्याशिवाय लोकाना मजा वाटत नाही. ‘ कलेसाठी कला ’ करीत, कला आणि जीवन हा वाद मिटवायचा असतो. हा कलाजीवनाचा जीवन वाद फार मोठा आहे ” मी बोलत होतो खरा परंतु माझं बोलणं रामय्याला मल्याळम्प्रमाणे भासले असेल ! मी काय उगाच त्याची थट्टा चालवली आहे अशा मुद्देने तो उभा होता. म्हणून मी जरा सोप्या भाषेत बोलू लागलो “ हें बघ, अलिकडच्या लोकांची अशी वृत्ती आहे की, त्यांना सर्व काही केलेल चालतं. पण ते ‘ कला ’ आणि ‘ कुलीनपणा ’ यांच्या नावाखालीच केलं पाहिजे. एखाद्या धंदेवाल्या गाणारणीन तमाशांत लावणी म्हटली तर ‘ अश्लील ’, ‘ हीन अभिरूचीचे ’ म्हणून समाजांतील शिष्ट टीकाकार त्याकडे नाकं मुरडतील ; पण तीच लावणी जर एखाद्या स्त्रीनं आपल्या कुलीनपणाचा डंका वाजवीत, भावगीत ह्या साजुक नावाखाली म्हटली, तर तेच छद्म टीकाकार मिटक्या मारीत ती ऐकतील आणि वर टाळघाहि देतील. तसंच ह्या नृत्यकलेबद्दल. त्याला नाच म्हटलं की त्यांच्या बंकावर सहारे येतील आणि त्याला कोणी दमडीहि फेकणार नाही. ह्याचा अनुभव तुला आता झालाच आहे. शिवाय सीतम्मा ‘ कुलीन ’ झाली तरी तुला त्यांज बिनोबासं भिण्यासारखं कांही नाही. तिच्यांत तसा म्हणण्यासारखा करकडि पडणार नाही. आता तिचे रूपडे झाटले आहेत आणि त्यांची क

छिद्रांतून तिचे मादक अवयव दिसताहेत, ते तसेच दिसू नये. रूप लांब बठरा हातीं लुगडी नेसायची, पण ती अशा खुबीनं की त्यातून तिचे अवयव दिसताहेत त्यापेक्षाहि अधिक उठावदार आणि मनोवेधक रीतीनं दिसले पाहिजेत. ही एक खुबी आहे. आणि ही खुबी हस्तगत करण्यासाठी तिला कुलीन बनलं पाहिजे. शिवाय पुरुषांकडे संशयाच्या दृष्टीनं पाहणं, जवळ नेहमी एक आरसा आणि पावडर बाळगणं, वगैरे बारीक सारीक गोष्टीहि बऱ्याच आहेत त्या नंतर तुम्हांला सावकाश सागेन. बाबा, हा समाज आहे. त्याला झुलवलं पाहिजे. त्याच्याकडे सरळ भीक मागितली तर तो काही देणार नाही; पण त्याला बुक्त्याप्रयुक्त्यांनी फसवलं, तर तो हसत हसत पैसे फेकील ! ”

कुलीनपणा, कला, समाज वगैरे विषयांचे सागोपांग आविष्करण करणारं हें भाषण करून, दम स्नाण्यासाठी मी जरा थाबलो त्याचा फायदा घेऊन रामय्या एकदम म्हणाला, “ राव, ते काही आपल्याला जमेलसं दिसत नाही. तुमचा तो समाज कीण, ती कला काय, आणि तो कुलीनपणा काय, ते आम्हाला समजायचं नाही. जातो आम्ही. चल ग सीतम्मा.” असे म्हणून तो त्या पोरीसह बरोसरीच जावयास उठला.

“ हे बघ; शंभर रुपये महिना ! तुम्ही आतां रस्त्यावर उन्हातान्हातून नाच करतां. तेच मी सागेन तिथ आणि सांगेन तसे करायचे. ते कलाबिला मी पाहून घेईन. शंभर रुपये महिना ! ” मी मुद्दाम ‘शंभरा’वर जोर देऊन तो शब्द दोनदा उच्चारला.

आणि तो उपाय मात्र लागू पडला. माझ्या व्याख्यानाच्या गडबडीत पगाराची गोष्ट तो अजिबात विसरून गेला होता. अखेरीस कुलीन होण्यापेक्षा किंवा कलेची उपासना करण्याच्या उच्च कल्पनेपेक्षा, शंभर रुपये महिना पगारची कल्पना त्याला अधिक पसंत पडली आणि तो माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यास कबूल झाला.

लवकरच वर उल्लेखिलेली आमची “ श्री कथाकली नृत्यकला मंडळी ” अस्तित्वांत आली. सीतम्माला श्रीमती रोहिणीदेवी हा किताब देण्यांत येऊन तिच्यावर कुलीनपणाचें शिकवामोर्तबहि करण्यांत आलें. तिला आधुनिक पद्धतीचे दोनचार नाच रामय्याकडून शिकविण्यांत आले व त्या दोघांचेहि कांही मवीन नाच बसविण्यांत आले. आणि ह्या सर्वांच्या तालमी घालूं असतांना मीं

आमच्या मंडळीचा आणि कुलीन आणि कलाप्रिय नर्तकी 'श्रीमती रोहिणी-देवी' चा एकच गाजावाजा करून सोडला.

तो पहिला प्रयोग फारच बहारीचा वठला, हें आधी सांगितलेंच आहे. त्या पहिल्या रात्रीविषयीचे काही अभिप्राय पुढे देतो.

एका प्रसिद्ध देशसेविकेकडून मी पुढील सदेश अल्पोपहाराच्या वेळीं लाबविला व दुसऱ्या दिवशी सर्व वर्तमानपत्रातून तो फडकला.

“काल रात्री मी 'श्री कथाकली नृत्यकला मंडळी' च्या नृत्याच्या कार्यक्रमाला जाऊन आले आणि माझे हृदय आनंदाने हेलावून गेले. नृत्य ही एक उच्च दर्जाची उदात्त कला आहे. आपल्या प्रिय भारतमातेची ती आपणाला एक अमूल्य देणगी आहे श्रीमती रोहिणीदेवी ह्या कुलीन आणि कलावत नर्तकीचा नाच तर अद्वितीय असाच आहे त्याच्या त्या नृत्यात आमच्या परमप्रिय भारतवर्षाच्या सस्कृतीचे, चालीरीतीचे आणि आशाआकांक्षांचें स्वच्छ प्रतिबिंब पाहावयास सापडते आपल्या पददलित देशाच्या उन्नतीच्या दृष्टीने व आंतरराष्ट्रीय सलोखा निर्माण करून जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने, ह्या नृत्याचे महत्त्व फार आहे असे मी समजते. माझ्या प्रिय देशवाधवानी ह्या नृत्याचे - आपल्या भारताच्या जतन करून ठेवलेल्या अमूल्य ठेव्याचे-एकवार अवश्य दर्शन घ्यावे विशेषतः विधिमंडळान जाऊन दिवाणगिऱ्या स्वीकारू पाहाणाऱ्या माझ्या देशभक्त मित्रांनी तर तो एकवार जरूर पाहून त्याचा मन पूर्वक अभ्यास करावा अशी मी त्यांना शिफारस करते. ”

काही उत्साही व तरुण संपादक असलेल्या वर्तमानपत्रांनी “श्रीमती रोहिणीदेवी-खास अंक” काढले व ते तिच्या चरित्रांनी, तिच्याविषयीच्या खऱ्या-सोटाचा बारिकसारिक गोष्टींनी, मुलाखतींनी व फोटोनी भरून काढले. तिच्या 'उद्बोधक आणि स्फूर्तिदायक' चरित्राचा सारांश असा :—

“श्रीमती रोहिणीदेवी ह्या कुलीन नर्तकेचा जन्म टल्लीकुट्टी पदनाम बेंकटम् ह्या गावी एका नंबुद्री ब्राह्मणाच्या उच्च घराण्यात झाला. लहानपणापासूनच त्याचा नृत्यकलेकडे ओढा फार. चालावयास शिकतांना त्या ताला-सुरावर पावले टाकीत. यात्राच्या वेळी देवळातून नाच होत, त्या वेळीं त्या सहानभूत विसरून तासचे तास त्या नाचाचें मार्मिक निरीक्षण करीत बसत

त्यावेळीं नृत्यकलेच्या उदात्ततेचा त्यांच्या आवनाप्रवण मनावर ब्रिलक्षण पगडा बसला आणि त्याबरोबरच हीन वृत्तीच्या लोकांच्या हातांत ही कला सापडावी, हें पाहून त्याचें हृदय तिळतिळ तुटू लागले. त्यांनी स्वतःला नृत्यकलेला वाहून घेण्याचें ठरविले व तसे प्रयत्न सुरू केले. परंतु बुरसलेल्या आणि जुनाट कल्पना उराशी बाळगून बसणाऱ्या त्याच्या सनातनी आणि कर्मठ आईबापांना अर्थातच तें पसंत नव्हते. तरीपण श्रीमती रोहिणीदेवीची इच्छा दुर्दम्य होती. कलेच्या सेवेला आणि उन्नतीला त्यांनी आपणाला वाहून घेतलेले होते. नाना तऱ्हेच्या हालअपेष्टा आणि अपमान सहन करून अखेरीस त्यांनी आपले ध्येयाचे शिखर गाठलेच. ”

ह्या तिच्या चरित्रानी व मुलाखतीनी इतकी खळबळ उडवून दिली की सांगतां सोय नाही ! रोज खेळाच्या वेळी बेसुमार गर्दी होई. कोणीहि चारजण ऑफिसांत, कॉलेजांत, चौपाटीवर, ट्राममध्ये-कोठेहि भेटले, तरी बोलायचा एकच विषय आणि तो म्हणजे श्री रोहिणीदेवीचे लावण्य, कुलीनपणा आणि नृत्यकलेतील तिचे नैपुण्य हळूहळू तिला ‘ फॅन मेल ’ येऊ लागली अर्थातच सीतम्माला-छे, श्रीमती रोहिणीदेवीना-पत्रे लिहिण्याचे ज्ञान व फुरसतहि नसल्यामुळे, त्यासाठी एखाद्या खाजगी कारभार्याची जरूर भासू लागली तसें वर्तमानपत्रातून जाहीर करताच, विनामोबदला काम करण्यास तयार असलेल्या श्रीमंत आणि उच्चकुलोत्पन्न स्वयंसेवक तरुणाची, अणि वाटेल त्या मोबदल्यावर काम करावयाची तयारी असलेल्या मद्राशी पदवीधराची, आमच्या फ्लॅट-समोर मुलाखतीच्या वेळी एकच गर्दी झाली. त्यामुळे रस्त्यावरची रहदारी थोडा वेळ बंद पडली व अखेरीस पोलीसाची मदत घेऊन ती गर्दी मोडणें भाग पडले. शेवटी एका निरुपद्रवी दिसणाऱ्या लुगीवाल्या मद्राशी एम् ए ची त्या जागेवर महिना पस्तीस रुपयांवर नेमणुक करण्यात आली. ह्या तिच्या अपूर्व यशामुळे वर्तमानपत्रातून “ कुलीन स्त्रिया आणि नृत्यकला ” ह्या विषयावरील बादविवादाला पुन्हा एकदा जोराची चालना मिळाली. पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष, खडन मंडन, शिवीगाळी मुडण अशी वादाची खूपच धुमश्चक्री उडाली. याचा परिणाम असा झाला की, अनेक सुखवस्तु आणि सुशिक्षित स्त्रियांची आमच्या कंपनीत येऊन नृत्यकलेची सेवा करण्याची परवानगी मिळण्याबाबत बरीच पत्रे माझ्या टेबलावर येऊन पडू लागलीं आणि मला त्यांतून कोणाची निवड करावी

ह्याबद्दल मोठाच पेच पडला. कारण सुशिक्षित आणि त्यांतून श्रीमंत-मन त्यांतून सुंदर स्त्रिया क्लृप्तीसाठी निघणार! अखेरीस एका बॅरिस्टरच्या सुशिक्षित बायकोला आमच्या कंपनीत येऊन कलेची जोपासना करण्याची परवागी देण्यांत आली. पुढेमागे श्री. रोहिणीदेवी डोईजड झाल्यास त्यावर उत्तर म्हणून दूर-दृष्टीनेच मी हा डाव योजून ठेवला होता.

जिकडे पाहवें तिकडे आमची स्तुतिच स्तुति कानांवर पडे. वर्तमानपत्रें तर सारी एकजात आमच्यावर स्तुतिसुमने उधळीत होती. ह्या गडबडीत लावण्यवती रोहिणीदेवीवर कविता करून चारदोन कवींनीहि वाहत्या गंगेत हात धुवून धेतले. गुजराती पत्रें त्यांना आमच्या नृत्याचा कार्यक्रम आवडत होता म्हणून, मराठी पत्रे मी 'महाराष्ट्राचा क्षिगफिल्ड' त्या कंपनीचा मालक म्हणून, इंग्रजी पत्रे त्यांना भारतीय नृत्यकलेतले कांहीच कळत नव्हतें म्हणून, - एकूण सर्वच आमच्यावर बेहद खूष होते. काही कांही जणाना आमचा नृत्याचा कार्यक्रम आवडत नसे. पण 'भारतीय नृत्यकला' 'उच्च अभिरुचि', 'रसिकता', 'बगैरे मोठमोठ्या शब्दांना गांवरून जाऊन, तसें बोलून दाखविण्याचें धैर्य त्यांना क्वचितच होई. उलट इतरांबरोबर तेहि टाळचा पिटीत. ह्या सर्व स्तुतीत 'ग्रामगंगा' या सनातनी पत्राच्या टीकाचा तेवढा बदस्तर कानांवर पडत होता. त्याने आमच्या नृत्याला 'नाच' म्हणून 'अश्लील, अश्लील.' 'सभ्य माणसांनी पाहण्यास अयोग्य अशी एकच ओरड केली. श्री. रोहिणीदेवीच्या न-याच्या बेटाच्या पुराणकालीन पोषाखावर तर त्यांचा फारच डोळा (वाच्याथनि) होता. "हा पोषाख पाहून लाजेने माना खाली घालाव्या लागतात. पोषाखाचा हेतु अंग झाकण्याचा आहे, पण हा पोषाख असा विचित्र आहे की, तो घातल्याने दिसून नये तें सर्व अंग दिसतें. हा पोषाख पुराणकालीन आहे हें आम्हांला मान्य आहे. परंतु ह्या नवमतवाद्यांना पुराणकालीन नीतिसत्ता नको, त्यांना फक्त त्या वेळचा पोषाख पाहिजे. काय ही अश्रोगति ! " बगैरे बगैरे बरीच टीका असे. परंतु त्यामुळे झालें काय, तर चष्म्यांच्या दुकानांतून म्हातऱ्या पेन्शनरांची आपले चष्मे सुधारून घेण्यासाठी खूप गर्द होऊं लागली, आणि ही टीका आली त्याच्या दुसऱ्याच खेळाला पुढच्या सर्व रात्रा म्हातऱ्यांमधी अडवून टाकल्या. टीकाविषय झालेल्या पोषाखाचें चारकाईने निरीक्षण करून अखेरीस " हा पोषाख खर्या स्त्रियांना खरोखरीच

माना खाली घालाबयास लावील असा आहे" अशा अर्थाची पत्रमाला ग्रामगंगेतून सुरू झाली. त्याचा परिणाम असा झाला की, खास झनाना शोप्रमाणेच खास वृद्धांचे शो, बेसुमार गर्दीमुळे तिकीटांचा दर दुप्पट करून, ठेवणे मला भाग पडले. तसेच ही टीका आणि तो पत्रव्यवहार असाच चालू राहील अशी अट घालून आमच्या ह्या जुन्या पिढीतील गिऱ्हाइकांच्या सोयीसाठी खास मोठ्या टाइपात एक जाहिरातहि ग्रामगंगेत मला द्यावी लागली.

ही झाली सर्वसाधारण प्रेक्षकाची गोष्ट. परंतु जे खरे रसिक होते आणि भारतीय नृत्यकलेतील तज्ज्ञ म्हणून ज्याची ख्याति होती, तेसुद्धा आमच्या नृत्याच्या कार्यक्रमावर बेहद्द खूष होते. इतके कलापूर्ण आणि भावनाविष्करण करणारे नृत्य आपण बऱ्याच वर्षांत पाहिले नसल्याबद्दलची त्या सर्वांत एक-वाक्यता होती. इतके हे आमचे नृत्य होते तरी काय, हे जाणण्याची बऱ्याच चौकस वाचकाना साहजिकच उत्सुकता लागून राहिलेली असणार. म्हणून नमुन्यादाखल तज्ज्ञानी 'स्वर्गीय' म्हणून वर्णिलेल्या 'सत्यवान-सावित्री' ह्या आमच्या लोकप्रिय नृत्याचे यथामति वर्णन देतो --

रामय्या सत्यवान होई व हातांत एक सोनेरी बेगड लावलेली लहानशी कुऱ्हाड घेऊन जंगलाच्या पडद्याच्या पार्श्वभूमीवर समोरच टाकलेल्या एका लाकडाच्या ओडक्यावर घाव मारीत आहे असा आविर्भाव करी. मधूनच पाय फेगडे करून तो आपल्या कपाळावरील घाम बोटानी पुसून काढी त्या वेळी तर तज्ज्ञांकडून मोठी कलापूर्ण 'पोज' म्हणून टाळ्या पडत. इतक्यात सावित्री (श्री. रोहिणीदेवी) नाचत नाचत प्रवेश करी. नंतर थोडा वेळ दोघांचे चित्र-विचित्र हावभाव करीत 'द्वंद्वनृत्य' होई. त्यावेळी तर रामय्या एखाद्या तृतीय-लिंगी माणसाप्रमाणे हावभाव करून तोडे वेडीवाकडी करण्याची कमाल करी. कलाभिज्ञांकडून तेव्हा नुसता टाळ्याचा कडकडाट होई. नंतर तो आपला आंगठा तोंडाजवळ नेऊन तहान लागल्याचें दाखवी व सावित्री नाचत नाचत परत विगममध्ये जाई. परंतु त्या वेळी ती परत केव्हा येते इकडेच सर्व प्रेक्षकांचे लक्ष लागून राहिलेले असें. कारण तिचा पोषाख फारच उंची आणि कलापूर्ण होता. तो पोषाख पौराणिक कालाला धरून व्हावा, म्हणून आम्ही आमच्या खास शिष्याला अजंठाघाचीं लेणी, पुरीचें देऊळ वगैरे जुने शिल्पकलेचे नमुने पाहून त्यावेळच्या पोषाखाचा अभ्यास करावयास पाठवून दिले होतें. तो परत

आल्यावर ह्या नृत्याच्या पोषाखासाठी खास पॅरीसहून हिरव्या रंगाचें दोन वार शिरशिरात रेशमी कापड मागविण्यांत आलें होतें. (हें कोणास खोटें वाटत असल्यास सावित्रीची चोळी व कंबरेला गुडाळावयाचें वस्त्र तयार करून उरलेला दीड वार कपडा अजून आमच्याकडे आहे तो पाहून जावा, म्हणजे माझ्या सत्यकथांनाची खात्री होईल.) हा पोषाख फारच आकर्षक आणि कलापूर्ण असल्याबद्दलची ग्वाही सर्वांनी दिली होती. कित्येक तरुण तर केवळ हा पोषाख पाहण्यासाठी दुबिणी घेऊन येत. असो. सावित्री आंत पाणी आणण्यासाठी गेल्यावर यमराज रेड्यावरून आगमन करी. आमचा आचारी हें काम (यमाचें) करी. रेड्याचें तोंड प्रेक्षकांच्या विरुद्ध दिशेला करून त्याला उभें करण्यात येई ह्याचें कारण इतकेंच की, त्याच्या शोपटीच्या ज्या नैसर्गिक हालचाली होत, त्या आमच्या ऑर्केस्ट्र्याच्या तालावर होत, आणि त्यामुळे एकंदर वातावरणाला विलक्षण उठाव मिळे. पहिल्याने आम्ही त्या रेड्याला तालावर मान हलविण्याचें पुष्कळ शिकवून पाहिलें. परंतु तो अगदी मठु निघाला. त्या बॅरिस्टरच्या सुशिक्षित बायकोनेदेखील एवढ्या वेळांत बरीच प्रगति केली होती. इतका तो बिनडोक्याचा निघाला. असो. नंतर हातांत एक दोरीचा फास घेऊन डरकाळचा फोडीत व 'तांडवनृत्य' करीत यमराज सत्यवानाच्या जवळ जाई व विकट हास्य करी. नंतर थोड्या आडव्या तिडव्या उड्या मारून आपल्या हातातील फास सत्यवानाच्या गळ्यांत तो अडकवी. त्याबरोबर सत्यवान तालामुरावर मरून पडे. इतक्यात डोक्यावर एक मडकें घेऊन नाचत नाचत (घटनृत्य) सावित्री पुन्हा प्रवेश करी. ती मोठ्या आनंदात येई; परंतु घडलेला प्रकार पहाताच तिचें दुःख अनावर होई. तें मडके डोक्यावरून खाली पडून फुटून जाई. त्या वेळचें तिचें दुःखभावनेचें आविष्करण करणारें नृत्य अमर राहील, असें तज्ज्ञ म्हणतात. मी बापडा काय वर्णन करूं त्याचें ! त्यावेळी प्रेक्षकांतून सारखे हुंदके ऐकू येत. नंतर ती नाना तऱ्हांनी यमाची मनधरणी करी आणि थोड्याच वेळांत सत्यवान परत जिवंत होई. त्या वेळचा तिचा आनंद काय वर्णवा ! मग यमराज रेड्यावरून व सत्यवान-सावित्री नाचत नाचत (द्वंद्वनृत्य) निघून जात.

अशा रीतीने आमचा कार्यक्रम धूमधडाक्याने चालला होता. परंतु तो तसा किती दिवस चालणार ? जोपर्यंत त्यांत नाविन्य होतें, तोपर्यंत खूप गर्दी झाली आणि मी पैसाहि खूप केला. ह्या अवधीत रामव्या सीतम्माचा पगार

५०० रुपयांवर बेला होता. परंतु मंतर वसजसे आमचे कार्यक्रम सिद्ध होऊं लागले, तसतसे उत्पन्नहि घटू लागले. ह्यावर काय उपाययोजना करावी, याबद्दल मी विचार करीत होतो. पुन्हा एकदा कांही तरी खळबळ उडवून दिल्याशिवाय मंडळीला जोर येणार नाही हें मी जाणून होतो आणि त्याविषयीची एक कल्पनाहि माझ्या डोक्यांत घोळत होती.

त्या दिवशी संध्याकाळी पांचाच्या सुमारास मी ऑफिसमध्ये ह्यावर काहीतरी तोड काढावी म्हणून बसलो होतो इतक्यांत नेहमी-प्रमाणे नखशिखात उंची पण बेढब पोषाख करून सीतम्मा प्रवेश करती झाली. कुलीन स्त्रियाप्रमाणे ती अलिकडे पोषाख करी नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे माझ्यासमवेत कोठेतरी फिरावयास किंवा सिनेमाला जाण्याचा तिचा बेत असावा असे तिच्या येतानाच्या उत्साहावरून म्हणावयास काहीच हरकत नाही. परंतु तिने खोलीत दोनचार पावले टाकली मात्र, एका व्यक्तीकडे नजर जाताच तिच्या नाकाचा शेडा एकदम वर गेला आणि गाल पोह्यानी भरून गेले.

कारण, माझ्या समोरच्या कोचावर अस्सल कुलीन आणि कलोपासक नर्तकी श्रीमती चित्रादेवी - ती बॅरिस्टरची बायको - तिचेच हे रंगभूमीवरील टोपणनाव - बऱ्याच मोकळेपणाने अधिष्ठित झाल्या होत्या. सीतम्माकडे लक्ष जाताच तिच्याहि कपाळावर आठघाचे जाळे पसरले.

दोघीना थोडा वेळ एकमेकीकडे मारक्या म्हशीप्रमाणे पाहून घेतलें.

मला तो देखावा एकूण चागला वाटला नाही.

मी सीतम्माला एका खुर्चीवर बसायला सांगितले.

बराच वेळ कोणीच कांही बोलले नाही.

“आज बाहेर पडायचा विचार आहे का ? ” अखेर सीतम्माने शांततेचा भंग करून प्रश्न केला.

“आज काम आहे बुवा बरंच ! ” मी तिच्याकडे पाहून बळेंच तोंडावर हंसू आणून म्हणालों.

“अस्स ! ” चित्रादेवीकडे एक अर्थपूर्ण कटाक्ष टाकून सीतम्मा म्हणाली.

“ सध्या मंडळी कांही पूर्वीइतक्या जोरानं चालत नाही, त्यावर काय तोड काढावी ह्याचा आम्ही विचार करीत आहों. ” मी म्हणालों.

“ आलं लक्षांत ! ” कुन्यांत सीतम्मा म्हणाली.

तिला मी दिलेल्या नकारामुळे चित्रादेवी थोडीशी खुलली होती.

“ होय बाई ! मोठाच बिकट प्रश्न आहे ! ” विचारग्रस्त चेहरा करून चित्रादेवी मला म्हणाली.

“ मला वाटतं आता एखादं नवीन नृत्य शोधून काढावं. ” सिगरेट शिलगावीत मी म्हणालों, “ आणि तेहि असं आकर्षक आणि नाविष्यपूर्ण असाव की यव् ! परंतु खर्चहि फारसा नको. ”

आम्ही दोघे त्या प्रश्नावर विचार करूं लागलों. सीतम्मा फुरंगटून बसली होती व मधून मधून माझ्याकडे रागाचे आणि चित्रादेवीकडे मत्सराचे दृष्टिक्षेप करीत होती.

“ह! मला एक छानशी कल्पना सुचली आहे!” जवळ जवळ कोचावरून उडी मारूनच चित्रादेवी म्हणाली, “ एका नव्या नृत्याची कल्पना आहे ती. आणि तुम्ही म्हणतां तसा कपड्यालत्याचा खर्चहि नाही त्याला. ”

तिची कल्पना अगदीच टाकाऊ नसणार ह्याची मला खात्री होती. आतापर्यंत तिची हुशारी आणि कल्पकता माझ्या चांगलीच लक्षात आली होती. आपली सुंदर कल्पना सांगण्यासाठी ती अगदी अधीर झाली होती. आणि मलाहि ती जाणण्याबद्दल बरीच उत्सुकता लागून राहिली होती, हेंहि नाकारण्यात अर्थ नाही.

“ आपण अदाम आणि ईव्ह ज्ञानाचं फळ खातात ह्या प्रसंगावर नृत्य रचू. ” ती आपल्या कल्पनेवर खूष होऊन म्हणाली, “ विषय नवीन आहे, शिवाय कपड्याचा मुळीच खर्च नाही. कशी आहे कल्पना ? ”

“ कल्पना आकर्षक आहे ! ” तिची नाविष्यपूर्ण कल्पना ऐकतांच मला जो आश्चर्याचा धक्का बसला होता, त्यांतच मी हे शब्द कसेबसे बोललों.

“ अदाम आणि ईव्ह कोण ? ” आपणहि विचारविनिमयांत थोडासा भाग घ्यावा आणि चित्रादेवीची बरोबरी करावी, म्हणून इतका वेळ गप्प बसलेल्या सीतम्माने चित्रादेवीला प्रश्न केला. भाबडी पोर !

“ हं ! ” पण त्यावर चित्रादेवी आपल्या नाकाचा शेडा उडवून तिच्या

अज्ञानाला तिरस्काराने हंसली मात्र. नंतर तिच्याकडे दुर्लक्ष करून ती माझ्याकडे बळून म्हणाली, “ मग काय, पसंत आहे ना कल्पना ? ” माझे मत ऐकण्यासाठी ती उत्सुक झाली होती.

तिची कल्पना अद्भूत आणि नाविन्यपूर्ण होती हें खरें, आणि ती अमलांत आणली असता आम्हांला खोऱ्याने पैसे ओढता आले असते हेहि खरे; शिवाय नवीन खर्च काही नाही; हाहि एक मोठाच फायदा होता. परंतु असले नृत्य करण्यास कायद्याची अडचण होती ना !

“ कल्पना उत्तम आहे पण त्याला कायद्याची अडचण येईल. शिवाय इतकं क्रांतिकारक नृत्य आजच्या थोड्याशा का होईना, पण जुनाट कल्पना बाळगणाऱ्या समाजाला पेलायचं हि नाही. ही कल्पना कालाच्या अतिशय पुढं आहे, त्याबद्दल मी तुमच अभिनंदन करतो. आणखी अडचण म्हणजे ईव्हची भूमिका करायला कोण तयार होईल ? ” मी तिची कल्पना अव्यवहार्य असल्याचें निरनिराळ्या अडचणी काढून सांगितले.

“ ते कायद्याबिद्येचाच तुम्हीच पाहून घ्या बाई ! मी बॅरिस्टरची बायको असले तरी मला कायदाबिद्येचा समजत नाही हो ! ” असे म्हणून चित्रादेवी आपल्याच विनोदाला थोडीशी हसली. “ पण ईव्हच काम करायला कोणीच तयार नसेल तर माझी तयारी आहे. कलेच्या सेवेसाठी काय वाटेल ते करीन मी ! ”

आता मात्र माझे आश्चर्यचकित झाले — धीटपणात मूळच्या अकुलीन सीतम्माला मागे सारण्यासारख्या गोष्टी करून कुलीन चित्रादेवीनं माझ्यावर चागलीच छाप पाडलेली असली तरी, तिचा धीटपणा व कलोपासना इतक्या थराला जाईल ही मला कल्पना नव्हती. मी त्या आश्चर्याच्या धक्क्यातून जागा झाल्यावर म्हटले, “ छे छे ! ते जमणार नाही. तूतं आपण असं करूं. आपल्या नेहमीच्या नृत्यांत सीतम्माऐवजी तुम्हांलाच काम देऊं. ” ही कल्पना माझ्या डोक्यांत आज बरेच दिवस होती व मी चित्रादेवी नृत्यात तरबेज होण्याचीच काय ती वाट पाहत होतो. चित्रादेवीच्या समाजांतल्या दर्जामुळे एकच खळबळ उडेल आणि खेळांना खूप गर्दी होईल हा माझा अंदाज होता. आता चित्रादेवी नृत्यकलेंत बरीच प्रवीण झाली होती. शिवाय अलिकडे रामय्याच्या मदिराभक्तीचा आणि चढेलपणाचा मला बराच त्रास होऊं लागला होता. जेव्हा तेव्हा तो सीतम्माला घेऊन मंडळी सोडण्याची धमकी देई; तेव्हा त्याला जरासें

ह्यामुळे वठणीवर आणतां येईल, असाहि माझा एक डाव होता. माझी कल्पना मांडून मी चित्रादेवीला प्रश्न केला, “ मग आहे का तुमची तयारी ? उद्याच्याच खेळापासून तुम्हाला नायिका करूं ! ”

माझे हे बोलणे ऐकतांच चित्रादेवीचा चेहरा जितका खुलला, तितकाच सीतम्माचा पडला. चित्रादेवीने माझ्याकडे एक मार्दवयुक्त व सीतम्माकडे विजयोन्माददर्शक कटाक्ष फेकला.

“ मग तुम्ही येत नाही का आज ? ” हा सर्व प्रकार असह्य होऊन चिडून सीतम्माने मला निर्वाणीचा प्रश्न केला.

“ अ ? छे आता मला नवीन जाहिराती तयार केल्या पाहिजेत. ” मी म्हटले.

“ बरं तर ! मी जाते. ” एवढे बोलून सीतम्मा आपल्या उंच टाचांचे बूट खटखट वाजवीत, डिवचलेल्या नागिणीप्रमाणे फुत्कार टाकीत निघून गेली.

ती दृष्टीआड होईपर्यंत तिच्याकडे नीट पाहून नंतर तिरस्काराने हसून चित्रादेवी म्हणाली, “ काय पण मध्ययुगातला पोषाख केला आहे ! त्या मन-गटापर्यंत पोलक्याच्या बाह्या काय, तो घट्ट गळा काय, तो कासोटा काय-मारते, सोगासारखी पावडर काय फासली आहे, आणि ऐट तर आणली आहे कुलीनपणाची ! कुलीनाचा पोषाख असा नसतो म्हणावं. कुलीनपणाचा आव आणून कोणी कुलीन होत नाही. तिथ पाहिजे जातीचे. कवीप्रमाण कुलीनहि जन्मावा लागतो. ”

तिच्या शेवटच्या वाक्याने आम्ही दोघेहि खूप हसलों.

पहिल्यापहिल्यान नाही, तरी नंतर आमच्या मंडळीच्या एकाच म्यानांत रोहिणीदेवी आणि चित्रादेवी ह्यांच्या रूपातल्या दोन तलवारी ठेवण्याचे परिणाम मला जाणवू लागले. ह्या प्रकाराची मला आधीच कल्पना होती; पण तसे केल्यावाचून गत्यंतरहि नव्हते. रामय्याला आपल्यावाचून मंडळीचे अडून राहात नाही हे कळून आले आणि निराशेमुळे तो जास्तच दारू पिऊं लागला. बिचाऱ्या सीतम्माच्या हृदयावर मात्र आघात झाला. तिची वागणूक पहिल्यापासून माझ्याशी नम्रतेची होती. तिला ही शिक्षा नको होती. परंतु सुक्या-बरोबर ओलेहि जळतें ह्या न्यायाने रामय्याच्या चुकीचें फळ तिलाहि भोगणें प्राप्त होते. अलिकडे तिचें महत्त्व एकदम कमी झालें हें तें, आणि चित्रादेवीनं

सर तिच्या मनांत मत्सराचा वर्णवाच पेटला होता. त्याला बरीच अंतस्थ कारणांहि होती. माळूनमुटकून कुलीन केलेल्या सीतम्मापेक्षा जन्मजात अस्सल कुलीन चित्रादेवीनं माझ्यावर अधिक छाप मारावी हें साहजिकच होतें. तिचे मृत्याचे कार्यक्रम यशस्वी झाले आणि तिच्या कुलीनपणाबद्दल कोणालाच शंका नसल्यामुळे तिच्या कलोपामनेची अधिकच तारीफ होऊं लागली. तिच्या नांवा-मुळे परत आमची कंपनी जोमाने चालू झाली. साहजिकच चित्रादेवीचे प्राबल्य वाढले. पण अशा रीतीने मडळी वरपागी जरी जोरांत होती, तरी ती आतून पोखरली जात होती. मुरुंग भरून तयार होता. केव्हा ठिणगी पडेल हेंच पाहा-बयाचे होतें. आणि तसा दिवसहि लवकरच आला

त्या दिवशी दुपारी मी ऑफिसमध्ये हिशेब करीत होतो. नुकतेच सीत-म्माचें आणि माझे भांडण होऊन, तिच्या कटकटीला कंटाळून मी तिला 'तू कंपनी सोडून गेलीस तरी मला पर्वा नाही' असे जिव्हारी बसणारे शब्द बोललों होतों. माझे कामाकडे नीट लक्ष नव्हते. इतक्यांत रामय्या आला. त्याचे डोळे अर्धवट रागाने आणि अर्धवट दारूने तारवटलेले होते. तो थेट माझ्या टेबलाशीं बेंऊन उभा राहिला आणि गुमीत म्हणाला, "काय मालक, काय चालवलंय तुम्ही हें आजकाल ?"

"काय झालं ?" मी बेपर्वाईने प्रश्न केला.

"काय झालं ? तुमची ही अलिकडची चित्रादेवीशीं होत असलेली वाग-णूक कुलीनपणाला शोभत नाही !" गेलेला शोक साभाळण्यासाठी टेबलाचा आधार घेत तो म्हणाला.

ते खरे होते; पण हे शब्द दारूची घाण येत असलेल्या रामय्याच्या तोंडां-तून बाहेर पडतील अशी मला कल्पना नव्हती.

"आणि तुम्ही रोहिणीदेवीचा मघां अपमान केला ! तिला चित्रादेवी-समोर तुम्ही सीतम्मा म्हणालां. तुम्हांला कांही वाटत नाही अशी वागणूक ठेव-तांना ?" रामय्या म्हणाला.

आता मात्र मी रागावलों आणि म्हणालों, "बरं मग ! मी इथला मालक आहे. आणि त्या सीतम्माचा अपमान केला तर त्यांत काय मोठंसं झालं ? रस्त्यावरून भीक मागत फिरत होता ते विसरलांत वाटतं ? म्हणजे सीतम्माचा अपमान केला ! हं ! 'कुलीन' 'कुलीन'

म्हणून डंका वाजवला, तर खरंच कुलीनपणाचा आव आणला. बोलून चालून रस्त्यावरची नाचणारी पोर ”

“ चूप ! ” मला मध्येच अडवून रामय्या ओरडला, “ श्रीमती रोहिणी-देवीबद्दल असे उद्गार काढणाऱ्याची जीभ ओढून काढीन. कोणाला नाचणारी पोर म्हणता ? श्रीमती रोहिणीदेवी ही एक कुलीन स्त्री आहे. ”

“ ती कुलीन ? ” मी आश्चर्याने आणि उपहासाने विचारले.

“ होय. श्रीमती रोहिणीदेवी कुलीन आहे. आज सर्व जग तिला उच्चकुलो-त्पन्न आणि कुलीन म्हणून ओळखत आहे. ती कुलीन आहे. माझ्यासमोर असले शब्द पुन्हा काढल्यास मी ते ऐकून घेणार नाही. ” एवढं बोलून तो जरासा थांबला व परत बोलू लागला,

“ त्या चित्रादेवीच्या नादी लागून तुम्ही कुलीन रोहिणीदेवीला फसवतां आहां; ही तुमची वर्तणूक कुलीनपणाच्या सदरात येत नाही. मालक, आपली वर्तणूक लवकरच सुधारा, अशी माझी सूचना आहे. ” एवढं बोलून तो झिगत झिगत निघून गेला.

हे सर्व ऐकून मी तर आश्चर्याने ‘ आ ’ च वासला ! ऐकून सीतम्मा कुलीन आणि आम्ही उच्चकुलोत्पन्न अकुलीन अ !

थोड्याच वेळात चित्रादेवी आली नसती, तर माझी मनःस्थिति मोठी विचित्र झाली असती. तिला मी सर्व प्रकार सांगितल्यावर ती म्हणाली,

“ असेच हे लोक. कितीही झाले तरी अकुलीन. अकुलीनासाठी कला नाही. कलेची सेवा कुलीनच करतील. तुम्ही काही भिऊं नका. सीतम्मा आणि रामय्या गेले तर बेलाशक जाऊं द्या. मी तर आहे ना ? मी काही अशी भाडून जायची नाही. अहाहा ! कला-कलेची सेवा-कलेची जोपासना ! त्यात किती आनंद वाटतो मला ! ”

तिच्या ह्या भाषणाने मला बराच हुरूप आला आणि चारपांच दिवसातच रामय्या-सीतम्माने आमच्या मंडळीतून गाशा गडाळला.

त्यावेळी सीतम्मा रडली आणि चित्रादेवी मनापासून हसली.

ह्या अंतस्थ भानगडी झाल्या तरी आमची कंपनी जोमांत होती. चित्रा-देवीसारखी कलेसाठी कला ह्या तत्त्वावरहुकूम वागून मनापासून आपलें काम करणारी हुषार नायिका असल्यावर कां नाही आमची कंपनी सुरळीत चालणार ?

परंतु परत आमच्या कंपनीचे ग्रह वाईट आले.

आमच्या मंडळीत राहून कलेची निर्भळ सेवा करण्याचा निश्चय श्री. चित्रादेवीनी मंडळी सोडीपर्यंत पूर्णपणे पाळला. एक दिवस एका सिनेटोनचा शेटचा तिच्याकडे आला आणि आमच्याकडे भत्ता देण्याचा वगैरे मिळून जी रक्कम होई त्यापेक्षा पचवीस रुपये अधिक पगार देण्याचे त्याने कबूल करतांच कलोपासक श्री. चित्रादेवीनीहि आमच्या मंडळीतून प्रयाण केले !

आणि अशा रीतीने 'गंगेप्रणाली' क्षणकाल चमकून गेलेली, आमची 'श्री कथाकली नृत्यकला मंडळी' रसिक मंडळीत न भूतो न भविष्यति अशी खळबळ उडवून देऊन अखेरीस विराम पावली !

सुटका !

सीतापूर गावाच्या एका टोकाला तिथला तुरुंग होता. सीतापूर गाव छोटा होता अन् तिथला तुरुंगहि छोटा होता. खर पाहतां त्या तुरुंगाला तुरुंग म्हणण म्हणजे 'तुरुंग' ह्या शब्दाचा अपमानच होता. 'तुरुंग' म्हणताच आपल्या डोळ्यासमोर भाल्यासारखे तीक्ष्ण गज लावलेल्या ऊंच ऊंच भिती उभ्या राहतात. आणि त्या भितीच्या आड कोण भयंकर गुन्हेगार असतील, त्यांना तिथं काय काय भयंकर शिक्षा दिल्या जात असतील, ह्याविषयीच्या अस्पष्ट कल्पना आपल्या मनात उत्पन्न होऊन मन भयाकुल होतं. परंतु सीतापूरचा तुरुंग असा नव्हता. गावच्या एका टोकाला असलेल्या वाड्याचंच रूपांतर तुरुंगात करण्यात आलं होतं. त्या वाड्याला एक भरभक्कम गजाचा दरवाजा लावण्यात आला होता आणि आंतील चौकाभोवती असलेल्या पडव्यावर खोल्या पाडण्यात आल्या होत्या. सीतापूर पेठ्यात पकडण्यात आलेल्या गुन्हेगाराच, जिल्ह्याच्या तुरुंगांत पाठविण्यापूर्वीच एक मुक्कामाच ठिकाण, एवढाच त्या सीतापूरच्या तुरुंगाचा खरा उपयोग होता.

ह्या तुरुंगाच्या एक नबरच्या खोलीत संतू शिंदे, सर्कशीच्या पिजऱ्यांतील वाघाप्रमाणे अस्वस्थ मनानं येरझार्या घालीत होता. चौकटीच्या कापडाची लांडी चड्डी व बडीवजा एक कुडतं, ह्या कैद्याच्या पोषाखांत तो होता. सूर्यास्त होऊन गेला होता आणि निशेच्या स्वागताकरता आकाशात आकाशदेवतानी पेटविलेल्या दोनचार मशाली चौकातील मोकळ्या भागातून त्याला दिसत होत्या. सीतापूरमधील दिवसाचे ऐकू येणारे जीवनकलहाचे पडसाद आता बंद पडले होते. मृत्यूच्या जासूदाप्रमाणे भासणारी एकदोन वटवाघुळ चौकांतून

फेऱ्या घालीत होती, व मध्येच कशावर तरी झेप घातल्याप्रमाणे एकदम खालीं बेत होती. सान्या खोलीभर मच्छरं घोंघावत होती. लोखंडी दरवाजावरचे दोघे पहारेकरी आपले कपडे साफसूफ करून आठ केव्हा वाजतात अन् रात्रपाळीचे पहारेकरी केव्हा येऊन आपणाला मोकळे करतात, ह्याची उत्सुकतेने वाट पाहत होते.

सत्तू चिडला होता. देशाच्या स्वातंत्र्याकरता लढणाऱ्या त्याच्यासारख्या देशभक्ताला कैदेत ठेवून त्याच्यावर बंदुका घेऊन पहारा करणाऱ्या त्या आपल्या देशबांधवांची त्याला चीड आलीहो ती—त्यापेक्षाहि त्याला आपल्या सहकाऱ्यांची अधिक चीड आली होती. महादू, देवमन, पाराजी, वगैरे त्याचे सहकारी काय करीत होते ? त्याला सोडविण्याची त्यांनी अजून कांहीच कशी हालचाल केली नव्हती ? त्यांचा तो पुढारी होता. त्यांच्या सहाय्यानं त्यानं आतापर्यंत दोन-तीन पोस्टमनांना लुटलं होतं, टेलिग्राफच्या तारा तोडल्या होत्या, पोलिसचौक्या जाळल्या होत्या. त्याचे ते सहकारी त्याच्या सारखेच धाडसी होते. त्यांच्याजवळ पोलिसांकडून चोरलेल्या बंदुकाहि होत्या; मग ते अजून स्वस्थ कसे ? उद्या सकाळी जिल्ह्याच्या गावी त्याची रवानगी करण्यांत येणार होती. मग त्याची सुटका होण्याची कांहीच आशा नव्हती. त्याच्या सुटकेचा प्रयत्न केलाच, तर तो आज रात्रीच व्हावयास पाहिजे होता. अजून किती तरी कार्यं करायचं होत. आपलं तारुण्य, आपली बुद्धि, आपली शक्ति, आपली हिंदमाता गुलामगिरीतून मुक्त करण्याकरता त्याला वेंचायची होती. पण तें आता फारसं शक्य दिसत नव्हतं. त्याच्या सर्व शक्ति कुठल्यातरी तुरुंगांत खडी फोडण्यातच खर्च होणार अशीच चिन्हं आता दिसू लागली होती.

तरीहि पण त्याला आशेला एक जागा होती. आज दुपारीच, तुरुंगाची टेहळणी करीत जाणाऱ्या पाराजीला त्यानं पाहिलं होतं. आपले सहकारी आपली सुटका करण्याकरता अजूनहि काही तरी प्रयत्न करतील, अशी त्याला आशा होती.....

आठाचे ठोके पडले. लोखंडी दरवाजाशी खाड्खाड् आवाज झाला. बंदुकांना संगिनी लावल्याचा खट्खट आवाज झाला. हवालदारनं फाड्फाड् दिलेले हुकूम त्याच्या कानांवर आले आणि पहारा बदलला.

“भाऊसाहेब—” सत्तूच्या कानांवर शब्द आले. आपल्या तंद्रीतून तो

एकदम जाणा झाला. रात्रपाळीचा एक पहारेकरी त्याच्यासमोर उभा होता आणि आदरानं त्याच्याकडे पाहत होता.

“ काय ? ” सन्तूनं जरा कठोरपणानंच विचारलं.

पहारेकऱ्यानं संतूकरता आणलेला पाण्याचा लोटा गजाशी ठेवला आणि त्यानं विचारलं, “ भाऊसाहेब, ओळखलं नाही का तुम्ही मला ? ”

अंधुक प्रकाशांत संतूनं त्याच्याकडे निरखून पाहिलं. आपल्या स्मरण-शक्तीला त्यानं खूप ताण दिला, पण त्याला त्याची ओळख पटली नाही. तो म्हणाला, “ तुम्ही पोलिस आहांत एवढंच मी ओळखतो. ”

“ होय भाऊसाहेब. ” तो पोलिस मृदु स्वरांत म्हणाला, “ मी पोलिस तर आहेंच. पण ती ओळख नाही म्हणत मी...संताजी शिंदे तुम्हीच ना ? ”

“ हो ”

“ मग तुमचे माझ्यावर फारच मोठे उपकार आहेत. ” हात जोडून तो पोलिस म्हणाला.

“ पण तुम्हांला पाह्यलेलं मला नाही आठवत ! ”

“ कसं आठवेल तुम्हाला ? मोठं माणूस तुम्ही ! आम्ही काय आपले गरीब शिपाई ! ” नंतर थोडंसं थांबून तो म्हणाला, “ आठवहा वर्षांपूर्वीची एक गोष्ट आठवते का तुम्हाला ? नदीला खूप पाणी आलं होतं. असा पाऊस कधी झाला नाही. माझी घरधनीण नदीवर कपडे धुवायला गेली होती. बरोबर तिनं लहानग्या शंकऱ्यालाहि नेल होत. अवखळ पोर खेळतां खेळता नदीत पडलं अन् गूटागळ्या खात पुरात वाहत जाऊं लागलं. घाटावर इतके लोक होते, पण पोराला वाचवण्याकरता त्या पुरांत उडी टाकण्याची कोणाची छाती झाली नाही. पण त्यावेळी एक मर्द गडी तिथ होता. त्यान आपले कपडे काढले अन् त्या दुथडी वाहणाऱ्या नदीच्या ताबड्या पाण्यांत स्वत ला फेकून दिलं. साहेब, तो मर्द गडी आपणच. आठवतं का तुम्हांला ? ”

“ हं, आता आठवलं. तुमचा मुलगा का तो ?... कसा आहे तो आता ? ” संतूनं सहज विचारलं.

“ आता तर खूप वाढलाय तो. माझ्या खांद्याला लागतो...साहेब, त्या दिवशीं तुम्ही तिथं नदीवर नसतां, तर पोर कांही माझ्या हाती लागत नव्हतं. तुम्हीच पोराला जीवदान दिलं. तुमचे फार उपकार आहेत... ”

त्यावर काय बोलावं हें सतूला सुचेना. त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून तो फिरून येरझाऱ्या घालू लागला.

किती तरी वेळ झाला तरी तो शिपाई उभाच असलेला पाहून संतून म्हटल, “ बरय, जा आता तुम्ही आपल्या कामाला—”

शिपायाचा चेहरा विचारमग्न झाला होता. एकाद्या पूज्य व्यक्तीकडे पाहावं, त्या दृष्टीन तो सतूकडे पाहात राहिला होता. तो म्हणाला, “ भाऊसाहेब, तुमच्यासारख्या मोठ्या कुळांतला माणूस, शिकलेला, जवान अन् मर्द. देशाकरता हातावर शीर घेऊन निघालेला... भाऊसाहेब, सरकारची नोकरी केली तरीबी आम्हाला माणसाची किंमत थोडी फार कळते... सोन्यासारखं तुमचं शरीर, ते काय अस तुरुंगाच्या कोठडीत, पिसवामच्छरांच्या संगतीत, अन् घाणीत ठेवायच ? नाही, भाऊसाहेब, देशाला तुमची गरज आहे. देश तुमची वाट पाहतोय माझ्या पोराला तुम्ही वाचवलं, आम्हाला सुखी केल. तसं अजून तुम्हाला पुष्कळाना सुखी करायच आहे तुमचा जन्म तुरुंगात कुजण्याकरता नाही ! ”

शिपाई मनापासून बोलत होता. त्यानं पेहेरलेल्या खाकी गणवेशाच्या आंत आपणाविषयी इतकी सहानुभूति, इतकी विचारशक्ति अन् जिव्हाळा असेल, अशी संतूला कल्पना नव्हती. शिपायाचं ते बोलणं ऐकून किंचित आश्चर्यानं तो तसाच उभा राहिला. शिपाई बोलू लागला, “ भाऊसाहेब, तुमचे आमच्यावर इतके उपकार आहेत की, माझ्या कातडीचे जोडे करून तुम्हाला घातले तरी ते फिटणार नाहीत ! तुमच्या उपकारातून थोडं तरी उतराई व्हावं म्हणून..... ”

एवढं बोलून तो एकदम थबकला. त्यानं एकदा चौफेर नजर टाकली. दुसरा पहारेकरी दरवाजाशी एका स्टुलावर डोक्याचा घाम पुशीत बसला होता. दरवाजावर लावलेल्या एका भल्यामोठ्या घासलेटच्या दिव्याच्या प्रकाशात तो स्पष्ट दिसत होता. त्याचं त्यांच्याकडे मुळीच लक्ष नव्हत. बाकीचा सारा तुरुंग रिकामाच होता. आपलं बोलणं ऐकण्यास कोणी नाही, असं पाहून तो शिपाई हलक्या आवाजांत सन्तूला म्हणाला, “ भाऊसाहेब, तुम्ही पळून जा. मी तुमची सुटका करतो. ”

त्याचे हे शब्द ऐकून संतू एकदम दचकलाच. त्याला तें खरं वाटेना.

“ खरंच सागतों तुम्हाला. मी तुम्हाला बाहेर सोडून देतो. ” तो शिपाई पुन्हा म्हणाला.

“ पण तो दुसरा शिपाई आहे ना ? ” सन्तून शंका व्यक्त केली.

“ त्याला मी सिगारेटचं पाकीट आणण्याकरता बाजारात देतो पाठवून. तसं पहारा सोडून त्याला जातां येत नाही; पण सिगारेटकरता तो वाटेल तें करील. ” थोडंसं हसून तो शिपाई म्हणाला.

“ आणि कैदी पळून गेला म्हणून तुम्हाला शिक्षा होईल ती ? ” संतून विचारलं.

“ होऊं द्या झाली तर ! तुमचे आमच्यावर एवढे उपकार आहेत ! नोकरी जाईल, फार तर वर्षभर खडी फोडीन ! पण ते मी आनंदान करीन ! ” तो शिपाई अगदी सहज म्हणाला. इतक्यात एक कल्पना सुचून तो म्हणाला, “ नाही तर असं करा. माझे हातपाय बांधून टाका. तुम्ही फार आरडाओरड करीत होता म्हणून मी तुमच्या खोलीशी गेलो, तुम्ही मला शिव्या दिल्या, म्हणून समज देण्याकरता दार उघडून मी आंत गेलो, तो तुम्ही माझ्यावर झडप घालून, माझे हातपाय बांधून पोबारा केला असं मी सागेन फौजदाराला ”

संतून थोडा विचार केला त्यालाहि ती कल्पना पटली. पण त्याला अजून एक अडचण राहिलेली दिसत होतीच. त्यान विचारलं, “ तुरुंगातून सुटलों तरी मला आमच्या गुप्त तळावर म्हणजे इथून वीस एक मैल तरी जायचं आहे. सारी रात्र चाललो तरी एवढ अंतर काटणार नाही. रस्ता झाडाझुडपांतून नि जंगलादऱ्यांतून आहे. वाटेत दोनचार गाव लागतात. मग ह्या कैद्याच्या पोषाखात मला कुणी पाहिल तर मग सारंच फुकट जायच नि तुमची मात्र नाहक नाचक्की व्हायची ! ”

शिपाई ह्या अडचणीपुढे निरुत्तर झाला. आपण मत्तकरता एवढा स्वार्थ-त्याग करावयास तयार असूनदेखील आपणाला तो करता येऊं नये, त्याचं त्याला वाईट वाटलं. ह्यावर काय तोड काढावी, ह्या विचारात तो गर्क झाला. अखेरीस एक कल्पना त्याला सुचली आणि हर्षभरित स्वरांत तो म्हणाला, “ भाऊसाहेब, मग अस करा ना ! माझा हा पोशाख तुम्ही चढवा अन् मग खुशाल जा. दिवसाचाबी कुणाला संशय यायचा नाही ! ”

सन्तून थोडा विचार केला. हो. असं करावयास कांहीच हरकत नव्हती. सुटकेचा हा मार्ग सुरक्षित होता. त्यानं ह्या योजनेला संमति दिली.

“ आलोच तर मी आता त्या शिपायाला दूर लावून—” असं म्हणून तो शिपाई दरवाजापाशी गेला आणि थोड्याच वेळांत त्या दुसऱ्या शिपायाला पानपट्ट्या आणि सिगारेट आणावयास धाडून देऊन परत आला. सन्तूच्या खोलीचा दरवाजा उघडता उघडतां तो म्हणाला, “ ह. भाऊसाहेब, चला. आटपा आता लवकर. तो शिपाई परत येण्याच्या आंत दूर गेल पाहिजे तुम्हांला. ”

एवढ बोलतो त्यानं आपले खाकी कपडे उतरविण्यास सुरुवात केली होती. त्यानं काढलेला एकेक कपडा अंगावर चढविण्यास सन्तून सुरुवात केली. थोड्याच वेळात त्यानं सर्व कपडे पेहरले.

“ काय ? कसा दिसतो मी ह्या पोषाखात ? ” मनावरचा ताण कमी व्हावा, म्हणून सन्तून विचारल.

“ वा ! अक्षी डी. एस्. पी ! ” तो शिपाई कौतुकान पाहात म्हणाला व दोघेहि हसले.

“ बरं. जातो तर मी ! ” जाण्याविषयी अधीर झालेला संतू म्हणाला

“ वा, अजून एक राह्यलच आहे ना ! ” तो शिपाई हसून म्हणाला, “ मला कैद करायच राह्यल्य ना ? हा घ्या रुमाल . ”

सन्तून त्या शिपायाच्या तोडांत एक बोळा कोबला व त्याचे हातपाय करकचून बांधले. त्या शिपायाला वेदना होत असाव्यात ; पण त्याच्या तोंडावर समाधान विलसत होतं. अनंत हालअपेष्टा सोसून काशीयात्रा पार पडल्यावर एखाद्या भाविक माणसाला वाटावं, तस समाधान त्याला वाटत असलेलं दिसून येत होत. त्याच्याविषयी संतूला आदर वाटू लागला. तो म्हणाला, “ तुमची नोकरी गेली अन् तुम्हाला शिक्षा झाली तरी कुटुंबाची काही काळजी करू नका. त्यांची सर्व काळजी आम्ही घेऊं ! बरंय. येतो आता. ”

शिपायानं बोळा कोबलेल्या तोडानं हसण्याचा प्रयत्न केला. करकचून बांधलेले हात निरोप देण्याकरता हलवून पाहिले, पण ते प्रयत्न निष्फळ झाले. सन्तून त्याच्या डोळ्याकडे पाहिलं. शिपायाला जे कांही सांगावयाचं होतं, तें ते डोळे जिभेपेक्षाहि उत्तम रीतीनं सांगत होते.

त्या पोलिसी बुटाचा शक्य तेवढा कमी आवाज करीत, सन्तू मोठ्या दरवाजांतून सावधगिरीन बाहेर पडला. वर टांगलेल्या मोठ्या दिव्याच्या प्रकाशांतून बाजूला सरून तो भितीच्या आडोशाला अंधारांत उभा राहिला. तुरुंगांतील कुबट वातावरणातून बाहेरील स्वच्छ हवेत आल्याबरोबर त्यानं छाती भरून एक श्वास घेतला.

त्याच्या मनात कल्पना आल्याशिवाय राहिली नाही; आपण छोट्या तुरुंगातून सुटून आता एका मोठ्या तुरुंगात येऊन पडलों आहोत; ह्या तुरुंगाला एका बाजून हिमालय, हिंदुकुश ह्या पर्वतासारख्या मोठमोठ्या उत्तुंग भिती आहेत, तर दुसऱ्या दोन बाजूंना सिंधुसागर व गंगासागर ह्यासारखे अवाढव्य खंदक आहेत. ह्या भल्याथोरल्या तुरुंगात चाळीस कोटी कैदी आहेत अन् त्यानी दास्यशृंखलातून मुक्त व्हावं, म्हणून तर आपण यथाशक्ति प्रयत्न करीत आहोत.

तो एकदम भानावर आला. त्यान गावाच्या दिशेन पाहिल. रस्त्यावरून अंधार होता. सर्वत्र सामसूम होती. दूरवर एका दुकानातील प्रकाशाचा मद झोत रस्त्यावर पडला होता व त्यांतून सिगारेट आणावयास गेलेल्या त्या दुसऱ्या पोलिसाची परत फिरलेली आकृति अस्पष्टशी दिसून येत होती. त्यान समोर पाहिल. तिथ दाट झाडी होती. तिच्यातील अधारात काजवे चमचम करीत होते. झाडाचे बुधे मस्त हत्तीच्या भरदार सोडीप्रमाणे दिसत होते. रातकिड्याची कर्णकटु किरकिर अविरत चालली होती. काही तरी भयंकर प्रकार घडून येणार आहे, हे ठाऊक असलेल्यान श्वास रोखून त्या घटनेची वाट पाहात असावं, त्याप्रमाणे वृक्षाची ती राई उभी असल्याप्रमाणे त्याला वाटलं

आता क्षणाचाहि विलंब न करता त्या झाडीतील अधारात लुप्त झाल पाहिजे; सकाळपर्यंत आपण खूप दूर जाऊ. मग उजाडल्यावर आपल्या पोलिसच्या गणवेशामळे आपला कुणाला सशय येणार नाही. एकदा आपल्या सहकाऱ्यांना जाऊन मिळालं की झालं...

त्यानं पुन्हा एकदा देहळणी केली. एकदा कानोसा घेतला आणि त्या झाडीच्या दिशेन एक पाऊल पुढे टाकलं.

त्यानं एक पाऊल पुढं टाकताच त्या झाडीत पाचोळा सळसळल्याचा आवाज त्याच्या कानावर आला. दोनतीन पुसट छया इकडून तिकडे धावल्याचा त्याला भास झाला. त्यानं आडोसा घेण्याकरता फिरून एक पाऊल मागं टाकलं मात्र—

कानठाळ्या बसविणारा बंदुकीचा आवाज झाला आणि दुसऱ्याच क्षणी वर्मी गोळी लागून तो जमिनीवर कोलमडून पडला.

तीन आकृति झाडीतून धावत आलेल्या अन् तुरुंगाच्या उघड्या असलेल्या दरवाजातून बंदुका रोखून आत शिरलेल्या त्यानं पाहिल्या. दरवाजावरील मोठ्या दिव्याच्या उजेडात त्याचे चेहरे त्याला क्षणभरच अस्पष्टसे दिसले...

त्या माणसांनी तुरुंगांत शिरतांच 'सतू, संतू' म्हणून मारलेल्या हाका त्याच्या कानावर येऊन पडल्या. त्यान 'ओ' देण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच्या कोरड्या पडलेल्या घशांतून शब्द उमटेना.

क्षणाक्षणाला त्या हाकातील अधीरता वाढतच होती. अखेरीस उत्तर येत नाही, असं पाहून त्या हाकाहि बंद पडल्या. मिनिटाभरातच ते तिघे जितक्या अचानकपणें आले होते, तितक्याच अचानकपणे त्या झाडीत अदृश्य झाले जाता जाता त्यानी उच्चारलेले शब्द सतूच्या कानावर पडले, "बाकी सन्तू धाडशी खरा ! आपण येण्यापूर्वीच त्यान आपली सुटका करून घेतली ! " तो स्वर महादूचा होता

"काय युक्ति लढवलीन् त्यान कुणास ठाऊक ! " देवमन म्हणत होता.

"तो शिपाई जीवत आहे काय रे ? " हे वाक्य पाराजीनं सतूकडे पाहूनच उच्चारल असावं. तो पुढं म्हणाला. "काय नेम पण नेम आहे ! ... "

फौजदार आणि काव्य !

आपला तपास करावयास आलेले फौजदारसाहेब आपल्या कवीच्या सोगाला हातोहात फसलेले पाहून सद्दू सोमणाला गमत वाटली. — पण आश्चर्य मात्र वाटल नाही. आपणांसारख्या वेपातरात पटाईट असलेल्याशी दोन हात करण्याचा प्रसंग त्या पोरसवदा फौजदारावर यावा, ह्याबद्दल त्याला त्या फौजदाराची कीवच वाटली. त्याच्याविषयीच्या सान्या सशयाचं निराकरण होऊन परत जाणाऱ्या फौजदारसाहेबाच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहून सद्दू सोमण स्वतःशीच हसला आणि अभिमानानं पुटपुटला, “ पोरगा आहे झालं ! केस पाढरे झालेल्या बड्याबड्या इन्स्पेक्टराच्या हातावर तुरी दिली आहे मी ! मग ह्या कालच पोलिस ट्रेनिंग स्कूलमधून बाहेर पडलेल्या पोराची गोष्ट ती काय ? ”

तरीपण, आपला पोलिसाना सशय आलेला आहे आणि ते आपल्या पाळतीवर आहेत, येवढं मात्र त्याला समजून चुकलं. त्याच्या सशयाचं आपण तात्पुरत समाधान केलेलं असल, तरी आता शक्य तेवढ्या लवकर आपल काम उरकून घेतलं पाहिजे, हे खास. ह्याच विचारात त्यान आपली दृष्टि खिडकीतून दूरवर लावली. चादगावचा छोटासा रेल्वेचा पूल त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचे बाहू फुरफुरले आणि तो म्हणाला, “ बस्स ! आजच... आजची अमावास्येची काळीकाळी रात्र-सारी सृष्टि दाट काळ्या वस्त्राखाली झाकली जाईल—मोठा स्फोट होईल—पुलाचा दगडन्दगड अंतराळात फेकला जाईल—मग पोलिसाची धावपळ सुरू होईल—बसा म्हणाव मग त्या फौजदारसाहेबाना माझा शोध करीत... ”

१९४२ ऑगस्टमध्ये पेटलेल्या विध्वंसक चळवळीत भाग घेणाऱ्या एका टोळीचा सद्द सोमण म्होरक्या होता. ह्या दोनतीन महिन्यांत त्यानं दहा पोस्टाच्या पेट्या, चारपाच पोलिस चौक्या आणि दोन रेल्वेचे छोटेसे पूल उध्वस्त केले होते. टेलिग्राफच्या तारा तर त्यानं बीसपंचवीस ठिकाणी तोडून टाकल्या होत्या. ही कामं तो अगदी बिनबोभाट करी. त्याच्या टोळींतील मित्रांना-देखील तो केव्हा कुठं असेल ह्याचा पत्ता नसे. वेषातर करण्यांत जसा सद्द सोमण मोठा पटाईत, तसाच मोठा धाडसी अन् प्रसंगावधानी. एकदा टेलिग्राफच्या तारा तोडीत असतांनाच त्याला पोलिसाची चाहूल लागली. लगेच तो तारा दुरुस्त करणारा वायरमन बनला ! एकदा एक पोलिसचौकी पेटवून दिल्यावर तो लोकाच्या गर्दीत सापडला. तर तो एकदम जखमी पोलिसांना उपचार करणारा डॉक्टरच बनला ! विध्वसनाची कृत्यं करीत आणि सरकारच्या हातावर तुरी देत, तो गावोगाव फिरत होता. 'फरारी' इसमांत गणना होण्याचा मान त्याला मिळाला होता. सरकारी दृष्टीनं त्याच्या देहाची किंमत आता वाढत वाढत तीन हजारापर्यंत येऊन पोहोचल्याचे जाहिरनामे लागले होते. पोलिसखातं व सद्द सोमण ह्यांच्यातील लढाईला आता चांगलाच रंग भरला होता.

फौजदारसाहेबाना आपण बनवलं आहे, ह्याची खात्री असली तरी सद्द सोमणानं नुकताच घडलेला प्रसंग पुन्हा एकदा मनश्चक्षूसमोर उभा केला आणि बोलण्याचालण्यात आपली कुठं एखादी चूक तर झालेली नाही ना ह्याची तो छाननी करू लागला.

त्यानं भाड्यान घेतलेल्या खोलीचा दरवाजा ठोठावला गेला, म्हणून त्यानं दार उघडलं होतं, तो साध्या पोषाखातील एक तरुण हातांत चामड्याची एक चपटी बॅग घेऊन उभा असलेला त्याला दिसला होता. सद्दन विचारलं होतं.

“कोण पाहिजे आपणांला ? ”

“अं ? जरा काम आहे माझं. येऊं का आंत ? ” तो तरुण म्हणाला आणि सद्दन 'होय' किंवा नाही म्हणण्यापूर्वीच तो खोलीतील एका खुर्चीवर स्थानापन्नदेखील झाला.

“म्हणजे मी आहे विमाकंपनीचा एजंट ! आपण विमा उतरण्यास तयार आहांत किंवा काय हे पाहण्याकरता आलोंय मी...”

‘ पॉलिसी ’ ‘ बोनस ’ वगैरे शब्द मधून मधून पेरून त्याची वटवट सुरू झाली होती. पण बोलतां बोलतां तो तरुण सद्गुच्या खोलीचं बारकाईनं निरीक्षण करून घेत होता. सद्गु मनांतल्या मनांत हसत होता. हं ! विमाएजंट काय ? विमाएजंटचं सोंग घेऊन आपल्या खोलीची पाहणी करण्याकरता चांदगावचा पोरसवदा फौजदार आलेला आहे हे सद्गुनं त्याला पाहतांक्षणीच ओळखलं होतं. आपल्या नेहमीच्या प्रघाताप्रमाणं चांदगावला येतांच त्यानं प्रथम तिथल्या साऱ्या शांततेच्या रखवालदारांना पाहून ठेवलेलं होतं. त्यानं फौजदारसाहेबांना ओळखलेलं असलं तरी वरून मात्र तसं बिलकुल दिसू दिलं नाही.

चांदगावला आल्यापासून हा प्रसंग केव्हाना केव्हा तरी येणार, ह्याची त्याला खात्री होती व तो त्याचीच मोठ्या उत्सुकतेनं वाट पहात होता. आणि अखेरीस तो प्रसंग आज आलेला पाहून त्याला आनंदच झाला होता. एकतर पोलिसखात्याला बनविण्यांत त्याला मोठी गंमत वाटे, व दुसरं म्हणजे फौजदार-साहेबाना आलेल्या सशयाचं निरसन करण्याची संधि आयतीच त्याच्याकडे चालून आली होती.

फौजदारसाहेबांची विमाएजंट म्हणून वटवट चालू असतां, त्यांच्या दृष्टी-बरोबरच सद्गुची दृष्टीहि त्याच्या खोलीतील यच्चावत् वस्तूवरून फिरत होती. टेबलावर जुनाट मासिकाचे काही अंक पडले होते, कांही हस्तलिखित कागदहि होते. जमिनीवर विड्याची थोटकं, जळलेल्या काड्या आणि चोळामोळा करून टाकलेले कागदाचे तुकडे इतस्ततः पसरलेले होते. हलकेंच तो दाढी करण्याच्या आरशासमोर जाऊन उभा राहिला आणि आपले केस त्यांतून बोटं फिरवून त्यानं जरा अस्ताव्यस्त केले. त्याची दाढी आठदहा दिवसांची वाढलेली होतीच. तोंडावर त्यानं जरा बावळट रडवी कळा आणली आणि तो स्वतःशीच म्हणाला, “ बस ! आता माझा अवतार पाहून आणि खोलीची ही दुर्दशा पाहून, मी अस्सल कवि नाही असं म्हणण्याची कुणाची छाती आहे ! ”

“ आपलं नांव काय ? ” थोड्या वेळानं फौजदारसाहेबांनी विचारलं.

“ मी ‘ मधुप ’ ह्या नांवानं प्रसिद्ध आहे. ”

“ म्हणजे ? तुम्ही कविबिबी आहांत की काय ? ”

“ हो ”

“ पण तुमच खरं नांव काय ? ”

“ चितामण लक्ष्मण गोरे . ”

“ धंदा ? ”

“ धंदा काही नाही, म्हणून तर कविता करतो ! ” ह्यावर दोघेहि हसले.

“ मग इथ कशाला आलात ? ”

“ इथ ? कविता करण्याकरता. ”

“ कविता करण्याकरता ? ”

“ हो. किती सुंदर नि रम्य वनश्री आहे इथली ! मी एक जानपद दीर्घ-काव्य लिहिणार आहे. त्यात चादगावचंच वर्णन करणार आहे. विशेषतः इथल्या रेल्वेच्या पुलाजवळचा देखावा तर नितांत रमणीय आहे ! ”

रेल्वेपूलाकडे त्यान पाहणी करण्याकरता दोनतीन चकरा मारल्या होत्या. किती सदर सहजतेन त्यान फौजदारसाहेबाच्या मनात त्यामुळे जे संशय निर्माण झाले असतील त्याच निरसन केल होत !

हा वेळपावेतो फौजदारसाहेब आपल्या जागेवरचे उठून सहज म्हणून खोलीतील सामानाची तपासणी करू लागले होते. त्यानी एक पुस्तक उचलून घेताच सद्गुचा चेहरा कावराबावरा झाला होता. त्यान त्या पुस्तकावर जवळ-जवळ झडपच घालून ते फौजदारसाहेबाच्या हातून हिसकावून घेतल. फौजदार-साहेबांचा चेहरा एकदम गंभीर झाला. ते पुस्तक आक्षिप्त असावं, किंवा त्यांत सद्गुच्या कुणा साथीदाराच पत्र वगैरे लपवून ठेवलेलं असावं, अशा काही शका फौजदारसाहेबाच्या मनात उत्पन्न झालेल्या असाव्यात, हें त्याच्या चेहऱ्यावरून सद्गून ओळखलं. त्याला तेच पाहिजे होतं.

थोड्या वेळान त्यानं ते पुस्तक टेबलावर ठेवून दिलं आणि जणू ते आपण तिथं ठेवलं आहे हे विसरूनच तो काही कामाकरता आतल्या खोलीत गेला. जरा वेळानं त्यानं बाहेर येऊन पाहिलं, तर ते पुस्तक जागच्या जागीच होतं, पण फौजदारसाहेबाच्या चेहऱ्यावर मात्र फरक पडला होता. मघाप्रमाणे आता त्याचा चेहरा गंभीर विचारमग्न दिसत नव्हता. आपल्या गैरहजेरीत त्यानी ते पुस्तक चाळून पाहिलं असलं पाहिजे, ह्याविषयी त्यावरून सद्गूला खात्री पटली.

“ मघा मी आपल्या हातून ते पुस्तक हिसकावून घेतलं, ह्याबद्दल माफ करा. पण... पण... त्या पुस्तकात मला अत्यंत पवित्र वाटणारी एक वस्तु मी ठेवलेली आहे.... माझ्या स्फूर्तिदेवतेचा फोटो आहे त्यांत ! ”

पण फौजदारसाहेबानी त्याच्या ह्या बोलण्याकडे दुर्लक्षच केलं. ह्याच प्रसंगाकरता सद्दून आधीच त्या पुस्तकात घालून ठेवलेला एका तरुणीचा फोटो त्यानी पाहिला होता आणि त्या पुस्तकात आक्षेपार्ह असं काही नाही, ह्याविषयी त्याची केव्हाच खात्री पटली होती. एखाद्या माणसाच्या मनांत मुद्दाम सशय निर्माण करून मग त्याच्या सशयाचं पुरेपूर निराकरण केलं तर मग तो मनुष्य आपणावर सर्वच बाबतीत विश्वास ठेवतो, ह्या मानसशास्त्रातील तत्त्वानुसार सद्दून आखलेली योजना संपूर्ण यशस्वी झाल्याच त्याला दिसून आलं होतं.

“ बर मधुप, आता एखादी कविता तर म्हणून दाखवा तुमची. ” फौजदार-साहेब खोलीची तपासणी व बोलण्याचे विषय सपले म्हणून सहज म्हणाले. त्याच्या आवाजांत आता मोकळेपणा खेळत असलेला सद्दूला उमगून आला होता

“ हो. हो. अवश्य ” आपल्या हस्तलिखित कविताची वही उघडोत मद्द म्हणाला. आपण कवि आहोत, अस सांगितल्यावर साहजिक कोणीहि आपल्या कविता पाहावयास मागणार ह्याची त्याला प्रथमपासूनच खात्री होती व त्याप्रमाणे त्यान सारी तयारीहि करून ठेवली होती. त्यान काही जुनी कोपऱ्यांतली मासिक फूटपाथवर गोळा केली होती आणि त्यात प्रसिद्ध झालेल्या विशेष नामवत नसलेल्या कवीच्या काही कविताच सरळ वाङ्मयचौर्य केलं होतं. त्या कविता आपल्या वहीत उतरवून घेतल्यावर त्या आपणच रचल्या अस जर सांगितलं तर कुणालाहि-विशेषतः पोलिसखात्यातील हडेलपी माणसाना तरी- मुळीच ओळखता येणार नाही, ह्याविषयी तो अगदी निश्चक होता. त्यान पूर्ण निर्धास्तपणान आपली हस्तलिखित कविताची वही उघडली आणि तो म्हणाला,

“ कवितेचं नाव आहे- ‘ सुदरीस- ! ’ कविता मुक्तछंदातली आहे. पर्वाच केली मी ती... ऐका...

“ कपोल तव लाललाल
 कीं गुलाब उत्फुल्ल,
 दोन इराणी ?
 भिरभिरती त्यांवरती
 आस्वादत दोनच भुगे--
 काळेकाळे--
 --कुळकुळीत !
 “ हांससी मधुर, दिसते
 तेव्हा रदनावलि शुभ्र
 --की कुंदकळघा ?
 “ पाठीवरी रुळे शेपटा
 हां ! हां ! आवर ! आवर !
 ही करील माझ्या हृदया
 --डंख,
 कृष्ण नागिणी !
 “ मत्त गजाची गति आणिक
 चोरिली कंबर सिहाची
 (बारिक)
 --चोर तूं ?
 धीट बदमाष अन्--
 बेरड !
 “ विनवी, चोरुं नको माझे
 हृदय !
 एकच !
 हे सुदरी ! ”

ही कविता साभिनय व भेनूर आवाजांत म्हणून दाखविल्यावर सद्गून फौजदारसाहेबाकडे पाहिलं.

“ वा ! छान ! ” फौजदारसाहेब जराशा कुचेष्टेनं म्हणाले, “ थोडक्यांत म्हणजे, तुमची ही ‘ सुदरी ’ राणीच्या बागेची छोटीशी आवृत्तीच आहे म्हणाना ! त्यांत कुठला प्राणी किंवा कुठलं फुलझाड नाही ? हत्ती आहे, सिंह आहे... ”

पण त्याचे पुढील शब्द त्याच्या तोंडातच राहिले आणि त्याच्या कवीच्या हळव्या हृदयाला त्याचे हे शब्द घरे पाडीत आहेत, असं मंदू आपल्या चेहऱ्यान त्यांना दाखवीत होता.

“ ह. मग काय विचार ठरला तुमचा ? ” थोड्या वेळान जावयास उठता उठता फौजदारसाहेब म्हणाले, “ पन्नास कोटीच भाण्डवल आहे. पॉलिसी-होल्डर्सना . ”

“ पाहू परत या उद्या. तोपर्यंत विचार करून मागतो ” त्यांना वाटेला वळून देताना सद्गून उत्तर दिले होते.

खिडकीत उभा राहून ह्या प्रसंगातील शब्दन् शब्द सद्गून पुन्हा आठवून पाहिला. सान्या खोलीवरून पुन्हा एकदा नजर फिरवून पाहिली छे ! कवीची बतावणी करण्यात त्याची काहीच चूक झाली नव्हती. फौजदारसाहेबाच्या सान्या शकाच निरसन करून त्यांना त्यांना पुरत बनवलं होत आना फक्त आधार पडण्याचाच अवकाश होता. मग तो आणि चादगावचा तो पूल ! —

पण तो असा निर्धास्त अमृताना थोड्याच वेळात त्याच्या खोलीचा दरवाजा मध्याप्रमाणेच ठोठावला गेला. त्यांना दार उघडून पाहिलं तर खाकी गणवेशातील फौजदारसाहेब समोर उभे ! आणि ह्यावेळी ते एकटेच नव्हते, तर त्याच्याबरोबर चार सशस्त्र पोलिस शिपाईही होते !

क्षणाधर्मात सारा प्रकार त्याच्या लक्षात आला, पण फौजदारसाहेबांना आपण बनवलेलं आहे, ह्या कल्पनेनं तो गाफिल असल्यामुळे प्रतिकाराची त्यांना काहीच तयारी केलेली नव्हती. मुकाट्यान पोलिसांच्या स्वाधीन होण्याखेरीज त्याला गत्यंतर नव्हतं. त्याच्या बतावणीन कुठनरी चूक झाली होती खास !

“ तुम्हाला मी अटक केली आहे ! ” फौजदारसाहेब म्हणाले.

“ मला अटक ! ती कां ? ” सद्गून उगाच शेवटचा प्रयत्न म्हणून विचारलं.

“ वाङ्मयचौर्याबद्दल ! ”

“ वाङ्मयचौर्याबद्दल अटक ? ” सद् आश्चर्यानिं म्हणाला, “ आणि असं कुणाच वाङ्मयचौर्य केलं मी ? ”

“ कवि ‘ दिनकरानुजांच ’ ! मघा तुम्ही वाचून दाखविलेली ‘ सुदरीस ’ - ही कविता त्या कवीच्या कवितेची चोरी आहे ! ”

“ बर. कबूल पण वाङ्मयचौर्य हा कांही फौजदारी गुन्हा होऊं शकत नाही ! ”

“ खर आहे. ” फौजदारसाहेब हसत म्हणाले, “ पण तेवढ्यावरून तुम्ही खरे कवि नसून कवीच सोंग आणलं आहे, येवढं दिसून आलं ह्या बाबतीत आणखी दुसराहि बारीकसारीक पुरावा आहे माझ्याजवळ-चला, सदोबा सोमण, आपले हात पुढं करा मी आपणाला चतुर्भुज करतो. ”

चावडीकडे जाता जाता आपला सारा डाव हुकलेला पाहून सद्दला वाईट वाटल पण तशाहि स्थितीत त्याला राहून राहून एकाच गोष्टीचं आश्चर्य वाटत होत. आणि ते म्हणजे, पद्मदास-गंगा-अरसिक आडदाड माणसान आपल वाङ्मयचौर्य हुडकून काढाव, येवढंच नव्हे तर ‘ दिनकरानुजा ’ - सारख्या कोपन्यांतल्या कवीच्या काव्याचीदेखील त्याला माहिती असावी ! वाङ्मयचौर्य करण्याच्या बाबतीत ‘ दिनकरानुज ’ त्याला अगदी बिनधोक वाटला होता. रद्दी मागिनातून पांचसहा वर्षांपूर्वी त्याच्या एकदोनच कविता प्रसिद्ध झाल्या होत्या आणि मग नंतर तो कुठं तरी गडप झाला होता. अस असतांना फौजदारसाहेबांना त्याच्या एका भिकार कवितेची अजून आठवण रहावी, ही गोष्ट त्याची मति गुग करून टाकणारी होती. अखेरीस न राहवून त्यान फौजदारसाहेबाना विचारलंच, “ तुमचा काव्याचा व्यासंग बराच दिसतोय ? ”

“ छट. मुळीच नाही ! ” फौजदारसाहेब हसून म्हणाले.

“ नाही ? मग ती कविता चोरलेली आहे, येवढंच नव्हे तर ती ‘ दिनकरानुजा ’ ची आहे, येवढं सारं तुम्ही कसं बिनचूक ओळखू शकला ? ”

“ हे पहा श्रीयुत सोमण, ” हसत हसत फौजदारसाहेब म्हणाले, “ प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात एक काळ असा येतो की इतर काही पापांबरोबर कविता करण्याचं पापहि त्याच्या हातून घडून जातं ! ”

“ म्हणजे काय, तुम्हीहि एके काळी कविता केलेल्या आहेत ? ” सद्गतर आश्चर्यानं सर्दच झाला होता. त्या फौजदाराच्या आडदांड निबर शरीरांत कधी काळी कवीच हळवं हृदय राहू शकलं असेल, ह्या कल्पनेवर त्याचा विश्वासच बसेना.

“ होय हे पाप मी कधी केलं असेल, हे आता कुणाला सांगूनदेखील खरं वाटत नाही. बरं झालं, टोपण नांवानं कविता प्रसिद्ध करण्याची तेव्हा मला बुद्धि झाली ते. अहो, कवि ‘ दिनकरानुज ’ तो मीच ! दुर्दैव तुमचं ! ”

सुखी जोडपं !

शेवंती चांगली तरणीताठी होती. असेल वीसबावीस वर्षांची. नाका-डोळ्यानी ती नीटस होती तिचा बाधा डोळ्यात भरण्यासारखा होता. स्वभावान ती सालस होती. नवऱ्यापासून तिला एक मुलगाहि झाला होता. तरीपण तिच्या नवऱ्यान तिला सोडून दिली होती. आणि तो आता थोडी पुजी बाळगून असलेल्या एका वयस्क स्त्रीबरोबर रहात होता. ह्या 'बहुजन समाजा'तील नवरे आपल्या बायकाना का सोडून देतात, हे मध्यम-वर्गीयांना एक न उलगडणारं कोडंच असत ! पण ते असो. आपणाला त्याच्याशी कांही कर्तव्य नाही.

नवऱ्यानं सोडून दिल्यावर आपल्या मुलाला घेऊन शेवंती एका चाळीत एक छोटीशी खोली भाड्यान घेऊन राहू लागली. आपल व मुलाचं पोट भरण्याकरता ती तीनचार ठिकाणी मोलकरणीची कामं करी.

शहाणेवकीलाकडे ती अलिकडेच कामाला लागली होती. शहाणे-वकीलाकडे एकूण माणस दोनच एक ते स्वतः व त्याच कुटुंब. शहाणेवकील सव्वीससत्तावीस वर्षांचे तरुण होते. त्याचं लग्न होऊन दोनतीन वर्षांच झाली होती. मजुळा- त्यांची बायको-दिसायला चांगली सुंदर, गृहकृत्यात हुषार आणि शिकलेलीहि होती. तिला साजेसेच शहाणेवकीलहि होते. रगानं गोरे, अंगानं सडपातळ, तोडावर तरतरी आणि सदा हंसतमुख. लोक म्हणत, 'जोडा कसा लक्ष्मीनारायणासारखा दिसतो !'

तें छोटंस कुटुंब अगदी सुखात होतं. घरांत मुलांची उणीव होती, पण लवकरच तीहि दूर होणार होती. वकीलसाहेबांचं मंजुळेवर प्रेम होतं, हें त्यांच्या

सर्व कृत्यांवरून स्पष्ट दिसून येत होतं. ते तिच्याकरतां वेण्या आणत, पातळं आणत. नुकतीच त्यांनी तिच्याकरता एक बाजाची पेटीहि आणली होती. ती जें काय मागेल ते ते तिला आणून देत. तिच्याशी नेहमी प्रेमळपणानं बोलत. तिला कधी शब्दानं हि दुखवीत नसत. तिची थट्टा कधी केलीच, तर तीहि अगदी हळुवारपणानं करीत. तिच्या सहवासात त्याच्या मुद्रेवर नेहमी प्रसन्नताच असे.

अर्थात् मंजुळेच हि त्याच्यावर प्रेम होतच. इतक्या प्रेमळ, लाघवी आणि आज्ञाधारक नवऱ्यावर कुठली बायको प्रेम करणार नाही ? त्या जोडप्याकडे पाहिलं की, शेवतीला भितीतल्या एखाद्या भोकात बसून घूँ S घूँ S घुमणाऱ्या पारव्याच्या जोडीची आठवण होई, आणि आपल्या ससाराचे धिडवडे आठवून तिच्या तोडातून सुस्कारा बाहेर पडे. पण त्याच सुख पाहून तिला त्याचा मत्सर वाटत नसे. ते अमेच सुखात राहोत, असच ती मनात म्हणे.

मंजुळा शेवतीला फार चांगल वागवी तिच्या अडीअडचणीला ती मदत करी काही गोड केलं तर आठवणीनं ती शेवतीच्या मुलाकरता म्हणून त्यातलं थोड देई. शहाणेवकील हि सज्जन होते. शेवतीकडे ते मान वर करून देखील पहात नसत, मग वाकड्या डोळ्यांचा पाहाण्याची गोष्ट तर दूरच. इतर कामांच्या ठिकाणी शेवतीला पुरुषाचा जो अनुभव आला होता, त्याच्या पार्श्वभूमीवर तर शहाणेवकीलाच हे सभ्य वर्तन चांगलच उठून दिसे. वकीलसाहेबाविषयी तिच्या मनात आदर होता.

दिवसामागून दिवस जात होते शेवती आपलं एकाकी आयुष्य कठत होती. तिच्या मुलाचाच तेवढा तिला विरगुळा होता. रात्रीची ती मुलाला पोटाशी घेऊन झोपे. रात्रीची तिला केव्हा केव्हा स्वप्न पडत आणि तिच्या मुखावर हसू उभ राही. शहाणेवकील—तो उमदा तरुण—तिच्या स्वप्नात आलेले असत, आणि तिच्याशी प्रेमचेष्टा करीत. तिच्यासारख्या तरुण्याताठ्या आणि नवऱ्यान सोडलेल्या स्त्रीवर कोणा पुरुषाचा डोळा नसता, तरच नवल. त्यातले काही तिला खुणावीत, काही तिच्याशी थोडाफार लघळपणाहि करीत. परंतु तिन कोणालाच दाद दिली नव्हती. आपण ह्या लोकांकरता नाही असा अस्पष्टसा विचार त्यावेळी तिच्या मनाला चाटून जाई आणि शहाणेवकीलाची तरणीबाड गोरीगोमटी आकृति तिच्या डोळ्यांसमोर उभी राही.

वकीलसाहेब आपणाला अप्राप्य आहेत, हें तिला कळत होतं. आपल्या मनांत त्यांच्याविषयी आदराखेरीज दुसरी कुठलीहि भावना आहे, असं तिनं कधी आपल्या वर्तनावरून दाखवलं नाही. पण ती हळूच त्याच्याकडे चोरून पाही. ते कागदात डोक खुपसून बसलेले असले की, ते दिसतील अशा जागी ती उभी राहून त्यांना डोळे भरून पाहून घेई. तिचं मन मग कुठल्यातरी स्वप्नरंजनात रमून जाई.

मजुळेला दिवस भरत आले. बाळतपणाकरता ती थोड्याच दिवसांत माहेरी निघून गेली. आता सहाणेवकील एकटेच घरी होते.

जाण्यापूर्वी मजुळा शेवतीला म्हणाली, “ शेवती, रोज सकाळची येऊन पहिल्यान बब पेटव. मग झाडलोट करून, साहेबांची आघोळ झाली की कपड धुवून घरी जात जा. ”

शेवतीनं ‘ होय ’ म्हटलं होतं.

मंजुळा माहेरी गेल्यावर वकीलसाहेब रोज सकाळी उठून स्वतःच चहा करून घेत मग आपल्या कामात डोक खुपसून बसत. तोपर्यंत शेवती येऊन तिनं बब पेटवलेला असे. मग ते आघोळ करून घेत. शेवतीचं कपडे धुण होईपर्यंत ते आपलं काम संपवीत आणि मग कोर्टाचा जामानिमा करूनच खाणावळीत जेवावयास जात.

शेवती रोज कामाला येत होती. ती खाली मान घालून काम करीत असे. एखाद दुसऱ्या वेळीच तेवढं ती कामात व्यग्र असलेल्या वकीलसाहेबाकडे चोरून पाहून घेत असे आणि मग खाली मान घालून घरी जात असे.

शेवती काम करत असताना वकीलसाहेब कामांत डोक खुपसून बसत. निदान पहिले काही दिवस तरी ते तसे बसत. नंतर मग ते घराची झाडझूड करणाऱ्या शेवतीकडे एकदोनदा चोरून पाहून घेत; आणि पुन्हा आपल्या कामांत व्यग्र होत.

एक दिवस त्यांनी शेवतीकडे तसं चोरून पाहायला आणि शेवतीनहि त्यांच्याकडे तसंच चोरून पाहायला एकच गाठ पडली. दोघहि लाजली आणि क्षणभर गोंधळून दोघहि आपल्या कामांत व्यग्र झाली.

दोनतीन दिवसानी वकीलसाहेब शेवंतीला म्हणाले—अर्थात् खालीं पहातच— “ शेवती, आज संध्याकाळी जरा येऊन जा थोड काम आहे. ”

खाली मान घालून शेवती म्हणाली, “ होय. ”

जे इतके दिवस शेवन्तीच्या स्वप्नात दिसत होतं, जे मिळणं केवळ अशक्य आहे अस तिला वाटत होत, ते तिला त्या संध्याकाळी मिळाल. ती परत जावयाला निघाली तेव्हा किंचित् शरमिद्या स्वरात वकीलसाहेब खाली पहात म्हणाले, “ शेवंती, पण हें कुणाला कळू देऊ नकोस हं ! ”

“ नाही ! ” हंसून शेवंती म्हणाली, “ मला येवढं का कळत नाही ? ”

तिच्या हृदयातल हे गोड रहस्य तिला जगापासून लपवूनच ठेवायचं होतं.

त्यानंतर शेवंती वकीलसाहेबाकडे ‘ कामा ’ ला वरचेवर येऊं लागली. कधी ती त्यांना काही खाद्यपदार्थ करून आणी. अलिकडे सकाळ संध्याकाळ चहाहि तीच बनवू लागली होती. वकीलसाहेब इतके दिवस संध्याकाळचे नियमितपणान कलबात जात. आता त्याची नियमितपणान कलबात गैरहजेरी लागू लागली.

वकीलसाहेब एक दिवसाआड मजुळेला पत्र लिहीत त्यात तिचा विरह आपणाला कसा असल्या होत आहे, तिची आपणाला क्षणाक्षणाला कशी आठवण होत आहे, काल रात्रीच स्वप्नात ती कशी आली होती, वगैरे गोष्टी लिहीत. मजुळेचीहि प्रेमानं ओथबलेली, आणि ती नसल्यामुळे वकीलसाहेबाची किती गैरसोय होत असेल ह्याविषयी काळजी व्यक्त करणारी पत्र वकीलसाहेबाना नियमित येत.

वकीलसाहेब शेवतीला पैसे देत. ती ‘ नको नको ’ म्हणत असता ते तिच्या हातावर बळेच पैसे ठेवत. एक दिवस त्यांना तिच्याविषयी काय वाटलं, कोणास ठाऊक ! समोरच खटीवर मजुळेन आपल्या काचेच्या ताबड्या बागड्या अडकवून ठेवल्या होत्या. त्या त्यांनी पटकन् काढल्या आणि शेवतीचा लुसलुशीत हात हातात धरून, ते त्या बागड्या तिच्या हातात चढवण्याचा प्रयत्न करू लागले.

शेवतीन वात्रटपणान हात मुद्दामच आकुचित केला नाही. वकीलसाहेब तिचा हात दाबून दाबून बागडी वर सरकवण्याचा प्रयत्न करत होते. तो त्यांचा प्रयत्न विफल होत असलेला पाहून शेवतीला मोठीच गंमत वाटत होती ;

आणि ती खुदखुदून हसत होती. वकीलसाहेबांनी हात दाबला की तिच्या हृदयाला गुदगुल्या होत.

अखेरीस आपणाला हे काम जमत नाही असं पाहून वकीलसाहेब म्हणाले,
“ हात जरा बारीक कर ना ! ”

“ नको ! ” एकदम किचित् गंभीर होऊन शेवंती म्हणाली, “ बाई-साहेबांच्या आहेत ना त्या ? ”

“ असू दे ! तिला काय कळणार आहे ते ! ” वकीलसाहेब म्हणाले.

मग शेवंतीन बागड्या आपल्या हातात घेतल्या आणि सटकन् आपल्या हातांत चढवल्या.

“ शेवती ! ” ती जावयास निघाल्यावर वकीलसाहेब केविलवाणा चेहरा करून म्हणाले, “ आपलं हे कोणाला सांगू नकोस हं ! नाही तर माझी अन्न जाईल आणि मजुळेला कळल तर तिला किती दुःख होईल ! आमच्या संसारातलं सारं मुख नाहीसं होईल ! ”

“ मला काय तुम्ही वेडी समजता का ? ” शेवती म्हणाली, “ आणि मलाहि नाही का लोकं नांव ठेवणार ? ”

आतापर्यंत वकीलसाहेबानी तिला हे शंभरदा तरी सांगितलं असेल. त्यावर तिन अस काही आश्वासन दिलं की मग त्यांचा जीव खाली पडे.

थोड्या दिवसांनी आपल्या बाळाला घेऊन मजुळा घरी आली. आपल्या वशवेलीवर उमललेलं ते कोवळ, लालसर, निष्पाप फूल पाहून वकीलसाहेबांचं हृदय वात्सल्यान आणि अभिमानान भरून आलं.

त्याचा ससार पूर्वीप्रमाणेच आनदांत सुरू झाला म्हटलं तर उलट आता त्याचा आनंद वाढलाच होता. आता त्याच्या सुखात कसलीच कमतरता नव्हती. लोक म्हणत, “ किती सुखी जोडपं ! ”

शेवती रोज कामाला येत होती. बाळाचं कौतुक करत होती. काम करता-करतां मध्येच कधी चोरून वकीलसाहेबांकडे पाहात होती

पण वकीलसाहेब मात्र आता तिच्याकडे पाहात नव्हते. मंजुळा आणि शेवंती ह्यांची तुलना त्यांच्या मनांत येई, आणि मग आपणाला मंजुळेसारखी येवढी सुंदर, सुशील आणि सद्गुणी बायको मिळाली असतांनादेखील आपण

शेवंतीवर कसे भाळलो, ह्याचं त्यांना नवल वाटे. मजुळेच्या सहवासांत असल्यावर त्यांना शेवतीकडे ढुकूनहि पाहावस वाटत नव्हत. त्यातून आपण तसं एखादेवेळ पाहिलं आणि आपलं सारंच बिग फुटलं तर ! अशीहि भीति त्यांच्या मनात सतत होती. म्हणून ते तिच्याकडे चुकूनसुद्धा पाहात नसत.

बायकाची स्मरणशक्ति आणि दृष्टि मोठी तीक्ष्ण असते. एक दिवस मंजुळें वकीलसाहेबाना विचारलं, “ माझ्या त्या काचेच्या तांबड्या बागड्या कुठ आहेत ? ”

“ अं ? ” गोधळून वकीलसाहेब उद्गारले मग जणू काय त्या बांगड्या आपण जन्मांत कधी पाहिल्याच नव्हत्या अशा आविर्भावाने त्यांनी विचारलं, “ कुठल्या ? ”

“ ह्या खुटीवर ठेवल्या होत्या मी त्या लीलाबाईंनी हळदीकुंकवाला दिल्या होत्या. ”

“ मग नाहीत का त्या खुटीवर ? ” सगळ्या खुट्यावरून नजर फिरवीत वकीलसाहेबानी विचारलं.

“ नाहीत ना ! ”

“ असतील कुठं तरी ! ” वकीलसाहेबानी उडवाउडवीच उत्तर दिलं. मजुळेंहि मग त्या प्रश्नाचा अधिक पिच्छा पुरवला नाही

शेवंती रोज काम करताना वकीलसाहेबाकडे चोरून पाहात होती. वकीलसाहेब एकदा तरी आपणाकडे पाहून हसतील अशी तिला आशा वाटे. ते नुसते हसले असते तरी ती खूप झाली असती परंतु वकीलसाहेबानी आपलं धोरण ठरवून टाकलं होतं आणि त्याच ते अगदी कसोशीनं पालन करीत होते. तरी पण शेवंती त्याच्याकडे एकदोनदा तरी डोळे भरून पाहून घेतच होती. त्याच्याकडे पाहात असताना तिला मजुळा माहेरी गेलेले दिवस आठवत आणि त्या सुखाच्या आठवणीनीदेखील तिला सुख होई.

शेवंती वकीलसाहेबाकडे अशी चोरून पाहात असताना मजुळें एकदोनदा पाहिलं. मंजुळेला तिची ही वागणूक जरा विचित्र वाटली. ती एक दिवस वकीलसाहेबाना म्हणाली, “ शेवंती अलिकडे अशी काय वागते कोण जाणे ! ”

“ कां ? ” वकीलसाहेबानी दचकून विचारलं.

“ काम करतांना मध्येच ती थांबते आणि तुमच्याकडे पाहात राहाते. ”

“ छट् ! माझ्या कधी नाही कसं लक्षात आल ते ? ”

“ तुम्ही आपले कामात गढलेले असता. पण एकदोनदा तिला मी तसं पाहिल आहे. तिची समजूत असेल, आपणाला कोणी पाहात नाही म्हणून ! ”

“ छे ! तुझा काहीतरी गैरसमज झालेला दिसतो ! ”

“ तशीच माझ्याकडेहि मधून मधून चोरून पाहाते. माझ तिच्याकडे लक्ष नाही ना, अशी जणू काय तिला खात्री करून घ्यायची असते ! ”

“ असं ? ” शेवंतीच्या ह्या विचित्र वागणूकीचा आपणाला काहीच अर्थबोध होत नाही, अस दाखविणारा चेहरा करून वकीलसाहेबानी विचारलं.

“ मला एक शका येते ! ” मंजुळा म्हणाली.

“ काय ? ” चितेच्या स्वरात वकीलसाहेबानी विचारलं.

“ तिला काही तरी चोरायच असेल ! ” मजुळेच उत्तर ऐकून वकील-साहेबाचा जीव खाली पडला. ते भावडेपणाचा आव आणून म्हणाले, “ छे ! ती तर इतके दिवस आपल्याकडे कामाला आहे. मग कधी तसं दिसून आल नाही ते ? ”

“ बारीकसारीक वस्तु चोरल्याहि असतील तिन ! आपण कुठं एवढं लक्ष ठेवतो ? माझ्या त्या ताबड्या बागड्या — त्या नाही का नाहीशा झाल्या ? ”

वकीलसाहेबानी काहीच उत्तर दिल नाही जणू हा विषय आपणांला मुळीच महत्वाचा वाटत नाही, असं दाखवून त्यानी आपल्या कामात डोकं खुप-सलं. अर्थातच, त्यांना पाहिजे होत त्याप्रमाणे हा विषय तिथंच थाबला.

दोनतीन दिवसांनी बाळाला घेऊन मजुळा देवीच्या दर्शनाला गेली. तिथं तिला शेवती भेटली.

मजुळेंन बाळाला तिच्याकडे दिल. पण त्याच वेळी तिला शेवतीच्या हातातील काचेच्या ताबड्या बागड्या दिसल्या.

आपल्याच का ह्या बागड्या ? तिच्या मनात एकदम शका आली. तिन् निरखून पाहिल तिला त्या चांगल्या ओळखीच्या वाटल्या. तेच डिझाईन—तोच गर्द ताबडा रंग —

घरी आल्यावर ती वकीलसाहेबानी म्हणाली, “ अखेर माझाच संशय खरा ठरला ! ”

“ काय ? ”

“ शेवंती चोरटी आहे माझ्या बांगड्या तिनंच चोरल्या ! ”

“ अस ? ”

“ आज देवळात पाहिल्या ती हातांत घालून आली होती. ”

“ हं ! ” काळजीच्या स्वरात वकीलसाहेब उद्गारले. मंजुळेला वाटलं, आपली मोलकरीण चोरटी आहे, ह्या विचारामुळेच वकीलसाहेबांना आपल्या मालमत्तेविषयी वगैरे काळजी वाटत असावी.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी नेहमीप्रमाणे शेवंती कामाला आली. काम करता करता तिन वकीलसाहेबाकडे चोरून पाहिल. आज वकीलसाहेबांचं हि तिच्याकडे लक्ष होत. त्यानी तिच्याकडे पाहताच तिनं मधुर स्मित केलं. पण वकीलसाहेबाच्या कपाळाला आठचा पडल्या. त्यानी आपलं तोड दुसरीकडे फिरवल.

वकीलसाहेब अलीकडे जरा काळजीतच होते. ‘ शेवंतीची वागणूक मंजुळेला विचित्र वाटू लागली आहे. सध्या ती तिला चोरटी समजते. ह्यापुढ तर मजुळा तिच्यावर चांगलीच पाळत ठेवणार. शेवंतीन आपल्या नुसत्या बांगड्याच चोरलेल्या नाहीत तर आपल सर्वस्वहि चोरल आहे, हे कदाचित् तिला कळून येईल. तशी मजुळा मोठी चाणाक्ष आहे. शेवंती आपणाकडे चोरून पाहते, आपण पाहिल तर हमते. आणि हे कधी मजुळेंन पाहिल तर ? शेवंतीच्या हातात तिच्या बांगड्या कशा गेल्या, हे तिला कळलं तर ?’

तर काय परिणाम होतील, ह्याची त्यांना कल्पनाच करवेना आपलं असल वर्तन मजुळेला समजल तर ती काही स्वस्थ बसून राहणारी बाई नव्हती. आपल बिग मजुळेला कळल तर आपल्या साऱ्या सुखाचा, ससाराचा विचका होईल, अशी त्यांना भीति वाटू लागली होती. लोक आपल बायकोवर फार प्रेम आहे अस समजतात ! पण ही भानगड जर त्यांना कळली तर आपण बायकोला अस फसवीत होतो हे पाहून ते आपणाला तोड वर करूं देणार नाहीत. छे ! छे ! काय कराव ? ...

मजुळा आघोळीला गेल्यावर शेवंती त्यांच्याकडे आली. वकीलसाहेबांनी तिच्याकडे जरा कठोर नजरेनच पाहिलं. ती लाडिकपणानं हसली. पण वकीलसाहेबांनी न हसताच आघोळीच्या खोलीच्या दरवाजावर आपली नजर रोखून विचारलं, “ काय ? ”

“ थोडं काम होतं ! ” शेवंती म्हणाली.

“ काय सांग ! ” वकीलसाहेब घाईघाईत म्हणाले, “ आटप लवकर ! ”

“ जरा पांच रुपये हवे होते. . . . ”

तिच पुरतं बोलून होण्यापूर्वीच वकीलसाहेब पटकन् उठले. पैसे कशाला पाहिजेत, परत देणार की नाही, वगैरे काही न विचारता ते खुटीला टागलेल्या कोटापाशी गेले, आणि आतल्या खिशातून एक पाचाची नोट काढून त्यानी ती तिच्या हातावर ठवली.

“ पगारातून कापून घ्या — ” शेवंती म्हणाली.

“ नको. काही जरूर नाही ! ” वकीलसाहेब कुजबुजत म्हणाले, “ चल, जा आता लवकर ! ”

थोड्याच वेळात आघोळीच्या खोलीचं दार उघडलं, तेव्हा वकीलसाहेब आपल्या कामात गर्क होते. त्यानी एक सुटकेचा सुस्कारा टाकला.

कुंकू लावून मजुळा बाहेर आली आणि वकीलसाहेबाना म्हणाली, “ मला रेशनला पैसे पाहिजेत. तुमच्या कोटात आहेत ना ? ”

वकीलसाहेब म्हणाले, “ माझ्या कोटात कुठ आहेत येवढे पैसे ? ”

“ आहेत तर ! काल रात्रीच मी पाहिल होत. एक पाचाची नोट होती आणि काही चिल्लर होती. ” अस म्हणून मजुळेन खुटीला टागलेल्या त्याच्या कोटाच्या खिशात हात घातला.

वकीलसाहेबाच डोक एकदम गिरगिरुं लागलं. त्या पाच रुपयाचं काय केल म्हणून आता सागणार ? त्याना काहीच सुचेना.

“ अगबाई ! ” खिशात हाताला नोट न लागल्यामुळे मजुळा उद्गारली, “ तुम्ही खर्च करून टाकले वाटत ! काय घेतल तुम्ही ? ”

“ अ ? नाही ! मी नाही खर्च केले ! ” अजूनहि खर्चाची सबब न सुचल्यामुळे वकीलसाहेब गोधळून म्हणाले, “ तूच काढून ठेवले असतील. ”

“ मी घेतले नाहीत हे मला पक्कं आठवत ! ”

“ अस ? मग कोटातच असतील ! ”

“ नाहीत ना ! ” पुन्हा सारे खिसे तपासून मंजुळा म्हणाली. मग तिच्या डोक्यांत काहीतरी कल्पना चमकून गेली. शेवंती घरात काम करीत होती. त्या दिशेनं तिनं पाहिलं आणि मग वकीलसाहेबांकडे एक अर्थपूर्ण कटाक्ष टाकला.

वकीलसाहेबाचा गोंधळ एकदम नाहीसा झाला आणि त्यांनी होकारार्थी मान हलवली.

“ शेवंती ! ए शेवंती ! ” मंजुळें मोठमोठ्यानं हाका मारल्या.

शेवंती लगबगीन आली आणि एका कोपऱ्यात मर्यादशीरपणानं उभी राहून म्हणाली, “ काय बाईसाहेब ? ”

“ शेवंती ! ” मंजुळा तिच्याकडे रोखून पाहात म्हणाली, “ खरं सांग ! ह्यांच्या खिशातली पावाची नोट तू चोरलीस ना ? ”

ह्या अनपेक्षित प्रश्नान शेवंती गोधळून गेली. तिनं वकीलसाहेबाकडे झटकन नजर टाकली खर काय ते तुम्होच सांगा, असा जणू त्या नजरेचा अर्थ होता. मग ती काही न बोलता खाली मान घालून उभी राहिली.

“ साग ना ! ” वकीलसाहेब म्हणाले. कोर्टात एखाद्या आरोपीची उलट-तपासणी करावी, तशा स्वरात ते बोलत होते. “ शेवंती, आम्हाला तुझाच संशय येतो. तुझ्याखेरीज इथ दुसरा कोणी परक माणूस येत नाही. काल रात्रीपर्यंत माझ्या खिशात नोट होती, आणि आता पाहतो तो ती नाहीशी झाली आहे ! ”

वकीलसाहेबाच हे बोलण ऐकून तर शेवंतीला आश्चर्याचा धक्काच बसला. ती पार गोधळून गेली आणि तिची वाचाच बसली.

“ आता का बोलत नाहीस ग ? ” मंजुळें विचारलं, “ तुझ्यावर येवढा विश्वास टाकला, तुला एवढा चागलं केलं, त्याचे बरे पाग फेडलेस ! अग चोरटे ! ”

“ बाईसाहेब, मी चोरले नाहीत पैसे ! ” ती कशीबशी म्हणाली.

“ चोरूनच्या चोरून वर पुन्हा नाकबूल करतेस ! ” मंजुळा रागानं म्हणाली, “ तुझा आवाजच सागतोय तू चोरी केलीस म्हणून ! माझा बागड्याहि तूच चोरल्यास ! आणखी काय काय चोरलस कुणाम ठाऊक ! ”

“ शेवंती, उद्यापामून तू कामावर येऊं नकोस ! ” वकीलसाहेब गंभीरपणानं म्हणाले, “ असले चोर नोकर नकोत आम्हाला ! ”

“ बोल ना ! ए चोरटे ! आता का दातखिळ बमली ? ” मंजुळा म्हणाली, “ तू चोरले नाहीत ना पैसे ? मग साग ना तस ! ”

शेवंतीला संताप आला. मंजुळेच्या तोंडाचा पट्टा तिला असह्य वाटू लागला होता. विशेषतः वकीलसाहेबहि आपणावर सापासारखे उलटलेले पाहून तिला त्यांच्याविषयी त्वेष वाटू लागला. जोपर्यंत तिच्याबरोबर मजा मारायची होती, तोपर्यंतच त्यांना तिची जरूर होती.

आपलं काम झाल्यावर त्यानी तिला आता झिडकारून टाकली होती. त्यांचं आपणावर प्रेम अमेल, असं तिला कधीच वाटलं नव्हतं. पण खऱ्या गोष्टी ठाऊक अमूनहि त्यानी आपल्यावर धडधडीत चोरीचा आरोप करावा ? आपणांला ते ओळखत का नाहीत ? आणि आता त्यानी हे असं उलटचा काळजाचं कृत्य करावं ? तिचा राग वाढत वाढत अनावर झाला. तिला वाटलं, मंजुळा यवढ्या तोऱ्यात बोलत आहे, तो तिचा तोरा सार खरंखरं सागून उतरून टाकावा. आपल्या एकाच शब्दान ती जमीनदोस्त होईल. ह्या उलटचा काळजा-गा वकीलसाहेबांच सारं ढोंग उघडं पाडावं. वकीलसाहेबाकडे जळ-जळत्या दृष्टीन पाहात ती बोलू लागली,

“ ऐका. खरं काय ते ऐकायचं आहे ना तुम्हांला ? मग ऐका. ते पैसे मी चोरले नाहीत. ते पैसे मला —तुमच्या बागड्याहि —”

पण बोलता बोलता ती एकदम थबकली. वकीलसाहेबाची मुद्रा तिला कावरीबावरी झालेली दिसली. त्याचे डोळे लाचारपणानं तिला विनवण्या करत होते.

तिचा संताप नाहीसा झाला. ती त्याच्याकडे पाहून एकदा तुच्छतेनं हंसली. मग तिला एकदम हुंदका आला. हृदय कालवलं जात असतानाच ती म्हणाली, “ नाही—होय, बाईसाहेब ! मी चोरले ते पैसे—तुमच्या बागड्याहि मीच चोरल्या ! ”

येवढं बोलून तिने आपलं मुख दोन्ही हातांनी झाकून घेतलं आणि ती मुसमुसून रडू लागली

चोरट्या शेवतीला नौकरीवरून ताबडतोब बडतर्फ करण्यात आल. वकीलसाहेबाच शील व अब्रू शाबूत राहिली प्रतिष्ठित समाजात डोकं उंच ठेवून वावरण्याचा त्यांचा अधिकार कायम राहिला

वकीलसाहेबांच्या आणि मंजुळेच्या जोडप्याकडे पाहून लोक म्हणतात, “ किती प्रेमळ जोडप ! किती सुखात आहेत दोघ ! ”

नवकथाकाराची हॅट

वसताच्या वागणुकीचा आम्हाला अर्थच कळेलना

वसताला मी लहानपणापासून ओळखत होतो. वसंता हा एक सुशील, सुदृग्णी, विचारशील आणि घुम्या स्वभवाचा तरुण म्हणून आम्हां सर्व मित्रमंडळीत ओळखला जात होता. कधी कोणाच्या अध्यात ना मध्यात-कधी कोणाला तो कटु शब्द बोलत नसे. शिवीगाळ, एखादा असभ्य शब्द त्याच्या तोडातून कधी चुकूनहि निसटत नसे. स्त्रियाकडे त्याने कधी बरदृष्टि करून पाहिले नव्हते. कोठलीहि स्त्री- अर्थात् त्याला ओळखणारी -त्याच्या सहवासात बिनधोकपणे वावरत असे. अशा ह्या आमच्या वसंताचे त्या दिवसाचे ते विचित्र वर्तन पाहून आम्ही दिङ्मूढ होऊन गेल्यास नवल नव्हते.

वसता, मी, प्रभाकर व त्याची बहीण शालन असे आम्ही चौघे सुरंगवाडीला सहलीला गेलो होतो. सुरंगवाडी हे काही तसे विशेषसे प्रख्यात स्थळ नाही. परंतु त्याच्याजवळच एक साधारण मोठासा धबधबा आहे तो पाहण्याकरता थोडेफार हौशी लोक मधून मधून येत असतात. अर्थात् गोकाकचा किवा गिरसप्पाचा धबधबा ज्यानी पाहिलेला आहे, त्याना सुरंगवाडीच्या धबधब्यात विशेषसे पाहण्यासारखे काहीच नाही. सुरंगवाडीचा धबधबा पाहण्याग आम्ही जे गेलो त्यात तेथील धबधबा पाहण्याच्या इच्छेपेक्षा आमचे इतरच उद्देश अधिक प्रभावी होते. आम्हाला दोनच दिवसाची रजा होती. येवढ्या अवधीत आम्हांला अधिक लाबची सफर काढणे शक्य नव्हते. सुरंगवाडीला माझा आतेभाऊ डॉक्टर होता. त्याच्याकडे राहण्याची व जेवण्याखाण्याची उत्तमपैकी सोय होण्यामारखी होती.

दोन दिवस जरा हवाफेर व नेहमीच्या दगदगीतून विश्रांति येवढाच आमचा ही 'ट्रिप' काढण्यात उद्देश होता.

शालनचा मी दूरचा भाऊ होतो प्रभाकर तर तिचा सख्खाच भाऊ होता. वसंतलाहि ती ओळखत होती. त्याचे भय, सुसंस्कृत वागणे तिच्या चांगलेच परिचयाचे होतें त्यामुळे आम्हा तिघा पुरुषाबरोबर ट्रिपला येण्यात तिला संकोच वाटण्याचे काहीच कारण नव्हते.

सुरुंगवाडीपर्यन्तचा आगगाडी नि बसचा पाचसहा तासाचा प्रवास आम्ही चांगलाच हसतखेळत केला, आणि सध्याकाळच्या सुमारास आम्ही सुरुंगवाडीला डॉक्टराच्या घरी जाऊन पोहोचलो. अर्थात् अवखळपणा करण्याचा मक्ता प्रभाकरकडेच होता. मी आणि शालनहि अधूनमधून विनोद करित असू. वसता मात्र क्वचितच एखादा शब्द बोले. आमच्या थट्टामस्करीवर तो किंचित हसे, तेहि क्वचितच. तो स्वतः जरी बोलत नसला आणि फारसा हसत नसला तरी प्रवासाची मौज आमच्याइतक्याच हौशीने तोहि लुटीत होता, हे मात्र स्पष्ट दिसत होते.

रात्रीचा मुक्काम आम्ही डॉक्टराकडेच केला. प्रवासाचा शीण झालेला असल्यामुळे आणि सकाळी लवकर उठून धबधबा पाहावयास जावयाचे असल्यामुळे आम्ही रात्री लवकरच झोपी गेलो. आम्ही जो धबधबा पाहावयाम जाणार होतो, त्याचे नाव जरी 'सुरुंगवाडीचा धबधबा' असे असले तरी तो सुरुंगवाडीपासून चांगलाच आठदहा मैल लांब आहे. तेथे जाण्याकरता चांगलासा रस्ताहि नाही तेव्हा उन्हाचा विशेषसा त्रास होऊं नये म्हणून भल्या पहाटेस निघणेच अधिक सोयीस्कर होतें.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे आम्ही चारालाच उठलों. सुरुंगवाडीला वीज नव्हती. एक मिणमिणती चिमणी लावून आम्ही आमचे कार्यक्रम उरकून घेत होतो शहरी जीवनातून खेड्यांतील स्वच्छ, शांत, निर्मळ वातावरणात आल्यामुळे आणि सारा दिवस स्वच्छंदाने घालवावयाचा आहे या कल्पनेमुळे आम्हां सर्वांना उत्साह वाटत होता. त्या उत्साहाच्या भरांत प्रभाकरने भितीवर विजेचे बटन दाबल्यासारखे करून, "अरेच्या ! वीज गेली वाटतं ! " म्हणून विनोद केलाच, व आम्हीहि त्याच्या ह्या पोरकट विनोदाला

पोरकटपणानं पोट धरून हसलों. वसंताच्या तोडावरदेखील एक स्मिताची रेषा उमटलेली आम्हांला दिसून आली.

पाण्याची पिशवी, कॅमेरे, जेवणाचा डबा वगैरे सर्व सामुग्री घेऊन आम्ही धबधब्याकडे निघण्याकरता सज्ज झालो. तेवढ्यांत आमच्या गडबडीने डॉक्टरहि जागे झाले होते, ते आमच्याकडे येऊन म्हणाले, “दुपारचं ऊन मोठं कडक पडतं, तरी छत्र्या हॅटी वगैरे घेऊन जा ! ”

“ त्याचा सारा बदोबस्त आम्ही करून ठेवला आहे ! ” मी म्हणालों. सुरंगवाडीच्या धबधब्याच्या एका सफरीकरता आफ्रिकेच्या अरण्यांतील यात्रेकरता करावी तेवढी तयारी करून आम्ही आलेलो होतो.

“ बरं तर मडळी, चहा तयार आहे. चहा घेऊन लवकरच निघा. म्हणजे उन्हाचा त्रास व्हायचा नाही. नाहीतर इथल्या उन्हामुळे सन्स्ट्रोक होण्याची फार भीति असते ! ” डॉक्टर म्हणाले.

उन्हाच्या भीतीने शालनने आपली बायकी छत्री आणलेली होती. आम्ही पुरुषानी हॅट्स आणलेल्या होत्या. वसता सहसा हॅट वापरीत नसे. ऐन वेळेवर त्याच्या डोक्याला बरोबर बसणारी कोणाची हॅट न मिळाल्यामुळे त्यान आपली एक जुनीच दोनतीन वर्षात न वापरलेली हॅट आणली होती. तिचे कापड एकदोन ठिकाणी फाटलेले होते. वरच्या एकदोन पट्ट्या गायब झालेल्या होत्या व तिच्यावर पिवळट रंगाचे नकाशेहि उत्पन्न झालेले होते. “ काम चालेल हिच्यावर ! नाही तरी सुरंगवाडीच्या जगलात कोण पाहायला येणार आहे माझी हॅट म्हणा ! ” असे किंचित् ओशाळलेल्या स्वरांत म्हणून वसताने मोठ्या नाईलाजाने ती जुनी हॅट आपल्याबरोबर घेतलेली होती.

डॉक्टराबरोबर हसत खिदळत आमचा नास्ता झाला. मग आम्ही पुन्हा आमचें सामान असलेल्या खालीत गेलो. खोलीतील चिमणी विझलेली होती. अदाजानेच आम्ही आमचे सामान उचलून घेतले आणि डॉक्टरांचा निरोप घेऊन बाहेर पडलो.

बाहेरहि अजून किंचित् अंधारच होता. एखाद्या घरांतून जात्याची घरघर आणि ओव्याचे शब्द कानांवर येऊन पडत होते. कुठे झापेतून जागे झालेल्या बैलांच्या गळ्यांतील घंटांची किणकिण कानांवर येऊन पडत होती. सुरंग-वाडीचें खेडे आस्तेआस्ते एका नव्या दिवसाला सुरवात करीत होतें.

थोड्याच वेळांत आम्ही गावांतून बाहेर पडलों. अद्याप सूर्य उगवला-देखील नव्हता, मग ऊनाची गोष्ट कशाला ? तरी वसंता डोक्यावर हॅट घालून चालत होता. त्याची थोडीशी गंमत करावी म्हणून मी त्याच्याजवळ गेलों आणि म्हणालो, “ वसंता, भारीच ऊन पडलंय नाही ? ”

“ ऊन ? ऊन कसचं आलंय ? आकाशाचं नाक चोंदलंय आणि दूर पलीकडे क्षितिज विवळतंय ! ” वसंता उद्गारला. त्याचे हे उद्गार ऐकून आणि त्याच्या डोळ्यांत खेळणारी एक विचित्रच चमक पाहून मी जरा चमकलोच. पण मला वाटले, वसंता विनोद करीत असावा. प्रभाकरच्या विनोदाचा संसर्ग त्यालाहि झाला असावा. म्हणून मी त्याच्या ‘ विनोदा ’ ला हसलों आणि म्हणालों, “ आता काढ की ती हॅट ! निव्वळ शिमग्यांतलं सोंग दिसतोस ! ”

“ माझ्या मनांत अर्थशून्य वादळे निर्माण होत आहेत ! सुरेल रात्रीच्या स्वप्नाचा हिरवापिवळा द्रव काळी माजरी चाटीत आहे—” बोलता बोलता वसंताने डोक्यावरची हॅट काढली आणि त्याचे ते वाक्य तेवढ्यांतच तुटले. त्याचे डोळे पूर्ववत शांत गंभीर दिसू लागले. मग आपण क्षणापूर्वी कांहीतरी विचित्र अर्थशून्य बोलत होतो हे जणू विसरूनच, हॅटचें निरीक्षण करीत तो नेहमीच्या स्वरांत म्हणाला, “ ही हॅट विचित्रच दिसतेय ! निघतांना डोक्यांत घालून पाहिली होती, तेव्हा बरोबर होत होती नि आता पहातों तो डोक्याला जरा घट्टच होते ! एका रात्रीत ही हॅट एवढी आकुचन पावावी, ही जरा आश्चर्याचीच गोष्ट आहे ! ”

खरे होतें त्याचे म्हणणें. त्याच्या डोक्यावर ती हॅट नुसती वरवर ठेवल्यासारखी मघा दिसत होती. जरासादेखील वारा लागला तरी ती त्याच्या डोक्यावरून उडून जाईल असें तिच्याकडे पाहतांना वाटत असें.

“ कांहीका असेना ! ” वसंता म्हणाला, “ आजचं काम भागलं म्हणजे पुरे ! सनस्ट्रोक होण्यापेक्षा असली हॅट वापरलेली बरी ! उद्या घरी गेल्यावर तुकडे तुकडे करून बंबांत घालून देतों हिला ! ” वसंता म्हणाला.

प्रभाकर आणि शालन आमच्या जरा पुढून चालत होते. मी वसंताबरोबर चालत होतों. आमच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना हिरवीगार शेते होती. मधून मधून आम्हांला मोठमोठे वृक्ष लागत. त्या वृक्षांवर पाखरांचा एकच किलबिलाट चालू असे. जणू त्यांच्या नगरपालिकेच्या सभाच चालू होत्या !

थोडा वेळ आम्ही दोघे कांही न बोलतां चालत होतो. पण माझ्या मनांत मात्र मघा वसंताने उच्चारलेल्या त्या विचित्र वाक्या-विषयी कुतुहल उत्पन्न झालें होते. अखेरीस न राहवून मी त्याला विचारले, “ वसंता, मघा तू काय म्हणत होतास ? ”

“ कुठें काय ? ”

“ आकाशाचं नाक चोंदलंय — आणि क्षितिज विवळतंय ! आणि कस-लासा द्रव — ”

“ छट् ! उगाच कांहीतरी काय आरोप करतोस माझ्यावर ? ” वसंता किचित् आश्चर्याने म्हणाला, “ असं कशाला मी बोलें ? आकाशाला कुठे नाक असतं ? आणि क्षितिज विवळेल कशाला ? ”

“ तू तस म्हटलस खरं ! ” मी म्हणालों.

“ मला तरी काही आठवत नाही ! ” वसंता म्हणाला. तो विषय आम्ही तिथेच सोडून दिला आणि जरा झपझप चालत प्रभाकरशालनला गाठलं. प्रभाकर तर एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे हसत खिदळत होता. मध्येच एखादी गाण्याची लंकेर हवेवर सोडून देत होता. बुटांनी रस्त्यावरची ढेकळं दूर उडवून देत होता. आजूबाजूच्या सृष्टिसौंदर्याचे प्राशन करीत शालनहि संतुष्ट वृत्तीने चालत होती.

हास्यविनोदांत वेळ एवढा भरभर जात होता आणि सृष्टिसौंदर्य पाहून निरागस आनंदाचा आम्हाला एवढा कैफ चढलेला होता की, ऊन केव्हा पडले, आम्ही आमच्या डोक्यांवर आमच्या हँटस् केव्हा चढवल्या आणि शालनने आपली इवलीशी छत्री केव्हा उघडली, हेदेखील आम्हांला कळून आले नाही. आता उष्माहि बराच जाणवू लागला होता. सकाळच्या थंडीकरता आम्ही स्वेटर्स घातले होते. ते हळूहळू अंगांतून काढणे आम्हांला भाग पडले. थोड्याच वेळात ऊन चांगले रखरखू लागलें.

“ आकाशांतून मेघ लोंबतो आहे ! प्रभाकर हा एक लिवलिवणारा डोंगळा आहे आणि शालन ही एक वळवळणारं कोकरूं आहे ! — मी प्रामाणिक-पणानं चालतों आहे. प्रामाणिकपणान मी कपडे घातले आहेत ! माझी हँटहि मी प्रामाणिकपणानं डोक्यावर ठेवलेली आहे ! गोठलेल्या भविष्यकाळाचें बर्फं

तोंडांत टाकून तुम्ही मिटक्या काय मारतां ? मी शूर आहे. मी प्रामाणिक आहे ! मला भेकड भूतकाळाच्या भव्य मिशा ओढायच्या आहेत ! मी नामदं नाही ! ..”

माझ्याबरोबर चाललेला वसंता एकाएकी बोलू लागला. प्रथम मला वाटलें वसंता काहीतरी गंमत करीत असावा, म्हणून मी थोडासा हसलोंहि. पण माझे हास्य माझ्या मनांतच जिरून गेले. वसंताच्या डोळ्यात मघाची ती विचित्र लकाकी पुन्हा खेळू लागली होती. त्याच्या तोंडावर काही विचित्र भाव खेळू लागले होते. त्या भावाचे मला नीटसे वर्णन करता यावयाचे नाही. परंतु कोठली तरी वैफल्याची भावना, कसली तरी चीड, कगळ्या नरी कैफ, ह्या साऱ्यांचें विचित्र मिश्रण त्याच्या चेहेऱ्यावर दिसत होते. त्याचा चेहरा जरा भयानक दिसत होता. मी किंचित् काळजीच्या स्वरात त्याला म्हणालों, “ वसंता, उगाच कांहीतरी काय बडबडतोस ? ”

“ ह्या यंत्रयुगाने माणसाला लबा केला आहे. डाफरून, टक्कारून, टरटरां फाडून टाकले आहे ! हे लिवलिवणारे, कोकलणारे, कुस्करलेले जंतु- ” वसंता बोलू लागला. पण त्याला मध्येच अडवून मी म्हणालों, “ वसंता उगाच काहीतरी काय बडबडतोस ? आपण धबधबा पाहायला निघालो आहोंत ना ? तो बघ, तो धबधब्याचा आवाजदेखील ऐकू येऊं लागला ! ”

“ आवाज ! - आवाज ! - धबधब्याचा आवाज ! - हिरवा पिवळा - बहिरा पागळा आवाज-मजुळ आवाज-शालनचा मंजुळ आवाज ! शालनचे नितंब डुचमळताहेत - मला आव्हान देताहेत - साऱ्या जगाला आव्हान देताहेत ! विजिगीषु वृक्षांनी अर्थपूर्ण मौन धारण केले आहे आणि मूर्ख डोंगर खदखदा हसत आहेत ! शालनचा झंपर खालपर्यंत आलेला आहे - त्याचा गळा जें दाखवीत आहे आणि जे दिसावें अशी आतुरता निर्माण करीत आहे, आणि जे दिसू नये म्हणून हालचाल करीत आहे. तिच्या डोळ्याच्या चोचीची उपडी उघडमीट चालली आहे ! आणि आपली उरली मुरली पिसे तो साफसूफ करीत आहे ! ”

“ वसंता तू शुद्धीवर आहेस ना ? ” मी किंचित् भेदरलेल्या स्वरांत विचारलें.

“ शुद्ध आणि - अशुद्ध ! मी अशुद्ध आहे - सारें जग अशुद्ध आहे. मला

माझी भयंकर दया येत आहे. माझ्या आत्म्यांतून ठिबकणाऱ्या लाचार जिव्हा-
ळ्यांत सारा मार्ग थिजून गेला आहे ! तो प्रभाकर षंड आहे ! जगांतले सारे
नवरे षंड आहेत ! ”

वसंताची वटवट चालूच होती. वसंता गंमत करीत नव्हता हें तर निश्चि-
तच ? त्याच्यासारख्या गंभीर प्रवृत्तीचा माणूस इतका वेळ सारखी गंमत करीत
राहणें केवळ अशक्य होतें. त्याला काय झालें आहे हेच मला कळेंना. वात झाल्या-
प्रमाणे तो अर्थशून्य बडबड करीत होता. अचकट विचकट-अश्लील बोलत
होता. स्वप्नातल्याप्रमाणे त्याचें बोलणें असबद्ध होतें. त्याच्या चेहऱ्यावरील
चिडीचा, कडवटपणाचा भाव क्षणाक्षणाला वाढतच चालला होता. त्याच्या
डोळ्यांतील चमक क्षणोक्षणी उग्रतरच होत चाललेली होती.

मी गोघळून गेलों. काय करावें हें मला कळेंना. प्रभाकरला बोलवावें असा
विचार मनांत येऊन मी प्रभाकरकडे पाहिलें. याच वेळी शालनने आपला रुमाल
नाकाला लावला होता. त्याबरोबर वसंता म्हणाला, “ मला वाटते तो शालनचा
रुमाल व्हावे आणि तिच्या आव्हान देणाऱ्या नाकाशी झोंबी घ्यावी. रुमाल हा
परमेश्वर आहे. मला वाटते दुवाल व्हावे आणि शालनने आपला उरोभाग
पुसून झाल्यावर त्या दुवालाचा चोळामोळा करून फेकून द्यावे ! रुमाल व्हावें,
परमेश्वर व्हावें, दुवाल व्हावे आणि हे मादक भर्जरी सुख लुटावें ! तिच्या उन्नत
अंगप्रत्यंगाकडे नेत्रानी व वखवखलेल्या नजरेने पाहावें- त्या भुरक्या करड्या
रंगाच्या सुखात डुचमळावें ! त्या सुखाने गुदमरावे ! ”

“ वसंता ! वसंता ! ” मी ओरडलो, “ काय झालंय तुला ? अस भलतं
सलतं तू काय बडबडतोस ? ”

“ माझ्या वृत्ती चेकाळून उठल्या आहेत ! ” वसंताने आपली बडबड
चालूच ठेवली, “ माझ्या भावनांचा डोब पेटलेला आहे ! माझ्या शरीरांतील
कणनकण कोकलतो आहे-विवळतो आहे ! माझ्या शरीरांतोल प्रत्येक कणाचें
हेंच आक्रंदन आहे ! हुळहुळणाऱ्या केसाची ती छानदार कुत्री आहे ! आणि
तुम्ही दोन मरतुकडी कुत्री आहांत. माझ्या प्रेमाची कुत्र्याची तंगडी मी शालनच्या
डोसक्यात घालणार. तिला बेहोश करणार — ”

उन रखरखलें होतें. अंगांतून घामाच्या धारा वाहात होत्या आणि वसंताची भयानक बडबड चालूच होती. तो एकसारखा शालनकडे पाहात होता. आजूबाजूला येवढें सध्दिसौंदर्य होतें, पण शालनखेरीज त्याचें दुस-या कशाकडे लक्ष नव्हतें. तो सारखा शालनकडे एकटक पाहात होता ! जणू शालनखेरीज-स्त्रीखेरीज-कामवासनेखेरीज ह्या जगांत दुसरें कांहीच नव्हतें.

त्याच्या वटवटीला मी कंटाळलों होतों. माझ्या जागी त्याला न ओळखणारा दुसरा कोणी असता तर हॉस्पिटलांतून पळून आलेला हा एखादा वेडाच आहे असे त्याला वसंताकडे पाहून वाटलें असतें. काय करावें हें मला कळेना. म्हणून मी प्रभाकरला हाक मारली. त्याच्याबरोबर शालनहि आली.

“तू षंड आहेस !” वसता प्रभाकरला म्हणाला, “शालनचा मादक उरोज तुला आव्हान देतो आहे तरी तू षंडासारखा तिच्याबरोबर बुळबुळीत गप्पा मारीत चालला आहेस !”

“वसता, काय बोलतोस रे हें ?” प्रभाकरने आश्चर्याने नि किंचित् रागाने विचारले.

“त्याला काय झालंय कोणास ठाऊक !” मी म्हणालों, “मद्यापासन असच कांहीतरी विचित्र बडबडतो आहे तो ?”

“तुम्ही यंत्रयुगाचे बळी आहात ! क्षुद्र जंतु आहांत-गांडुळ आहांत-” वसंताकडे भीतीमुळ विस्फारलेल्या डोळ्यांनी शालन पाहात होती. ती म्हणाली, “ह्यांना सनस्ट्रोक तर झालेला नाही ना ? डॉक्टर म्हणाले होते, ह्या उन्हामुळे सनस्ट्रोक होण्याची भीति असते म्हणून !”

वसता तिच्याकडे एखाद्या काळ्या भुरक्या लांडग्याने पिवळ्या मेंढराकडे पाहावें त्या काळ्या दृष्टीने पाहात राहिला. मग तो म्हणाला, “तुझ्या मनोवृत्तीना भीतीची खमंग फोडणी उत्तेजित करीत आहे ! किती भयंकर ! किती छान ! शालन, मी तुला कवटाळीन. तुला जपेन. माझ्या उदात्तपणाचें मला कौतुक वाटतें. त्यागाच्या आडव्यातिडव्या कल्पना माझ्या मनांत गुचमळत आहेत.”

येवढें बोलून वसंता एकदम पिसाटासारखा शालनच्या अंगावर धावून गेला आणि त्याने तिला आपल्या बाहुपाशांत घट्ट कवटाळली. तो ओरडू लागला,

“मी जगाला कसलें तरी आव्हान देतों आहे ! मी जगाला धक्के देतों आहे ! जगाला आग लावतों आहे ! मी ह्या षंड नामर्द जगाला तडे पाडतों आहे ! — मला माझी भयंकर दया वाटते आहे ! मला माझा अभिमान वाटतो आहे ; माझ्या मनांत अर्थशून्य वादळें निर्माण होत आहेत ! संसारांत कोंडलेल्या साऱ्या नामर्द स्त्रियांना मोकळें करावें आणि क्षुब्ध, उदात्त, विकृत, नीच अशा कामवासनेचा डोब पेटवून द्यावा. कणाकणाने साखर गोळा करणाऱ्या यांत्रिक डोंगळ्यांना चाबकाने फोडून काढावें, त्यांच्यावर बंदुकीच्या गोळ्या झाडाव्या ! अर्धेकच्चे मांस खावे ! दुसऱ्याला लुबाडावें ! स्त्रीला कवटाळावें. जगांतल्या साऱ्या नवऱ्यांच्या स्त्रियांना कवटाळावें व त्यांच्याकरता लढावें ! साऱ्या नवऱ्यांच्या मृत मूर्ख शरीरावरून स्त्रियांना टराटरां ओढीत न्यावें. त्याचे मोकळे केस कुस्करावे — ”

वसंताची बडबड आणखी किती वेळ चालली असती कोणास ठाऊक ! शालन किकाळ्या मारीत होती आणि तिच्या त्या किकाळ्यांत त्याची पुष्कळशी बडबड बुडून जात होती. प्रभाकर एकदम पुढे झाला आणि वसंताने जगांतील साऱ्या नवऱ्यांना मारण्यापूर्वीच त्याने वसंताच्या थोबाडीत भडकावून दिली. त्या धक्क्याने वसंताच्या डोक्यावरची हॅट दूर उडून गेली आणि वसंता कोलमडून खाली पडला.

आपल्या तोडातून रक्त येते आहे की काय हे पाहात वसंता उभा राहिला. मग त्याने आपले धुळीने माखलेले कपडे साफसुफ केले आणि आश्चर्याच्या स्वरांत त्याने विचारले, “मी चालता चालता पडलों वाटत ! ”

“तू पडला नाहीस, प्रभाकरनं तुझ्या मुस्कटात मारून तुला खाली लोळवलं ! ” मी कठोर स्वरात म्हणालो.

“प्रभाकरनं माझ्या थोबाडीत दिली ? का ? ” वसंताने विचारले.

“कां म्हणून विचारतोस आणखी निर्लज्जासारखा ? ” प्रभाकर म्हणाला. “दोनच मिनिटांपूर्वी तू काय करीत होतास, काय बडबडत होतास, हे काय तुला ठाऊक नाही ? ”

“तू शालनला धरलं होतंस—वसंता, तू असं कांही करशील असं स्वप्नां-तहि वाटलं नव्हतं ! ” मी म्हणालों.

“ स्वप्न ! ” वसंता म्हणाला, “ होय, असं कांहीतरी विचित्र स्वप्न पडल्यासारखं मला वाटलं खरं ! ”

“ स्वप्न नव्हे गाढवा ! ” प्रभाकर म्हणाला, “ तू खरोखरीच मूर्खासारखं वागलास ! ”

हा सारा प्रकार काय आहे मला कांहीच कळेना. केव्हा वसंता अगदी गहाण्यागारखा बोलतो काय नि एकदम अंगात आल्यासारखें बडबडू लागतो काय ? सारेच विचित्र होते. मी म्हणालों, “ बरं, आता ह्या झाडाखाली थोडी विश्रांति घेऊं या. थोडं काही खाऊन घेऊं या. ”

माझी कल्पना सर्वांना आवडली. वसंताने जाऊन आपली मातीत लोळणारी हॅट आणि एका मोठ्या झाडाच्या शीतल छायेखाली बसून आम्ही फराळ करूं लागलों.

फराळ करतांना मी वसंतावर बारीक नजर ठेवली होती. पण त्याची आताची वागणूक अगदी पूर्वीसारखी होती. दहाच मिनिटापूर्वी ह्या माणसाने एवढा तमाशा केला होता ह्याची कोणाला कल्पनाहि आली नसती. आपण थोड्याच वेळापूर्वी कांही वेडेचार केले ह्याची त्यालाहि काही जाणीव असल्यासारखी दिसत नव्हती. शालनचा आपण काहीच अपराध केलेला नाही अशा रीतीने तो शालनशी वागत होता. त्याच्या ह्या वागणुकीने मी तर दिड्मूढच होऊन गेलो होतो.

फराळ आटोपून आणि थोडी विश्रांति घेऊन आम्ही धबधब्याचा रस्ता आक्रमू लागलो. ऊन चागलेच रखरखले होते. शालनने आपली छत्री उघडून डोक्यावर धरली होती. मी आणि प्रभाकरने डोक्यावर हॅटी ठेवल्या होत्या. वसता मात्र हॅट हातांत घेऊन गुपचूप चालला होता.

“ वसंता, हॅट घाल ना डोक्यांत. ” मी म्हणालो. “ खूपच ऊन आहे ! ”

“ नको ! ती हॅट डोक्यावर ठेवली की कांही विचित्रच वाटतं. ” वसंता म्हणाला, “ डोक्याला अगदी आवळ होते ती ! ”

त्याने हॅट घातली नाही तर उन्हाचा परिणाम होऊन तो आणखी कांही प्रकार करायचा. ह्या भीतीने मी त्याला हॅट घालण्याचा आणखी थोडा आग्रह केला. परंतु त्याने डोक्यांत हॅट घातली नाही.

लवकरच आम्ही एक छोटासा डोंगर चढून धबधब्याजवळ आलों. साधारण तीसएक फूट उंचीच्या कड्यावरून एक चागला जाड पाण्याचा प्रवाह उडी घेत होता. हवेंत तुषार उडत होते आणि अनेक इंद्रधनुष्ये दिसत होती. जेथे पाणी पडत होते, तेथे एक मोठा भोवरा झालेला होता. आणि कानठाळ्या बसविणारा आवाज सतत कानांवर येऊन पडत होता.

डोंगरावर वाराहि चागला जोराचा सुटला होता. डोक्यावर हॅटस् ठेवता ठेवतां माझी आणि प्रभाकरची पचाईत होत होती. आपली छत्री उघडी ठेवतां ठेवतां तर शालनची अगदीच तिरपीट उडत होती. वसंता बोडखाच होता आणि वाऱ्याच्या झोताबरोबर त्याच्या डोक्यावरील लाब केसाच्या बटा उडत होत्या.

थोडा वेळ धबधब्याची शोभा पाहून मी वसंताला म्हणालो, “ वसंता, डोक्यात हॅट घाल पाहूं. ऊन किती कडक पडलं आहे ! ”

वसंता हॅट घालण्यास तितकासा उत्सुक दिसला नाही. तेव्हा जरा दम भरल्यासारखे करूनच मी त्याला हॅट घालण्यास सांगितले. हो. वसताला उन्हाचा मार बसून मघाच्या प्रसंगाची पुनरावृत्ती व्हावयाला नको होती.

परतु माझ्या सूचनेचा काहीच उपयोग झाला नाही. मी ज्याला भीत होतो ते अखेरला झालेच ! वसंताने बगलेत धरलेली हॅट काढून डोक्यावर ठेवली मात्र, तो एकदम बोलू लागला, “ हे सारे निराळेच जग आहे. ह्या जगात एकसारखा हिरवा चिरूट ओढणारा एक डिटॅक्टिव आहे. काळेनिळे पोशाख घातलेले व्हेटर पुन्हा पुन्हा सलाम करीत ऐटबाज लाचारी दाखवीत आहेत. रक्ताच्या थारोळ्यात एक भेकड प्रेत पडलेले आहे. आणि केस सोडलेली शालन ते रक्त चाटीत आहे. . . . मी ओरडून सागतो—आक्रंदून सागतो—हे जग अजिबात निराळे आहे. हे जग खोटे आहे— फक्त तो हिरवा चिरूट आणि ते डाफरलेले व्हेटर तेवढे खरे आहेत— ”

बोलता बोलतां वसंताचा आवाज चढू लागला होता. त्याच्या डोळ्यांत ती मघाची चमक अधिकाधिक गडद होऊं लागली होती. त्याला त्वेष चढलेला होता. दोन्ही हातांनी हातवारे करीत तो बोलत होता.

“ अरे यशवंत-यशवंत- ” मला पाठीमागून हाक ऐकू आली म्हणून मीं मागे वळून पाहिलें. पाहातो तो घामाधूम झालेले डॉक्टर हातांत एक हॅट घेऊन धावतपळत येत होते. वसंताच्या अशा परिस्थितीत डॉक्टर आलेले पाहून मलाहि जरा बरें वाटले.

“ यशवंत-हॅट ! ती हॅट ! ” डॉक्टर सारखे ओरडत आणि हातवारे करीत डोगराची चढण शक्य तेवढ्या गडबडीने चढत होते. मला त्यांचे शब्द अस्पष्टसे ऐकू येत होते, परंतु ते असे ‘ हॅट हॅट ’ करून ओरडत कां होते आणि त्यांनी एवढे धडपडत येण्याचें कारण काय असावें, हे मला कळत नव्हते.

“ यशवंता-हॅट-वसंताची हॅट- ” जरा जवळ आल्यावर डॉक्टरांचे शब्द मला स्पष्ट ऐकू आले. मी वळून वसंताकडे पाहिले. वसंता हातवारे करीत त्वेषाने बडबडत होता. जगांतल्या सान्या नवऱ्यांना तो पुन्हा आव्हान देऊ लागला होता. मी त्याच्या हॅटकडे पाहिले. वाऱ्याने सरकत सरकत ती अगदी त्याच्या डोक्यावरून पडायला आली होती. आपले व्याख्यान चालू असतांना मधून-मधून वसंता हॅट सारखी करण्याचा प्रयत्न करीत होता.

“ ती हॅट-काढून घे लवकर- ” आता आणखी जवळ आलेल्या डॉक्टरांचे शब्द मला ऐकू आले. मी वसंताच्या डोक्यावरची हॅट काढून घेण्याकरता जरा पुढे सरकलों. पण येवढ्यात सोसाट्याच्या वाऱ्याची एक झुळुक आली आणि माझा हात हॅटवर पडण्यापूर्वीच हॅटने वाऱ्यावर उड्डाण सुरू केलें.

हॅट वसंताच्या डोक्यावरून जी उडाली ती एकदम गिरक्या घेत खालच्या पाण्याच्या भोवऱ्यांत जाऊन पडली. तिने एकदोन प्रदक्षिणा घातल्या आणि मग ती अदृश्य झाली.

“ घात झाला ! ” कपाळावर हात मारून घेत एकदम डॉक्टर म्हणाले.

“ कां ? काय झालं ? ” वसंताने नेहमीच्या स्वरांत आश्चर्याने विचारले.

“ ती हॅट गेली ! ” डॉक्टर म्हणाले.

“ गेली तर जाऊं द्या ! ” वसंता म्हणाला, “ नाहीतरी जुनीच होती ती ! ”

वसंताच्या या शहाणपणाच्या वागणुकीकडे मी आता आश्चर्याने आणि कौतुकाने पाहात होतो.

“ पण ती तुमची हॅट नव्हती ! ” डॉक्टर वसंताला एक जुनाट हॅट देत म्हणाले, “ ही पहा तुमची हॅट ! ”

वसंताने हॅट हातांत घेतली आणि तिच्यावरून नजर फिरवीत तो म्हणाला, “ खरंच की ! ही माझी हॅट आहे ! म्हणजे पहाटेच्या अंधारात मी भलतीच हॅट घेऊन आलो होतो तर ! ”

“ पण डॉक्टर, वसंताची हॅट बदलली असली तरी त्याची हॅट घेऊन धावत पळत यायची एवढी कांही जरूर नव्हती ! ” मी म्हणालों.

“ त्या हॅटीत एक अद्भुत गुण होता, ” डॉक्टर म्हणाले, “ तुम्हांला त्याचा अनुभव आलाच असेल ! ”

“ होय ! चांगलाच अनुभव आला ! ” मी आश्चर्याने म्हणालों, “ असा काय गुण होता त्या हॅटीत ? ”

“ ती हॅट एका नवकथाकाराची होती. ” डॉक्टर म्हणाले, “ मागे माझ्याकडे एक नवकथाकार पाहुणा म्हणून आला होता. जाताना तो ही हॅट विसरून गेला. नवकथाकाराच्या डोक्यांत सतत राहून ह्या हॅटीला एक विचित्र गुण प्राप्त झाला होता. एखाद्याच्या डोक्यावर तिला ठेवलं की त्या माणसाचं अंतर्मन एकदम जोरांत काम करू लागे. माणसाच्या प्रकटमनाला दाबून टाकून त्याचं अंतर्मन बाहेर येई—मला या हॅटचा मानसिक रोग्यांचं निदान करतांना पुष्कळच उपयोग होई ! ”

एवढें बोलून खालच्या भोवऱ्याकडे डॉक्टर विषण्ण नजरेने पाहात राहिले.

डॉ. अ. वा. वर्टी यांची पुस्तके.

: लघुकथा :

मुमताज !

रुपेरी स्वप्न

नवा देव

: विनोदी कथा :

दंतकथा

टालडुप्पो वांगिमाडूSS

सुलूचा सव्हंट

: कादंबरी :

अभिनय

नवा धर्म

: नाटक :

राणीचा बाग

तिसरी इच्छा ! (एकांकिका)

: लघुनिबंध :

पिसारा

